

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI**

**İKTİSADİ KRİZLERİN TOPLUMSAL HAFIZAYA
YANSIMASI**

YASEMİN DEMİREL

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. FARUK KARAARSLAN**

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin Demirel		
	Numarası	20810301003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Sosyoloji		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	İktisadi Krizlerin Toplumsal Hafızaya Yansıması			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Yasemin Demirel

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin Demirel		
	Numarası	20810301003		
	Anabilim / Bilim Dalı	Sosyoloji/Sosyoloji		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Faruk KARAARSLAN		
Tezin Adı	İktisadi Krizlerin Toplumsal Hafızaya Yansıması			

İktisadi krizleri sosyolojik bir perspektifle analiz etmeyi hedefleyen bu çalışma, krizlerin toplumsal hafızadaki yansımalarını konu edinmektedir. Türkiye’de yaşanan iktisadi krizlerin ekonomik ya da politik etkilerinden ziyade toplumsal ve kültürel etkilerine odaklanmakta ve bunu hafızaya yansımaları üzerinde anlaşılmasını hedeflemektedir. Teorik bir çalışma olan bu tez, iktisadi krizleri tarihsel olarak anlamaya imkân sağlayacak dokümanların analizi ve krizlerin toplumsal hafızada nasıl şekillendiğinin gözlemlenmesi üzerine kurulmuştur. Çalışma bu bağlamda, tarihsel ve sosyolojik yaklaşımla gerçekleştirilmiştir.

Krizlerin toplumsal hafızaya yansıması mekân, anlatı, bedensel pratik ve dil parametreleri üzerinden ele alınarak tematik kavramsallaştırmalarla analiz edilmiştir. Bu analizler etrafında geliştirilen çerçevede kriz dönemlerinde bazı unsurların sembol haline getirilerek hatırlatıldığı bazı unsurların ise unutturulduğu sonucuna varılmıştır. Böylece tez, kriz olgusunun sosyolojik olarak anlaşılmasına katkı sağlarken hafızanın da kriz süreçlerindeki inşa edici rolünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Kriz, Toplumsal Hafıza, Mekân, Anlatı, Bedensel Pratik, Dil.

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Yasemin Demirel		
	Student Number	20810301003		
	Department	Sociology		
	Study Programme	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Faruk KARAARSLAN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Reflection Of Economic Crises On Social Memory			

This study, which aims to analyze economic crises from a sociological perspective, focuses on the reflections of crises in social memory. It focuses on the social and cultural effects of economic crises in Turkey rather than their economic or political effects and aims to understand their reflections on memory. This thesis, which is a theoretical study, is based on the analysis of documents that will enable a historical understanding of economic crises and the observation of how crises are shaped in social memory. In this context, the study was conducted with a historical and sociological approach.

The reflection of crises on social memory has been analyzed through thematic conceptualizations based on the parameters of space, narrative, bodily practice and language. In the framework developed around these analyses, it is concluded that some elements are reminded by turning them into symbols in times of crisis, while others are forgotten. Thus, the thesis contributes to the sociological understanding of the crisis phenomenon and reveals the constructive role of memory in crisis processes.

Keywords: Economic Crisis, Social Memory, Space, Narrative, Bodily Practice, Language.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
KISALTMALAR.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	vii
GÖRSELLER LİSTESİ.....	viii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: EKONOMİ VE TOPLUM	6
1.1. Sınırlı Kaynak, Sınırsız İhtiyaç.....	6
1.2. İktisadi Faaliyetin Temelleri: Tüketim ve Üretim Biçimleri	8
1.3. Modernitenin Nesneleştirici Doğası	12
1.3.1. Bilimsel Devrimler.....	14
1.3.2. Teknolojik Gelişmelerin Üretime Etkisi.....	16
1.3.3. Siyasi Devrimler: Rasyonel Devletin Doğuşu	18
1.3.4. Modern Bilincin Dönüşümü Sekülerleşme.....	20
1.4. Sanayi Devrimi: Üretim ve Tüketim İlişkilerinin Yeniden Yapılanması	22
1.5. Kapitalizmin Çelişkisi: Kriz, Son mu Başlangıç mı?	27
II. BÖLÜM: İKTİSADİ KRİZ VE İKTİSAT	34
2.1. İktisadi Kriz	34
2.2. İktisadi Krizler Tarihi	37
2.2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi: 1929–1950.....	37
2.2.2. İktisadi Dönüşüm ve Kırılganlaşan Devlet: 1950–2000 Arası	48
2.2.3. İzlenen Politikalarla Şekillenen Krizler Dönemi: 2000’ler ve Sonrası.....	62
2.3. İktisadi Krizin Arkasındaki Toplumsal Faktörler	73
2.3.1. Ekonomik Faktörler	75
2.3.2. Siyasal Faktörler	81
2.3.3. Psikolojik Faktörler.....	86
2.3.4. Kültürel ve Sosyal Faktörler	90
2.3.5. Çevresel Faktörler.....	96
III. BÖLÜM: TOPLUMSAL HAFIZA VE İKTİSADİ KRİZ	104
3.1. Toplumsal Hafızanın Kavramsal Çerçevesi.....	104
3.2. Toplumsal Hafıza ve İktisadi Kriz İlişkisi	111
3.3. İktisadi Kriz Dönemlerinde Toplumsal Hafızanın Görünümleri	114

3.3.1. İktisadi Kriz Mekanları	114
3.3.1.1. Kuyruklu Yıllardan Tanzim Çadırlarına	117
3.3.1.2. Pazar Yerleri ve Alışveriş Merkezleri.....	122
3.3.1.3. Bankalar ve Döviz Büroları	125
3.3.1.4. İşsizliğin Bekleme Salonu: Kahvehaneler	128
3.3.1.5. Meydanlar	129
3.3.2. Tarihsel Anlatı ve Kriz Anlatıları	132
3.3.2.1. Bizim Zamanımızda Kıtlık Vardı!	133
3.3.2.2. Medyada Kriz Anlatılarının İnşası.....	135
3.3.2.3. İzahı Olmayan Krizin Mizahı Olur	137
3.3.2.4. Kriz Anlatılarında Sembolleşme Süreci.....	141
3.3.3. Krizin Toplumsal Temsiliyet Biçimi Olarak Beden	142
3.3.3.1. Protesto: 23 Yıl Sonra Tekrar Yazar Kasa Fırlatıldı.....	145
3.3.3.2. İşsizlik, Yoksulluk ve Aile içi Huzursuzluk: Geçinemiyoruz!	148
3.3.3.3. Göç: Türkiye Kaybetti Avrupa Kazandı	153
3.3.3.4. İntihar	155
3.3.3.5. Kriz Dönemlerinde Bedenleşen Kurumsal Aktörler ve Figürler	162
3.3.4. İktisadi Krizlerin Toplumsal Hafıza İnşasında Dil	168
3.3.4.1. İktisadi Kavramlar ve Metaforlar.....	169
3.3.4.2. Siyasal Söylemler.....	174
3.4. İktisadi Kriz Dönemlerinde Direniş Mekanizmaları.....	180
SONUÇ	186
KAYNAKÇA.....	190

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ATM	: Otomatik Para Çekme Makinesi (Automated Teller Machine)
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
AVM	: Alışveriş Merkezi
IMF	: International Monetary Fund
İMKB	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
IPCC	: Intergovernmental Panel on Climate Change
İPA	: İstanbul Planlama Ajansı
KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
OPEC	: Organization of the Petroleum Exporting Countries
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TMSF	: Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TL	: Türk Lirası
UNFPA	: United Nations Population Fund

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Kriz Kavramının Tanımları	35
Tablo 2: İktisadi Kriz Mekanları.....	116
Tablo 3: 1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan İktisadi Krizlerin Gecelik Faiz Oranları	126
Tablo 4: Toplumsal Hafıza ve İktisadi Kriz Anlatıları	133
Tablo 5: Toplumsal Hafıza ve Bedensel Pratik	144
Tablo 6: İktisadi Kriz Dönemlerinde İşsizlik Oranları	149
Tablo 7: İktisadi Kriz Dönemlerinde Kaba Boşanma Hızı (%).....	152
Tablo 8: Türkiye’de 1975–2023 Yılları Arasında İntihar Sayısı ve Kaba İntihar Hızı (Yüz Binde).....	156
Tablo 9: 2000–2023 Arasında Türkiye’de Geçim Zorluğu ve Ticari Başarısızlık Nedeniyle İntihar.....	159
Tablo 10: İktisadi Krizlerin Toplumsal Hafıza İnşasında Dilsel Unsurların Rolü	168

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: Ekmek Karnesi	118
Görsel 2: 1977'de İstanbul'da tüp kuyruğu (Esnaf Haber TV, 2025).....	120
Görsel 3: Ektiği Ürün Tarlada Kalan Çiftçi (Karagöz, 2024).....	123
Görsel 4: Plastip Show	139
Görsel 5: Haberin görseli	158
Görsel 6: Kemal Derviş'in Ekonomiyi Hayata Döndürme Arayışı	166
Görsel 7: Enflasyon Canavarı	171
Görsel 8: Kemer Sıkma Metaforu.....	172
Görsel 9: 70 Cente Muhtaç Kaldık Karikatürü	175

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: İktisadi Kriz Dönemlerinde İşsizlik	149
Grafik 2: Türkiye’de 1975-2023 Arasında Kaba İntihar Hızı (Yüz Binde).....	156
Grafik 3: 2000–2023 Arasında Türkiye’de Geçim Zorluğu ve Ticari Başarısızlık Nedeniyle İntiharlar.....	160

ÖNSÖZ

Her tezin kendine özgü bir hikâyesi vardır. Benimki, kişisel hikayemle başlayıp doktora sürecimle devam eden uzun bir yolculuk. Bu yolculukta kimi zaman durup derin bir nefes aldım, kimi zaman yola düşen engellerle sınıandım. Bazen bir engel sessizce çekildi önümden, bazen bir el destek oldu. Yolculuğum boyunca yanımda olanların her biri hem yolumu hem yolculuğumu daha anlamlı kıldı.

Teşekkürün ilki, elbette danışmanıma. Akademik merakımı besleyen, düşünce ufkumu genişleten değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Faruk Karaarslan'a gönülden teşekkür ederim. Doktora sürecimin en başından itibaren ilmî titizliği ve tecrübesiyle beni yetiştirdi. Her aşamada yol gösterdi ve eleştirel katkılarıyla metni olgunlaştırdı. Öğrencisi olmaktan her zaman gurur duydum, duymaya da devam edeceğim. İnancı, desteği ve teşviki olmasa bu tez bugün bu hâline erişemezdi. Emekleri için sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Lisans hocam, tez izleme komite üyem ve tez jürim Prof. Dr. Ahmet Koyuncu'ya; komite ve jüri üyem Doç. Dr. Aylin Yonca Gençoğlu'na; tez jürimde yer alan ve yüksek lisans sürecimde danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. Mehmet Ali Aydemir'e; yaptığımız görüşmeler ve jüri üyeliği ile çalışmama iktisadi bağlamda katkı sunan Prof. Dr. Mustafa Atilla Arıcıoğlu'na içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca tez üzerine yaptığımız sohbetlerle çalışmaya katkıda bulunan Prof. Dr. Ferhat Tekin'e teşekkür ederim.

Bu uzun yolculuğun en kıymetli yanı süreci destekleyen dostlarımdı. 100/2000 bursiyerleri olarak başladığımız bu yolda aynı hayale inanan dostlarım Dr. Öğr. Üyesi Gülsen Çankal ve Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Şahin ile 100/2000+1 dostumuz Dr. Öğr. Gör. M. Said Topal'a; düşünsel ve dostça desteği için Uzman Merve Yıldız'a; her daim yanımda olduklarını hissettiren Zehra Gürsoy ve Zeynep Gürsoy'a teşekkür ederim. Varlığınıza, bana olan inancınıza ve desteğinize minnettarım.

Eğitim hayatım boyunca destek olan, çalışmama duydukları inancı koruyan ve dualarıyla güç veren anneme ve babama teşekkür ederim. Emeği, sabrı ve iyi dileği bulunan herkese gönülden teşekkür ederim.

GİRİŞ

Toplumsal hayat ile iktisadi faaliyetlerin kesiştiği noktada iktisat sosyolojisi ortaya çıkar. İnsan, yaşamını sürdürebilmek için üretim ve tüketim süreçlerine katıldığında zorunlu olarak iktisadi hayatın bir aktörü hâline gelir. Her iktisadi eylem ise tarihsel, kültürel ve toplumsal bir öykünün içinde şekillenir. İktisadi süreçlerin analizi; bu öykülerin izlerini, bireylerin deneyimlerini ve sayısal verileri birlikte değerlendirerek anlam kazanır. Bu çalışmanın öyküsü ya da diğer bir ifadeyle ortaya çıkışı, akademik bir yönlendirme ve hafızada yer edinen toplumsal tecrübelerin izlerini taşımaktadır.

Aile içi iletişimde sıkça karşılaşılan “Bu kaç para?” sorusundan ziyade “Buna kaç para verdin/iz?” biçiminde ifade edilen söylem ekonomik merakın ötesindedir. Belirli bir tarihsel dönemin kıtlık ve geçim sıkıntısına ilişkin hafızanın yansımasıdır. “Bizim zamanımızda...” şeklinde başlayan her olumsuz ekonomik kıyas toplumsal bir yoksulluk kültürünü yansıtır. Bu anlatılar abartılı, dramatik ve tekrarlayıcı olarak algılansa da gerçekte bu benzerlikler toplumsal hafızanın sürekliliğini sağlayan anlatı kalıplarının ifadesidir. Her bir anlatı bireysel bir deneyim olmakla birlikte kuşaklar arası aktarımda kurucu bir rol oynar. Bu bağlamda şu sorunun izini sürmek önem kazanmaktadır: Toplumsal hafızada kriz anlatısı ne tür mekanizmalar yoluyla inşa edilmekte ve aktarılmaktadır?

“İktisadi Krizlerin Toplumsal Hafızaya Yansıması” adlı bu tez, hafızanın hatırlama ve unutma pratiklerinin iktisadi krizler bağlamında nasıl işlediğini konu edinmektedir. Bu noktada odak noktası olarak toplumsal hafızanın seçilmesinin nedeni toplumsal inşa eden temel unsurların ekonomik, siyasi ve sosyal boyutlar taşımasıdır. İktisadi krizler her ne kadar ekonomik verilerle tanımlansa da onların toplumdaki etkileri siyasal, psikolojik, kültürel ve çevresel faktörlerin iç içe geçtiği bir düzlemde şekillenir. Bu bağlamda tez, kriz dönemlerinin toplumsal hafızadaki yansımalarını sorgular. Hangi deneyimlerin iz bıraktığını, hangilerinin zamanla silindiğini ya da dönüşüp yeniden anlamlandığını araştırmaktadır. Çünkü toplumsal hafızanın esnek ve dinamik yapısı iktisadi krizleri; zaman içinde yeniden müzakere edilen, dönüşen ve çeşitli (siyasal, ideolojik, kültürel vb.) müdahalelere açık bir alan olarak inşa eder. Böylelikle geçmişte yaşanan krizler, iktisadi parametrelerle tanımlanmış olaylar dizisi olmaktan çıkarılarak hatırlanan ve unutilan, inşa edilen ve dönüştürülen bir olay haline getirilir. Bu yaklaşım, iktisadi krizlerin toplumsal hafızayla kurduğu ilişkinin hem bugünün toplumsal tahayyüllerini hem de geleceğin inşasını biçimlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda

çalışma, toplumsal hafızanın iktisadi krizleri yeniden biçimlendirdiği ve anlamlandırdığını savunmaktadır.

İktisadi krizler, yaşandıkları dönemde bireylerin hayatlarını etkiler. Etkilerin kalıcılığı krizin derinliğine göre hafızada ve gündelik pratiklerde görünür olmaya devam eder. Kriz, bir dönemin geçici ekonomik çöküşü olmanın ötesine geçerek uzun vadeli toplumsal sonuçlar üreten yapısal bir kırılma anı hali gelir. Peki buna rağmen, iktisadi krizler neden ekonomi disiplininin sınırları içine hapsedilmişti?¹ Oysa kriz, iktisatçılar ve ekonomiyle uğraşan uzmanlarla sınırlandırılmayacak kadar toplumsal bir hadiseydi. Geçimini sağlamaya çalışan bir babayı, markette fiyatları takip eden bir işçiyi, işsiz kalan bir genci, borcunu ödeyemeyen bir esnafı da etkiliyordu. Bu çok yönlü etki alanına rağmen kriz olgusu neden ekonomik verilerle tanımlanıyor ya da bir başka deyişle neden toplumsal boyutlarıyla daha az konuşuluyordu? Bu sorular, çalışmanın temel iddiasını şekillendirmiştir: İktisadi krizler sosyolojik bir olgudur. Ortaya çıkışları, etkileri ve sonuçları toplumsal yapılar içinde gerçekleşir ve bu yapıları dönüştürme potansiyeli taşır. Dahası, her kriz kendisinden sonrakini şekillendiren bir sosyoloji/toplumsal hafıza üretir. Bu nedenle çalışma, ekonomiye indirgenmiş kriz verilerinin ötesine geçerek krizin toplumsal boyutlarını ve hafızadaki yansımalarını görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, iktisadi krizler ile toplumsal hafızayı bir araya getiren Türkiye’deki ilk sistematik sosyolojik girişimlerden biri olma özelliğini taşımaktadır. İktisadi krizler üzerine iktisat alanında çok fazla sayıda akademik çalışma yapılmış olsa da krizleri sosyolojik bir perspektifle ele alan özellikle de toplumsal hafıza ile ilişkilendiren çalışmalar yok denecek kadar azdır. Diğer taraftan toplumsal hafıza araştırmaları da Türkiye akademisinde görece yeni gelişen bir alan olup iktisadi meselelerle teması son derece sınırlıdır. Bu bağlamda tez, iki farklı çalışma alanını birleştirme çabasıyla özgün bir kuramsal ve analitik zemin inşa etmektedir. Bu özgünlük hem kolaylaştırıcı hem de zorlayıcı yönler taşımaktadır. Bir yandan, daha önce derinlemesine ele alınmamış bir kesişim alanını incelemek araştırmacıya yeni bir söz söyleme ve alana katkı sağlama fırsatı sunmuştur. Diğer taraftan ise literatürde doğrudan başvurulabilecek referansların sınırlı olması nedeniyle çalışmanın her aşamasında kavramsal çerçevenin ve analizlerin kurgulanmasını gerektirmiştir. Çalışmanın bir diğer sınırlılığı ise

---

¹ Bu sorunun cevabının büyük bir kısmı Gulbenkian Komisyonu’nun “Sosyal Bilimleri Açın” raporunda saklıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gulbenkian Komisyonu. (2007). *Sosyal bilimleri açın* (Ü. Altuğ, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

ampirik bir saha araştırması içermemesidir. Bu tercih, bir eksiklikten çok araştırma sorusunun niteliğiyle uyumlu bir konumlanmayı ifade eder. Krizlerin toplumsal hafızada nasıl hatırlandığı ve unutulduğu; medya arşivleri, resmî belgeler ve ikincil kaynaklar üzerinden yürütülen içerik ve söylem çözümlenmeleriyle analiz edilmiştir. Böylece kriz anlatılarının kamusal dolaşımını ve kurumsal çerçevelenişini görünür kılan bir veri zemini tercih edilmiştir. Elbette bu tür kaynaklar baskın söylemleri öne çıkarma riski taşır. Bu riski aşmak için medya kayıtları çapraz okumaya tabi tutulmuş, farklı dönemlere ait resmî metinler karşılaştırılmış ve literatürdeki karşı-anlatılar analitik bir karşılaştırma zeminine dâhil edilmiştir. Böylelikle veriler farklı ölçeklerdeki temsilleri birbirine ekleyen bir şekilde kullanılmış ve elde edilen veriler sosyolojik olarak yorumlanmıştır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Her bölüm; iktisadi krizlerin toplumsal yapı, tarihsel süreç ve hafıza üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Birinci bölüm “Ekonomi ve Toplum” başlığı altında ekonomi-toplum ilişkisini tarihsel ve kuramsal bir çerçevede ele almaktadır. İnsanoğlu, hayatını idame ettirebilmek için tüketmek zorundadır. Bu zorunluluk ise onu üretim süreçlerinin doğrudan bir parçası hâline getirir. Bu bölümde, üretim süreçlerinin tarihsel dönüşümü ve her bir yapısal kırılmanın üretime yeni bir biçim kazandırma biçimine yer verilmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi ile birlikte modern toplumlarda üretim süreci köklü bir değişim geçirmiş ve bu değişim kapitalizmin yükselişiyle birlikte yeni bir ekonomik düzenin temelini oluşturmuştur. Fakat kapitalizmin iç çelişkileri tarihsel olarak tekrarlayan iktisadi krizleri ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda döneminin önde gelen düşünürlerinin analizlerinden hareketle, kapitalist sistemin yapısal sorunlarına ilişkin eleştiriler bu bölümde kuramsal bir zemin olarak değerlendirilmektedir.

İkinci bölüm “İktisat ve İktisadi Kriz” başlığı altında kriz kavramının tanımsal çerçevesini ele alarak mevcut tanımların iktisat-merkezci niteliğini görünür kılar. Mevcut iktisat literatüründe kriz kavramı çoğunlukla teknik göstergeler —büyüme oranları, işsizlik verileri, döviz kurları, enflasyon gibi ölçümler— üzerinden tanımlanmakta ve bu göstergelere dayalı olarak yapısal veya konjonktürel analizler yapılmaktadır. Dolayısıyla bu bölüm iktisadi kriz olgusunun tanımsal çerçevesini yeniden düşünmeye çağırmakta; krizin iktisadi, siyasi ve toplumsal yönleriyle birlikte ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü bu yaklaşım krizin öznesini ıskalamaktadır. Bu nedenle, krizlerin toplumsal bağlamları da dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye’de yaşanmış başlıca iktisadi krizler tarihsel bir perspektifle ele alınmakta ve her bir krizin ekonomik nedenlerinin

yanı sıra siyasal müdahaleler, yapısal dönüşümler, dışa bağımlılık ilişkileri ya da toplumsal tepkilerle nasıl şekillendiği tartışılmaktadır. Bu bölümde Türkiye'nin 1929, 1946, 1958, 1973, 1994, 2001, 2008, 2018 ve günümüzdeki iktisadi krizleri üçlü bir dönemlendirme çerçevesinde incelenmektedir. İlk dönem Erken Cumhuriyet Yılları (1929–1950) olup kriz dinamikleri esasen dışsal şoklara açıklık, kurumsal kapasitenin sınırlılığı ve para-kredi piyasalarının sağlığıyla birleşen devletçi kalkınma anlayışının gerilimlerinde belirginleşir. Bu evrede kırılğanlıklar, dünya konjonktüründeki dalgalanmalar ve savaş ekonomisinin baskıları karşısında kaynak tahsisini güçleştiren kurumsal eksiklikler üzerinden görünür olur. İkinci dönem 1950–2000 aralığıdır. Çok partili siyasal düzene geçiş ve uluslararası sisteme artan eklemlenme, ithal ikameci sanayileşmenin tıkanma noktalarını ve dış finansmana bağımlılığı derinleştirir. Askerî müdahalelerle oluşan kurumsal kesintiler ile 1980 sonrasının finansal serbestleşme ve neoliberal yeniden yapılanma süreçleri üst üste geldiğinde krizler tekrarlayan ve çok katmanlı bir nitelik kazanır. Üçüncü dönem 2000'lerden günümüze uzanan süreçtir. Bankacılık reformları ve makro istikrar arayışlarıyla güçlenen çerçeveye rağmen sermaye girişlerine dayalı büyüme modeli küresel finansal dalgalanmalara duyarlılığı artırır. Kur rejimi ve enflasyon dinamikleri, para-maliye politikası eşgüdümü, kurumsal özerklik tartışmaları ve jeopolitik riskler bir araya geldiğinde 2008 küresel finans şoku, 2018 kur kaynaklı sarsıntı ve güncel enflasyonist gerilimler benzer bir kırılğanlık oluşturur. Bu dönemlendirme, krizleri ekonomi-siyaset-toplum ekseninde değişen birikim biçimleri ve kurumsal dönüşümlerle ilişkili yapısal süreçler olarak tartışmaya imkân verir.

Üçüncü bölüm “Toplumsal Hafıza ve İktisadi Kriz” tezin kuramsal derinliğini ve özgün katkısını oluşturmaktadır. Bu bölüm, kendisinden önceki iki bölümde geliştirilen kuramsal ve tarihsel çerçevenin toplumsal hafıza bağlamında nasıl anlam kazandığını ortaya koymaktadır. Krizlerin toplumsal hafızada nasıl yer ettiği; kriz mekânları, anlatıları, bedensel pratikler ve dil olmak üzere dört ana parametre üzerinden analiz edilmiştir. Her bir parametre ise krizin görünür olduğu temalar etrafında analiz edilmiştir. Kriz mekânları, gündelik hayatta beliren kuyruklar, fiyat artışlarının gözlemlendiği alışveriş mekânları, finansal belirsizliklerin yoğunlaştığı bankalar, işsizliğin bekleme alanı kahvehaneler ve protestoların gerçekleştiği meydanlar gibi maddi ve simgesel hafıza alanlarını içermektedir. Kriz anlatıları hem bireysel tanıklıklar hem de medya söylemleri aracılığıyla kriz deneyimlerinin nasıl hikâyeleştirildiğini ve bu anlatıların toplumsal hafızayı nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Bedensel pratikler, krize yönelik protesto eylemleri, artan işsizlikle birlikte ev içi gerilimlerin yoğunlaşması, ekonomik zorunluluklarla gerçekleşen göç hareketleri, ekonomik sebepli intiharlar ve kriz

söylemlerinde bedenleşen kurumlar ve aktörler ile krize verilen fiziksel ve duygusal tepkileri kapsamaktadır. Dil ise krizin gündelik ve siyasal dildeki ifadesine metaforlar aracılığıyla nasıl anlamlandırıldığına odaklanmaktadır. Son olarak ise iktisadi kriz dönemlerinde direniş mekanizmaları krizin yıkıcı taraflarına karşın toplumsal tepki, dayanışma ve yeniden kurma pratikleriyle şekillenen bir mücadele alanı olduğunu göstermektedir.

I. BÖLÜM: EKONOMİ VE TOPLUM

1.1. Sınırlı Kaynak, Sınırsız İhtiyaç

Ekonomi, sınırlı kaynaklarla sınırsız ihtiyaçların giderilmesinden çok daha fazlasıdır. Sınırlı kaynak ve sınırsız ihtiyaç tamlaması etrafında şekillenen genel kabul görmüş ekonomi tanımı, kapitalist düşünce sistemini merkezine alan indirgemeci bir tanımlamadır. Sınırlı kaynak, doğada bulunan ham madde ve doğal varlıkların tükenebilirliğine işaret ederken; sınırsız ihtiyaç ise insanın istek ve arzularının sonsuzluğu varsayımına dayanır. Bu iki kavram arasındaki ilişki, doğa ile insan arasındaki karşıtlık üzerinden kurulur ve insanın taleplerini öncelikli kılarak doğayı araçsallaştırır. Böylece doğanın sınırlarını zorlayan bir ekonomik tahayyülün zeminini oluşturur. Bu tahayyül üzerine inşa edilen ekonomik yaklaşımlar, ekonominin doğasını anlama çabasından çok onu yönlendirme eğilimindedir. Tam da bu noktada sınırsız ihtiyaçların hangi durumlarda gerçek bir gereksinim, hangi durumlardaysa arzu olarak değerlendirilebileceği sorusu tüketim sosyolojisinin temel tartışma alanlarından birini oluşturur. Tarihsel olarak yaşamak için tüketen insanın, kapitalizmle birlikte tüketmek için yaşayan bir özneye dönüşmesi ihtiyaçların doğasının ve tanımlanma biçiminin dönüşümüne işaret eder.

İhtiyaç kelimesi, Arapça kökenli “hacet” kelimesinden türetilmiştir. Hacet, “herhangi bir şey için gerekli olma, gereklilik, lüzum” gibi zorunluluk ifade eden anlamlar taşıırken; ondan türeyen ihtiyaç kelimesi zamanla daha geniş bir anlam alanı kazanmış ve “gereksinim, güçlü istek, yoksulluk ve yokluk” gibi anlamları bünyesinde toplamıştır. Bu anlamlar, ihtiyacın hem bir yoksunluk halini hem de güçlü bir yönelimini içerir. Tanımda yer alan “istek” kelimesi ise “bir şeye karşı içten gelen yönelme duygusu; gönül, arzu, heves, kasıt” anlamlarıyla tanımlanır (TDK, 2024). Bu yönüyle istek, bireyin iç dünyasında beliren niyetleri, eğilimleri ve arzuları kapsayan psişik bir itkidir. Tanımlardan hareketle, ihtiyacın sınırlarının esnek ve bağlama göre değişken olduğu anlaşılmaktadır. İhtiyacın sınırları, hayatta kalmak için zorunlu olan gereklilikler ile bir şeye duyulan istek ve bu isteğin güdülenerek sahip olma arzusuna dönüşmesi arasında esneklik göstermektedir. Bu esneklik, ihtiyaç ile istek arasındaki sınırın tarihsel, kültürel ve ideolojik olarak nasıl belirlendiği sorusunu da beraberinde getirmektedir.

İhtiyaç en temelde, bireyin biyolojik bir varlık olarak hayatını idame ettirebilmesi için zorunlu olan mal veya hizmetleri ifade eder. Ancak, insanoğlu biyolojik bir varlık olmakla birlikte toplumsal bir varlıktır ve yaşamını da toplumsal ilişkiler ağı içinde sürdürür. Bu durum,

ihtiyaçların yalnızca biyolojik zorunluluklarla sınırlı olmadığını; nasıl tanımlandıkları, nasıl karşılandıkları ve hangi bağlamlarda “ihtiyaç” olarak kabul edildiklerinin de dikkate alınması gerektiğini ortaya koyar. Abraham Maslow’un (1943) geliştirdiği ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramı, bu çok boyutlu yapıyı evrensel bir öncelik sırasına dayandırarak açıklar. Bireyin önce fizyolojik gereksinimlerini karşılamaya çalıştığını, ardından daha yüksek düzeydeki ihtiyaçlara (güvenlik, aidiyet, saygı, kendini gerçekleştirme vb.) yöneldiğini savunur. Ancak Maslow’un kuramı, ihtiyaçların toplumsal, kültürel ve sınıfsal bağlamlarda nasıl biçimlendiğini göz ardı etmesi bakımından sınırlı kalır. İhtiyaçların algılanışı ve karşılanması; bireyin içinde bulunduğu sınıfsal konum, toplumsal eşitsizlikler, kültürel normlar ve yapısal güç ilişkileriyle doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla Maslow’un yaklaşımı, sosyolojik analiz açısından önemli bir başlangıç noktası olmakla birlikte sınırlı kalmaktadır.

Sosyolojik açıdan ihtiyaç, bireyin eksikliğini hissettiği ve karşılamak istediği herhangi bir şeye duyduğu eğilimdir. Bu eğilim temel ihtiyaçlardan lüks ihtiyaçlara kadar uzanan geniş bir alana sahiptir. Toplum, içinde bulunduğu durum ve şartlardan hareketle hangi ihtiyaçların öncelikli olduğunu, hangilerinin ertelenebilir veya ikincil kabul edileceğini şekillendirir. Bu bağlamda bireyin ya da grubun sosyal statüsü, sahip olduğu kaynaklar ve maruz kaldığı toplumsal beklentiler, ihtiyaçların biçimlenmesinde belirleyici bir rol oynar (Ülken, 1969: 139-140). İbn Haldun ise ihtiyaçların karşılanma düzeyine bağlı olarak toplumları “kıtlık” ve “bolluk” toplumu şeklinde sınıflandırır. Kıtlık toplumları, temel ihtiyaçlarını karşılamada zorlanan ve bu nedenle yerleşik hayata geçemeyen göçebe topluluklardır. Ancak temel ihtiyaçların karşılanmasıyla yerleşik hayata geçiş başlar ve bununla birlikte tarım, ticaret ve zanaat gibi ekonomik faaliyetler gelişir. Bolluk toplumlarında ise ihtiyaçların niteliği dönüşür; ihtiyaç, maddi gereksinimlerin ötesine geçerek estetik ve tüketim alışkanlıklarına doğru evrilir. Arzuların yerini yenisinin alması ve hazzın peşinden gitmek tüketim odaklı bir yaşam tarzını ortaya çıkarır (Canatan, 2016: 211-212). Her tüketim nesnesi, bir öncekinden daha yüksek düzeyde tatmin sağlamayı vaat eder ve bu yönüyle her defasında “daha fazlasına” odaklanır. İstek ve arzular, bireylerin duygusal tatminini, kendini ifade etme biçimini ve toplumsal statüsünü etkileyen önemli unsurlardır. Dolayısıyla bu yönelimler, bireyin hem kişisel deneyimleri hem de içinde bulunduğu toplumsal çevreyle kurduğu ilişki üzerinden biçimlenir.

Psikolojik açıdan ihtiyaç; doyurulmamış bir arzu, itki, istek ya da organik bir yoksunluktan kaynaklanan ve bireyde içsel bir gerilim yaratan durumu ifade eder. Bu ihtiyaçlar, kimi zaman biyolojik temellere dayanabileceği gibi kimi zaman da bireyin ruhsal dengesiyle ilişkili olarak

psikolojik temellere dayanır. Dolayısıyla bireyin hem fizyolojik hem de ruhsal denge arayışını yansıtır (Budak, 2009: 369). Toplum, bireyin ihtiyaçlarını şekillendirirken, bireyin psikolojik yönelimleri de toplum içinde nasıl bir yer edinmek istediği, hangi değerlere sahip olduğu ve hangi hedeflere ulaşmaya çalıştığı gibi unsurlarla ilişkilidir. Bütün bu unsurlar, ihtiyacın biçimlenmesinde belirleyici olurken; söz konusu ihtiyacın karşılanması ise büyük oranda tüketim aracılığıyla gerçekleşir. Tüketim ise üretimi zorunlu kılarak toplumsal düzeyde iktisadi dinamiklere yön verir.

1.2. İktisadi Faaliyetin Temelleri: Tüketim ve Üretim Biçimleri

Hayatta kalmak için temel ihtiyaçlarını tüketmek zorunda olan insanoğlu üretmek zorundadır. Tüketimin insanlık tarihi ile başladığı bilinen bir gerçeklik iken, üretimin ne zaman başladığı sorusu hala tartışmalıdır. Üretim tarihinin başlangıcı ne olursa olsun burada sosyoloji için önemli olan üretim biçimlerinde yaşanan kırılma noktalarıdır. Bu kırılmalar, mevcut iktisadi düzenin dönüşümüyle birlikte üretim biçiminde yaşanan yapısal değişimleri ifade eder. Üretim biçiminde gerçekleşen her değişim, üretimle doğrudan ya da dolaylı olan birçok toplumsal ögeyi etkiler. Üretim biçimi, üretim ilişkilerini; üretim ilişkileri ise toplumsal yapıyı şekillendirir.

İnsanoğlunun bilinen ilk üretim biçimi avcılık ve toplayıcılıktır. İnsanlık tarihinin en uzun dönemini kapsayan bu geçim tarzı, doğada hazır bulunan kaynakların toplanması ve hayvanların avlanması yoluyla ihtiyaçların karşılanmasına dayanır. Ancak burada gerçekleşen şey ilk üretim biçiminden ziyade ilk tüketim biçimidir. Çünkü ihtiyaçlar, doğada var olanların toplanması ya da avlanmasıyla karşılanırdı. Bu dönemin en belirgin özelliği, göçebe ya da yarı göçebe yaşam tarzının hâkim olmasıdır. Doğal kaynakların tükenmesi, salgın hastalıklar, istila ya da iklim değişiklikleri gibi çevresel faktörler toplulukların göç etmesine yol açarak ihtiyaçların yeni bölgelerde karşılanmasına neden olmuştur. Toplayıcılık daha basit bir iktisadi faaliyet iken, avcılık, daha fazla fiziksel çaba, araç-gereç kullanımı ve kolektif organizasyon gerektiren bir faaliyettir. Avlanacak hayvanların etkisiz hale getirilmesi için ilkel de olsa araçlara ihtiyaç duyulmuş, büyük ve vahşi hayvanlara karşı ise birlikte hareket etme zorunluluğu doğmuştur. Bu birlikte hareket etme zorunluluğu, ilkel düzeyde olsa da iş bölümü, kolektivite ve topluluk bilincinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda avın paylaşımı ve yer yer takas gibi uygulamalarla basit düzeyde iktisadi ilişkilerin de şekillenmeye

başladığı görülür. Bu yönüyle avcılık ve toplayıcılık dönemi; iktisadi örgütlenmenin, toplumsal dayanışma biçimlerinin, kültürel üretimin ve insan-doğa ilişkisinin ilk formlarının ortaya çıktığı temel bir dönemdir.

Avcılık ve toplayıcılık döneminin kırılma noktasını oluşturan üretim biçimi tarım devrimi² olmuştur. “Tarım başladığı için mi yerleşik hayata geçildi, yoksa yerleşik hayata geçildiği için mi tarım başladı?” sorusu nedensel bir döngüye işaret eder. Her ne kadar bu soruya verilecek yanıt tartışmalı olsa da esas olan nokta üretim biçiminde köklü bir dönüşüm yaşandığıdır. Tarıma geçişle birlikte insanoğlunun doğayla kurduğu ilişki yeniden şekillenmiş ve insanın doğaya hakimiyeti yeni bir boyut kazanmıştır. Avcılık ve toplayıcılıkta doğanın sunduklarını tüketen insan, tarım toplumunda artık tüketebilmek için üretmek zorunda kalmıştır. Tarımsal üretime geçiş iktisadi bir dönüşüm olmakla beraber düşünsel paradigmada köklü bir değişimin başlangıcıdır.

Tarımsal üretim, ekonominin artan bir ivme kazandığı en önemli dönüm noktalarından biridir. Bu dönemde toprağın işlenmesi, tohumların evcilleştirilmesi ve yeniden üretilebilirliğinin keşfi, hayvan gücünden yararlanma ve basit tarım aletlerinin geliştirilmesi gibi yenilikler ortaya çıkmıştır. Tarım, avcılık ve toplayıcılıkla kıyaslandığında hem verimlilik hem de üretim kapasitesi açısından büyük oranda artış sağlamıştır. Bu artan verimlilik ve üretim kapasitesi ekonomik rollerin çeşitlenmesini de beraberinde getirmiştir. Alet yapımı demir ustalığını, hayvan evcilleştirme ise hayvancılığı ayrı bir uğraş alanı hâline getirmiştir. Üretimin çeşitlenmesine paralel olarak toplumsal yaşam da farklılaşmış; idari ve dinsel alanlarda yeni roller ve meslekler ortaya çıkmıştır. Yönetici sınıflar, askerî yapılar ve din adamları, bu dönemde toplumsal düzeni sağlama işlevini üstlenen belirgin gruplar hâline gelmiştir. Tarımın gelişimi, yerleşik hayatın kurumsallaşmasına, kasabaların ortaya çıkmasına ve ekonomik faaliyetlerin artmasına olanak sağlamıştır. Bu kasabalar, hem yerel üretimin sürdürüldüğü mekânlara dönüşmüş, hem de ürünlerin, hayvanların ve çeşitli malların tüccarlar aracılığıyla dolaşıma girdiği erken dönem ticaret ağlarının temelini oluşturmuştur (Schaefer ve Lamm, 1995: 421–422; Bozkurt, 2018: 5). Bu süreçte, üretim fazlası kritik bir rol oynamıştır. Günlük ihtiyaçların karşılanmasından arda kalan fazla ürünler, topluluklar arasında takas ve mübadele

---

² Devrim, belli bir alanda hızlı, köklü ve nitelikli değişikliği ifade etmek için kullanılan bir kavramdır (TDK, 2024). Tarımın toplumda devrim niteliğinde bir değişimi ortaya çıkardığını vurgulamak için tarım devrimi ifadesi kullanılmaktadır. Tarımın ekonomide devrim olarak adlandırılması şu dört faktöre bağlıdır; tarım teknolojisi, verimli uzmanlaşma, bir toprak parçasına yerleşme ve ticaret (Macdonis & Plummer, 1998: 71-72).

ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. Ürün fazlası, bir yandan ekonomik birikimi mümkün kılarken diğer yandan ticaretin temel motivasyon kaynağı hâline gelmiştir. Ne var ki tarih boyunca bu bolluk hâli sürekli olmamıştır. Tarımsal üretimin doğası gereği mevsimsel koşullar, doğal afetler ve nüfus artışı zaman zaman ürün kıtlıklarını gündeme getirmiştir.

Kıtlık, insanlık tarihinin erken dönemlerinden bu yana özellikle de tarımsal üretime dayalı toplumlarda temel bir sorun olmuştur. Kaynakların yetersizliği, üretim ve tüketim arasındaki dengeyi bozmuş ve toplulukların hayatta kalma stratejilerini yeniden şekillendirmesine neden olmuştur. İkel topluluklar, kaynakların sınırlılığı karşısında nüfus üzerindeki baskıyı azaltmaya yönelik çeşitli uygulamalar geliştirmiştir. Bu uygulamalar, günümüzün etik normlarıyla değerlendirildiğinde radikal ve tartışmalı görünse de kendi tarihsel bağlamı içerisinde hayatta kalma refleksi olarak okunmalıdır. Antropolojik literatürde sıklıkla vurgulandığı üzere bazı toplumlar doğurganlığı bilinçli bir biçimde sınırlandırmış, hatta kimi durumlarda yeni doğanların ya da yaşlıların öldürülmesi gibi ağır nüfus kontrol yöntemlerine başvurmuştur. Raymond Firth'in *Primitive Polynesian Economy* (1939) adlı çalışmasında ve Claude Lévi-Strauss'un *Tristes Tropiques*'inde (1961: 293) belirtildiği üzere bu tür pratikler bireysel tercihlerden çok topluluğun bütünlüğünü ve sürekliliğini koruma amacıyla biçimlenen normatif düzenlemeler olarak değerlendirilmelidir.

Tarımsal üretim ve onun beraberinde getirdiği yapısal sorunlar, her toplumda aynı şekilde ortaya çıkmamıştır. Bu farklılaşmanın yönünü ve niteliğini belirleyen temel unsurlar arasında coğrafi koşullar, nüfus yapısı, siyasal örgütlenme biçimleri ve kültürel normlar yer almaktadır. Söz konusu unsurlar, tarımsal üretimin nasıl örgütleneceğinden yapısal sorunların aşılmasına, mülkiyet ilişkilerinin hangi doğrultuda şekilleneceğinden toplumsal hiyerarşilerin hangi formlarda ortaya çıkacağını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede, tarıma dayalı farklı iktisadi, siyasi ve sosyal yapılanmalar kimi toplumlarda yerel aktörlerin güçlenmesine yol açarken, kimi toplumlarda ise daha merkezî otoritelerin güç kazanmasına yol açmıştır. Bu tarihsel farklılaşmanın örneklerinden biri, Batı Avrupa'da ortaya çıkan feodal sistemdir. Feodalite, toprak mülkiyetine dayalı üretim ilişkileri ve statü temelli toplumsal yapılanma biçimiyle tarıma dayalı örgütlenmenin karakteristik bir modelidir.

Feodalite, Batı Avrupa'da özellikle Orta Çağ'da merkezi otoritenin zayıfladığı bir dönemde ortaya çıkan, toprağa dayalı üretim biçiminin ve parçalı siyasal iktidarın egemen olduğu özgün bir toplumsal örgütlenme biçimidir. Bu yapıda toprak hem üretim aracı hem de siyasal meşruiyetin, askeri gücün ve toplumsal statünün belirleyici unsurudur. Toprak mülkiyeti, lord

adı verilen soyluların elinde yoğunlaşırken, üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinin büyük kısmı serflere bırakılmıştır. Bu üretim ilişkisi, tarıma dayalı bir üretim yapısının, sınırlı bir pazar ekonomisinin ve güvenliğin yerel aktörler tarafından sağlandığı ortamda şekillenmiştir. Merkezi bir devlet otoritesinin yokluğunda siyasi yetki, lordlar ve aristokratlar arasında parçalı bir biçimde dağılmış ve lordlar kendi topraklarında hem ekonomik hem de askeri anlamda neredeyse bağımsız bir yönetici konumuna yükselmiştir (Pirenne, 2007). Batı Avrupa dışında kalan tarıma dayalı toplumsal sistemler, klasik iktisatçılar –özellikle Adam Smith ve John Stuart Mill– tarafından “Doğu Despotizmi”, “Doğu Toplumu” ve “Asya Toplumu” gibi kavramlar altında ele alınmıştır. Hindistan, Çin, Antik Mısır gibi Batı Avrupa'dan belirgin yapısal farklılıklar gösteren toplumlar ayrıntılı incelenmiştir (Kazgan, 2011: 355). Karl Marx ve Friedrich Engels ise bu klasik yaklaşımlardan etkilenerek, 1853 yılından itibaren feodalite ile açıklanamayacak nitelikler taşıyan Asya toplumlarının üretim biçimini “Asya Tipi Üretim Tarzı” (ATÜT) olarak adlandırmışlardır³. Bu kavram, özellikle Çin, Hindistan, Mezopotamya ve Antik Mısır gibi uygarlıklarda gözlemlenen merkeziyetçi ve devletçi ekonomik yapıları ifade etmektedir. ATÜT’ün belirleyici özelliklerinden biri, merkezi otoritenin toprak mülkiyeti ve üretim süreci üzerindeki sıkı denetimidir. Devlet, genellikle yerel yönetimler ve bürokratik yapılar aracılığıyla tarımsal üretimi ve bu üretime dayalı gelirleri yönetmektedir (Keyder, 1983: 11-13). Feodal üretim tarzı ile ATÜT, tarımın toplumsal yapıyı dönüştürme biçimlerine dair farklı coğrafi, tarihsel ve kültürel bağlamlarda ortaya çıkan iki ayrı örgütlenme modelidir. Her ikisi de tarımsal üretime dayalı olmakla birlikte; mülkiyet ilişkileri, siyasi yapı ve sınıfsal organizasyon bakımından özgün ayrışmalar sergiler. Bu farklılaşmalar, üretim biçimlerinin ekonomik, siyasi ve ideolojik formlarla da iç içe geçtiğini göstermektedir.

Feodalitenin sürdürülebilirliği yerel güçler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisine, ATÜT’ün sürdürülebilirliği ise merkezi devletin denetim gücüne dayanmaktadır. Her iki sistemde de üretim tarzının sürekliliği, iktisadi, siyasi ve toplumsal unsurlara bağlıdır. Nitekim feodalite Batı Avrupa'da özellikle Orta Çağ'ın sonlarına doğru çözülme sürecine girmiştir. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* adlı eserinde bu çözülmenin temel nedenlerini ekonomik canlanma ve kentlerin yeniden doğuşu üzerinden açıklar. Ona göre

---

³ Karl Marx, “The British Rule in India” ve “The Future Results of British Rule in India” başlıklı iki makalesinde “Asya Tipi Üretim Tarzı” kavramını 1853 yılında *The New York Tribune* gazetesinde kullanmıştır. Bu metinler E. Burns tarafından derlenen *A Handbook of Marxism* (London, 1935) adlı eserde iktibas edilmiştir. Marx, *Kapital*'in çeşitli bölümlerinde de Asya tipi toplumlardan söz eder. Ayrıca *Kapitalizm Öncesi Ekonomik Şekiller* adlı çalışmasında, kapitalizm öncesi üretim tarzları arasında Asya Tipi Üretim Tarzı'nı da ele alır. Friedrich Engels ise *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserinde bu kavramı benimseyerek devletin oluşumuna dair analizlerinde yer verir.

feodalite, dışa kapalı ve yerel üretime dayalı bir toplumsal düzenken; Akdeniz ticaret yollarının yeniden canlanması, şehirlerin gelişmesi ve burjuvazinin yükselişiyle birlikte bu yapının sürdürülebilirliği sarsılmaya başlamıştır (2007: 102-109). Özellikle 11. yüzyıldan itibaren Avrupa'da artan ticaret hacmi, eski Roma kentlerinin etrafında yeni ticaret merkezlerinin oluşmasına neden olmuş ve bu merkezler ekonomik faaliyetlerin kırsal alanlardan kentsel alanlara kaymasına zemin hazırlamıştır. Kentler iktisadi, siyasal ve toplumsal açıdan yeni bir dinamizm üretmiş ve serflerin kentlere göç etmesiyle birlikte feodal bağılık ilişkileri zayıflamaya başlamıştır. Ayrıca burjuva sınıfının yükselişiyle birlikte ticarete ve sermayeye dayalı yeni bir iktisadi düzen ortaya çıkmıştır. Bu yeni düzen, feodal aristokrasinin iktidarını sarsarken, merkezi krallıkların güçlenmesine de zemin hazırlamıştır. Böylece feodal parçalanma yerini ulusal ölçekte örgütlenen siyasal yapılara bırakmaya başlamıştır.

Feodal düzenin çözülmesiyle belirginleşen tarihsel kırılma, modernitenin yükselişiyle birlikte derinleşmiş ve yeni bir dönüşüm sürecine evrilmiştir. 16. yüzyıldan itibaren ivme kazanan bilimsel devrimler öncülüğünde gelişen yeni bilgi biçimleri, teknolojik ilerlemeler ve siyasal dönüşümler ve sekülerleşme süreci doğayı çözülmesi gereken bir düzen olarak görmüştür. Modernite, doğayı nesneleştirilen ve denetlenebilir hale getiren dünya görüşüyle üretim biçimlerine ve ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Tarıma dayalı feodal üretim tarzı yerini giderek sanayiye, rasyonel işbölümüne ve piyasa dinamiklerine dayalı yeni bir ekonomik formasyona bırakmış ve böylece modernitenin iktisadi temelleri inşa edilmiştir.

1.3. Modernitenin Nesneleştirici Doğası

Modernite, insanlık tarihinin toplumsal, düşünsel ve yapısal dönüşümünü belirleyen köklü bir paradigma değişimidir. Geleneksel toplumların yapısından kopuşu simgelerken; bireyin, aklın ve ilerleme fikrinin merkezileştiği yeni bir dünya tasavvurunun inşasını temsil eder. Bu bağlamda modernite, radikal bir kırılma olmaktan çok tarihsel bir süreklilik içinde evrilen ve Batı Avrupa'nın düşünsel, siyasal ve iktisadi gelişmeleriyle şekillenen bir dönüşüm sürecidir. Anthony Giddens (2010: 12), modernitenin gündelik yaşantıdan küresel siyasete kadar uzanan çok boyutlu etkilerini vurgulayarak, bu sürecin hem kapsam hem de derinlik açısından önceki dönemlerden ayrıldığını belirtir. Çünkü modernite birden çok gelişmenin tarihsel kesişiminde ortaya çıkarak bu dönüşüme ev sahipliği yapmıştır.

Modernitenin ortaya çıkışı, öncelikle Batı Avrupa'ya özgü tarihsel koşullar altında şekillenmiştir. 14. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaşanan entelektüel uyanış, hümanizmin yükselişi ve birey merkezli düşüncenin gelişimi modernitenin düşünsel zeminini hazırlamıştır. Modernitenin temel dinamikleri, geleneksel dönemde yaşanan bir dizi tarihsel kırılma anı etrafında biçimlenmiştir. Bu kırılmaların başlıcaları; Rönesans, Reform hareketleri ve siyasal devrimlerdir. Rönesans, sanatsal bir yeniden doğuş olarak tanımlansa da özünde insan aklının tanrısal otoriteye karşı bağımsızlaşmasının sembolü bulunmaktadır. Descartes'ın "Cogito ergo sum" (Düşünüyorum, öyleyse varım) önermesiyle somutlaşan düşünsel kırılma, insanı düşünen bir varlık olarak merkeze alarak evrene dair bilgiyi akıl ve gözleme dayandıran modern epistemolojinin temellerini atmıştır. Aydınlanma düşünürleri –özellikle Kant, Voltaire ve Rousseau– modernitenin felsefi temellerini inşa ederken, geleneksel otoriteleri sorgulamış ve evrensel aklın düzenleyici gücünü öne çıkarmışlardır (Habermas, 1987; Giddens, 2010). Modernitenin felsefi düşünsel arka planı toplumsal ve kurumsal örgütlenmenin yeni biçimlerine de zemin hazırlamıştır. Modernite; birey haklarının tanınması, kamusal alanın oluşumu, hukuk devleti, bürokratik örgütlenme, rasyonalite, bilimsel bilginin kurumsallaşması ve laikleşme süreçleriyle birlikte toplumsal yaşamın yeniden yapılanmasıdır. Giddens'a göre (2010) modernite, zaman ve mekânın yeniden örgütlenmesiyle birlikte toplumsal yaşamın daha soyut, refleksif ve dinamik bir yapıya evrilme halidir. Bu nedenle modernite her ne kadar Avrupa merkezli tarihsel bir hikâye olsa da farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde tezahür eden bir hikâyeye dönüşmüştür. Modernleşme süreçleri, Batı dışı toplumlarda çoğu zaman sömürgeci müdahalelerle, yerel kültürel örüntülerle eklemlenerek ya da çeşitli direnç biçimleriyle ortaya çıkmıştır. Bu durum, modernitenin evrensel ve homojen bir model olarak değerlendirilmesini olanaksız kılmaktadır. Bunun yerine, farklı tarihsel bağlamlarda farklı biçimlerde tezahür eden çoğul modernitelerden söz etmeyi gerektirir (Eisenstadt, 2000; Karaarslan, 2021: 24-25).

Modernitenin oluşum sürecinde yaşanan gelişmelerin başında matbaa ve buharlı makinenin ortaya çıkışı gelmektedir. Matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte bilgi üretimi ve dolaşımı hız kazanmış ve bu durum düşünsel otoritelerin sorgulanmasını mümkün kılarak hem bireysel bilinçlenmeyi hem de kamusal aklın oluşumunu teşvik etmiştir. Diğer taraftan, buharlı makine gibi teknolojik yenilikler üretim süreçlerini mekanikleştirerek tarımsal üretimden sanayiye geçişi hızlandırmış ve toplumsal emeğin örgütlenme biçimlerini değiştirmiştir. Böylece modernitenin bilgi, üretim ve otorite ilişkilerini yeniden tanımlayan bu gelişmeler işbölümünün derinleşmesini, kentleşmenin ivme kazanmasını sağlayarak geleneksel toplum yapılarının

çözülmesini mümkün kılmıştır. Kentin sunmuş olduğu yeni üretim ve yaşam formları, aile bağlarının ve cemaat ilişkilerinin çözülmesine yol açarken, bireyselleşmeyi öne çıkaran bir toplumsal örgütlenme modelini desteklemiştir. Aynı dönemde ulus-devletlerin ortaya çıkışı ve merkezi bürokrasinin kurumsallaşması modern siyasetin temelini oluşturmuştur. Devletin meşruiyetini rasyonel temellere dayandırma çabası, geleneksel otorite anlayışını değiştirerek yurttaşlık ve hak kavramlarını modern siyasal yaşamın merkezine taşımıştır. Bu süreç, sekülerleşme eğilimleriyle birleşerek dinî kurum ve otoritelere duyulan bağlılığı zayıflatmış ve bilimsel bilginin rehberliğinde yeni bir hakikat anlayışını öne çıkarmıştır. Dolayısıyla modernite, teknolojik veya siyasal değişimlerle birlikte epistemolojik düzeyde de güçlü kırılmalar yaratmıştır.

Bilimsel devrimler, bilgi üretiminin sistematik yöntemlerle yürütülmesini ve ampirik temellere dayanan teorik çerçevelerin geliştirilmesini sağlamıştır. Özellikle Aydınlanma döneminde aklın üstünlüğüne vurgu yapan filozoflar, bilimin doğayı ve toplumu anlama sürecinde merkezi bir konumda olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu dönemde bireyin kendi kaderini tayin edebileceği düşüncesi yaygınlık kazanırken, ortak geleceğin inşasında kolektiflik fikri de yeniden tanımlanmıştır. Söz konusu gelişmeler, moderniteyi şekillendiren dinamiklerin birbirini etkileyen ve iç içe geçmiş karakterini yansıtır. Modernite; bilimsel devrimler, teknolojik gelişmeler, siyasi devrimler ve sekülerleşme süreçlerinin bir bileşkesi olarak ortaya çıkmıştır.

1.3.1. Bilimsel Devrimler

Bilimsel devrimler, 1500-1700 yılları arasında Batı Avrupa'da astronomi, fizik ve tıp gibi alanlarda yaşanan gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan düşünsel bir çabanın ürünüdür. Bu dönemde bilginin kaynağı, elde edilme yöntemleri ve doğruluk kriterleri yeniden sorgulanmıştır. Dini kurum ve kilise gibi geleneksel otoritelerin mutlak kabul edilen dogmaları sorgulanmıştır.

Nicolaus Copernicus'un, kilisenin benimsediği dünya merkezli evren görüşünü sarsarak güneş merkezli bir model önermesi bilimsel yaklaşımın inanç kurumları karşısında hâkimiyet kazanmaya başladığının göstergesidir (Cevizci, 2005: 75). Bu adım, evrenin yapısını açıklamada deney ve gözlem kadar mantıksal çıkarımlara da dayanan yeni bir metodolojinin

önünü açmış ve bilginin kutsal referanslara dayalı meşruiyetinin yerini insan merkezli bir sorgulama sürecine bırakmıştır. Copernicus'un açtığı bu düşünsel yol, Giordano Bruno'nun sonsuz evren fikrinde, Kepler'in gezegen hareketlerine dair matematiksel açıklamalarında, Galileo'nun teleskobik gözlemlerinde ve Newton'un evrensel çekim yasasında bilimsel yöntemin kurucu adımlarına dönüşmüştür (Karaarslan, 2021: 38). Özellikle Francis Bacon'un, deneyi ve gözlemi merkeze alarak tümevarım yöntemini savunması bilimsel düşünce açısından devrim niteliği taşımaktadır (Alatlı, 2010: 718). Orta Çağ felsefesindeki tümdengelim ağırlıklı yöntemi eleştiren Bacon, deneysel veriden hareketle genel ilkelere varmanın hem daha sağlam hem de daha insan merkezli bir araştırma geleneğine işaret ettiğini vurgulamıştır. Bu yaklaşım, bilimsel yöntemin nesnel ölçütlere dayanma gerekliliğini ortaya koyarak, evreni ve doğayı anlamada kilise dogmalarının yerine sistematik gözleme ve akıl yürütmeye bırakmıştır.

René Descartes'ın geliştirdiği yöntem anlayışı, modern felsefenin ve dolayısıyla bilimsel düşüncenin kurucu zemini olarak kabul edilir. Onun varlık ve bilgi konularındaki çalışmaları, insan aklının evreni ve hatta kutsalı kavrayabileceğine dair inancı pekiştirmiştir. Descartes'ın ardından gelen Hobbes, Malebranche, Spinoza ve Leibniz gibi filozoflar aklın evrendeki yeri ve önemi hususunda kapsamlı tartışmalar yürütmüştür. Bu tartışmalar, akla dayalı bilimsel yöntemin güçlenmesini sağlamıştır. Böylelikle Modern Çağ'da insanın kendisine ve çevresine dair bilgiyi akıl süzgecinden geçirerek inşa etmesi beklenen bir norm hâline gelmiştir. Bu yeni düşünsel paradigma, insanı konu edinen bilgi alanlarını da dönüştürmüştür.

Antropoloji, psikoloji ve sosyoloji gibi disiplinler, insanın akıl yoluyla hem kendisini hem de içinde yaşadığı toplumu inceleyebileceğini savunarak bilimsel yöntemin sosyal bilimlerdeki çeşitlenmesine katkı sunmuştur. Rasyonaliteye dayanan bu yaklaşım, özellikle Aydınlanma döneminde kurumsallaşmış; bilgi ve hakikatin kaynağını kutsal otoritelerden insan aklına kaydırarak toplumsal düşüncenin temellerini yeniden şekillendirmiştir. Thomas Kuhn (1962), bilimsel devrimleri birer paradigma değişimi olarak kavramsallaştırmış ve bu dönüşümün sürekli evrilen bir süreç olduğuna işaret etmiştir. Bilim, bu bağlamda kendi yöntemini, doğrulama ölçütlerini ve nesnel bakışını yeniden tanımlayan dinamik bir pratik hâline gelmiştir.

Sonuç olarak, bilimsel düşüncenin tarihsel gelişimi, insan aklının özerkliğini esas alan bir sorgulama süreciyle biçimlenmiştir. Bu sürecin temelinde, Bacon'un deneysel yöntemi ile Descartes'ın metodik kuşkuculuğu arasındaki kurucu diyalog yer almaktadır. Günümüzde

bilimsel bilgi, bu tarihsel birikimin üzerine inşa edilmekte; üretildiği bağlamı aşarak sürekli olarak gözden geçirilmekte ve bilgi somut alanlarda uygulamaya geçmektedir. Bilimsel devrimler sonucunda bilginin teknik alana evrilmesi dönemin devrimsel buluşlarını mümkün kılmıştır. Böylelikle bilimsel yöntem, teknolojik gelişmelerin yaşanmasını sağlarken, teknolojiler de bilimsel bilgiyi somut ve işlevsel kılmıştır. Özellikle bilgi ile üretim arasındaki ilişkiyi dönüştürerek bilimsel bilginin teknik sistemlere aktarımını sağlayan bir mekanizma inşa etmiştir⁴.

1.3.2. Teknolojik Gelişmelerin Üretime Etkisi

Teknolojik gelişmeler, insan-doğa etkileşiminin bir ürünü olarak insanın basit aletlerden karmaşık makineleri kullanım bilgi ve becerisine ulaşmasını sağlayan yeniliklerdir. Alet kullanımı, insanlık tarihinin çeşitli evrelerinde daima belirleyici bir rol oynamış ancak moderniteyle birlikte bu belirleyicilik derinleşmiş ve toplumsal yapıda köklü dönüşümlere neden olmuştur. Özellikle 16. yüzyılda matbaanın Avrupa’da yaygınlaşması kitapların daha hızlı ve ucuz üretilmesini sağlayarak bilimsel devrimlerin ve Aydınlanma düşüncesinin önünü açmıştır (Eisenstein, 1980: 34). Bilgi üzerindeki bu yeni teknolojik denetim, zihinsel emek ile fiziksel emeğin ayrışmasında dönüm noktası olmuştur. Takip eden yüzyıllarda buharlı makinenin icadı ve sanayide yaygınlaşması ise üretimin örgütlenme biçimini köklü biçimde dönüştürmüştür.

Sanayileşme sürecinde kullanılan makineler, üretim faaliyetlerinin yükünü insan emeğinden devralarak iktisadi düzende yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Buharlı makinenin yanı sıra çeşitli alanlarda geliştirilen büyük ölçekli teknolojilerin işletilebilmesi için gerekli hammadde ihtiyacı sömürgecilik hareketlerini tetiklerken, fabrikalaşma ise insanların yeni iş imkânları arayışıyla kırsal bölgelerden şehirlere yönelmesine neden olmuştur. Bu göç dalgası,

---

⁴ Rostow, bilimsel devrimlerin teknolojiyle bütünleşmesini şöyle ifade eder: “Fakat yeni bilim adamları yalnız matematikçi değil, aynı zamanda araştırmacı ve deneyciydi. Ve yeni, ikinci bir şey oldu. Bu bilim adamlarının yeni âletlere ihtiyacı vardı ve pompalar, teleskoplar, mikroskoplar, termometreler, barometre ve saatler, vs. yapmak için bilim adamları âlet yapanlarla çalışmağa başladılar. Eski bilim adamlarının, örneğin Aristo’nun, âlet yapıcıları arasında arkadaşları yoktu ve diğer eski toplumların çalışmalarında bilim adamlarıyla âlet yapıcıları arasında bir ayrılık vardı. Ama burada, modern bilimle birlikte bir bağlantı görmeğe başlıyorsunuz. Elimizde tek örnek bile olsa bu bağlantıyı ciddiyle düşünmemiz gerekir. Çünkü, bilim adamlarıyla çalışan âlet yapıcılardan biri, etkili buhar makinasını yapan James Watt’tı. Fakat diğerleri de vardı. Yeni bilimin bu pratik yanı, yeni olan köklü bir etki yapmıştır.” (1971: 261).

büyük fabrikaların etrafında şekillenen modern kent yaşamının temellerini atmış ve yeni bir toplumsal mekânsal örgütlenmenin önünü açmıştır.

Teknolojik gelişmelerin üretim süreçleri üzerindeki etkisi, sonraki aşamalarda da belirgin şekilde gözlemlenmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren otomasyon teknolojileri ve montaj hatları, üretim sürecini daha da hızlandırmış ve standardize etmiştir. Bu dönemde Taylorist ve Fordist üretim modelleri, insan emeğini rasyonelleştirerek verimliliği artırmayı amaçlamış ancak bu emeğin mekanikleşmesine ve üretim süreçlerinde insanın edilgenleşmesine neden olmuştur (Braverman, 1974: 102). Üretim sürecinde bilginin ve kontrolün makinelere aktarılması, işgücünün vasıfsızlaştırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu da sendikal hareketlerin ve işçi sınıfı mücadelelerinin yeni taleplerle yeniden şekillenmesini beraberinde getirmiştir. Teknoloji ve üretim ilişkileri arasındaki bu dönüşüm, 20. yüzyılın son çeyreğinde daha köklü bir yapısal değişime kapı aralamıştır. Bu dönemle birlikte bilgi teknolojilerinin gelişimi, üretimin merkezini fiziksel emekten bilişsel emeğe doğru kaydırmıştır.

Manuel Castells'in (2010) kavramsallaştırdığı "ağ toplumu" üretimin çok merkezli, esnek ve dijital altyapılar üzerinden yürütüldüğü yeni bir evreye işaret etmiştir. Bu yeni üretim mantığı, iş süreçlerini zaman ve mekân bağımlılığından büyük ölçüde kurtarıırken, emek ilişkilerinin güvencesizleşmesine ve parçalanmasına da neden olmuştur. Daniel Bell'in (1999) post-endüstriyel toplum teorisinde vurguladığı gibi bu dönemde üretim faktörleri arasında bilgi, sermayeden daha önemli hale gelmiş ve hizmet sektörü ile bilgi üretimi klasik sanayi üretiminin yerini almaya başlamıştır. Bu dönüşüm, küresel işbölümünü de yeniden biçimlendirmiş ve Batı dışı toplumlar düşük maliyetli emek sağlayıcısı konumuna itilmiştir. Bu bağlamda teknolojik ilerleme her zaman ilerleme ve refah üreticisi olmamış bazen de eşitsizlikleri yeniden üreten bir güç haline dönüşmüştür. Bu noktada Ulrich Beck'in (1992) "risk toplumu" kavramsallaştırması önemli bir analitik çerçeve sunar. Beck'e göre modern toplumlar, kendi ürettikleri teknolojik risklerle yüzleşmek zorunda kalan yapılar haline gelmiştir.

Günümüzde ise yapay zekâ, biyoteknoloji ve robotik gibi ileri teknolojilerle şekillenen üretim modelleri bulunmaktadır. Özellikle dijitalleşmeyle birlikte ortaya çıkan platform ekonomileri, üretimi mekânsızlaştırmakta ve emek ilişkilerini daha da güvencesiz hale getirmektedir.

Shoshana Zuboff'un (2019) "gözetim kapitalizmi" adını verdiği bu yeni yapıda bireylerin dijital davranışları ekonomik değer üretiminin merkezine yerleştirilmiştir.

Sonuç olarak teknolojik gelişmeler üretime teknik açıdan yarar sağlamakla birlikte etkileri ve sonuçları bakımından iktisadi, toplumsal, siyasal ve kültürel düzeylerde çok yönlü dönüşümler yaratmıştır. Bu süreçte teknolojinin, üretim süreçlerini rasyonelleştirmesi kadar toplumsal yapıyı yeniden kuran bir güce dönüşmesi de dikkat çekicidir. Bu nedenle teknolojik ilerlemeler her zaman için bir "ilerleme" anlamına gelmeyebilir. Aksine eşitsizlikleri derinleştiren, emeği güvencesizleştiren ve doğayla ilişkimizi sorunlu hale getiren süreçler olarak da okunabilir. Teknolojiyi toplumsal bağlamı içinde ele almak onun arkasındaki iktisadi, tarihsel, kurumsal ve ideolojik dinamikleri de kavramayı mümkün kılar.

1.3.3. Siyasi Devrimler: Rasyonel Devletin Doğuşu

Siyasal devrimler, 18. yüzyılda İngiltere, Amerika ve Fransa'da başlayıp sonraki dönemlerde farklı coğrafyalara yayılan köklü bir değişim sürecini ifade etmektedir. Bu dönüşüm, meşruiyetin kaynağının ne olduğuna dair geleneksel anlayışları altüst etmiş ve egemenlik kavramının halk iradesine dayandırılmasına yönelik yeni bir çerçeve oluşturmuştur.

İngiltere'deki 1688 Şanlı Devrimi'nden başlayarak, Amerikan Devrimi (1776) ve Fransız Devrimi (1789) gibi temel tarihsel olaylar aracılığıyla şekillenen siyasal devrimler, egemenlik anlayışını Tanrı'dan veya soya dayalı otorite kökeninden kopararak halkın iradesine dayanan bir siyasal tahayyülün önünü açmıştır. Bu devrimler belirli bir coğrafyada başlamış ve zamanla dünya genelinde yönetim modelleri, toplumsal yapılar ve siyasal kültürler üzerinde kalıcı etkiler yaratmıştır (Skocpol, 1984). Siyasi devrimlerin sonucunda monarşik ve feodal yapılarda yaşanan çözülme, ulus devletlerin doğuşu için gerekli zemini sağlamış ve mutlakiyetçi rejimlerden anayasal sisteme geçiş süreci hız kazanmıştır. Siyasal devrimler, yeni bir yönetim biçimi sunarak coğrafi ve zihinsel sınırları yeniden tanımlayan ulus fikrinin yaygınlaşmasına da yol açmıştır (Karaarslan, 2021: 43-48). Böylece toplumu oluşturan bireylerin, din ve soy gibi geleneksel bağlardan ziyade vatandaşlık bağı etrafında bütünleşmeleri teşvik edilmiştir. Bu dönüşüm, feodal sisteme sahip Avrupa hiyerarşisinde uzun süre egemen olan ayrıcalıklara dayalı düzeni sarsmış ve yerini merkezî yönetimi güçlü fakat meşruiyetini kitlelerden alan bir yapı anlayışına bırakmıştır.

Siyasal devrimlerin kuramsal temelleri büyük ölçüde Aydınlanma düşüncesine dayanmaktadır. John Locke'un mülkiyet hakkı, toplumsal sözleşme ve bireysel özgürlük gibi kavramlara yaptığı vurgu; Rousseau'nun genel irade fikri, Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı yaklaşımı bu dönüşüm sürecinde entelektüel bir zemin oluşturmuştur (Plattner, 2002). Aydınlanmacı düşünürlerin getirdiği bu siyasal kuramlar, teorik düzlemde başlayarak anayasal sistemlerin inşasında ve kurumların şekillenmesinde de etkili olmuştur. Halk egemenliği, eşit yurttaşlık, temel hak ve özgürlükler gibi modern siyasal yaşamın temel taşları bu entelektüel mirasın ürünüdür.

Amerikan Devrimi, siyasal meşruiyetin yeniden tanımlanmasında önemli bir başlangıç noktası olarak kabul edilir. 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan "tüm insanlar eşit yaratılmıştır" ve "halkın hükümeti değiştirme ya da kaldırma hakkı vardır" gibi ifadeler modern anayasal düşüncenin ve liberal demokratik sistemlerin yapı taşlarını oluşturur (Armitage, 2007). Bu bildirge, siyasal otoritenin kaynağının halk olduğu yönündeki düşüncenin pratikte ilk kez sistemli biçimde hayata geçirildiği bir örnektir. Fransız Devrimi ise siyasal devrimlerin kitlesel bir ayaklanma biçiminde tezahür etmesi bakımından daha dramatiklik bir örnektir. "Eşitlik, özgürlük, kardeşlik" sloganıyla özdeşleşen bu devrim başta Fransız toplumunun sonrasında ise feodal Avrupa'nın tamamının siyasal yapısını sarsmış ve modern anlamda yurttaşlık kavramının temelini atmıştır (Hobsbawm, 1996).

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, kişinin hak sahibi bir özne olarak devlete karşı konumlanmasını ve haklarının anayasal güvence altına alınmasını öngörmüştür. Bu bildirgede yer alan "egemenliğin özü milletin kendisindedir" ifadesi meşruiyetin kaynağını ilahi otoriteden halk iradesine kaydıran paradigmatic bir dönüşümün ilanı niteliğindedir. Bu devrimlerden esinlenen hareketler, İspanya'dan Latin Amerika'ya, Doğu Avrupa'dan Orta Doğu'ya kadar geniş bir coğrafyada yeni yönetim biçimlerine kapı aralamıştır. Her ne kadar farklı koşullarda ve farklı hedeflerle gerçekleşmiş olsalar da siyasal devrimlerin ortak noktası halkın doğrudan veya dolaylı yoldan yönetime katılabileceği mekanizmaların gelişmesini sağlamasıdır. Böylece parlamenter sistemler, anayasal teminatlar ve temsili demokrasiler geçmiş yüzyıllarda pek de öngörülemeyecek yaygınlıkta kurumsallaşmıştır. Bu gelişmelerin iktisadî ve toplumsal sonuçları da son derece belirgin olmuştur. Örneğin Fransız Devrimi, feodal vergilere ve ayrıcalıklara son vererek serbest piyasa ekonomisinin önünü açmıştır. Amerika'da da eyalet sistemi aracılığıyla farklı toplumsal grupların siyasal katılımı kolaylaşmış ve bu durum yeni kıtadaki sosyal ve kültürel dinamizmi beslemiştir.

Modernitenin önemli bir ayağını oluşturan ulus devletin temellerini bu siyasi kırılmalar şekillendirmiş ve zamanla dünyanın geri kalanına da yayılmıştır. Nitekim mutlakiyetçi rejimlerin ya da sömürge yönetimlerinin çöküşü, demokratik değerlerin yaygınlaşmasıyla eş zamanlı yürümüştür. Sonuçta ulus devletin küresel ölçekte baskın yönetim modeli hâline gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Böylelikle siyasal devrimler, kolektif kimliği yeniden örgütleyen uluslaşma sürecinin itici gücü olarak belirmiş ve meşruiyet ilkelerinin kökten dönüşmesinde başlıca etmen olmuştur. Bu gelişmeler, çağdaş dünya düzeninin kurucu unsurları arasına giren vatandaşlık fikrinin de böylece pekişmesine de katkı sunmuştur.

1.3.4. Modern Bilincin Dönüşümü Sekülerleşme

Sekülerleşme, en temel anlamıyla dinin gündelik hayattan çıkarılmasını ifade etmektedir. Başlangıçta din savaşlarının ardından kilise arazilerinin dünyevî otoritelere devredilmesini ifade etmek için kullanılan bir kavram olsa da giderek toplumsal ve kültürel alanların dinî norm ve kurumların hâkimiyetinden uzaklaşmasını anlatan geniş bir sürece dönüşmüştür (Berger, 1993: 160; Karaarslan, 2021: 48). Bu süreç, modern dünyada bilimin, teknolojinin ve rasyonel düşünce biçimlerinin ağırlık kazanmasıyla ivme kazanmıştır. Böylelikle dinî referansların belirleyici olduğu toplumsal yapılar, yerlerini daha çok aklın rehberliğine ve bireyin özerk seçimlerine bırakır hâle gelmiştir.

Batı toplumlarında sekülerleşme, Aydınlanma dönemi düşünürlerinin akıl ve özgürlük vurgusu temelinde şekillenirken, farklı coğrafyalarda çeşitlenen tarihsel koşullar nedeniyle farklı hızlarda ve farklı biçimlerde tezahür etmiştir. Ortak nokta, dinin kamusal alandan kısmen çekilmesi, bireysel vicdan dünyasına indirgenmesi veya sivil toplumun başka unsurlarıyla bir arada var olma biçimlerinin yeniden tanımlanması olmuştur. Modern bilinç olarak da adlandırılabilir bu çerçeve, evren ve insan tasavvurunda köklü değişimleri beraberinde getirirken; fizik ile metafizik, eski ile yeni, dinî ile seküler gibi çift kutuplu karşıtlıklar etrafında inşa edilen anlayışları yaygınlaştırmıştır (Karaarslan, 2019). Söz konusu dikotomiler felsefi tartışmaların meselesi olmakla kalmamış ve sosyal bilimlerin de merkezinde yer almıştır.

Sosyal bilimciler, sekülerleşmeyi modern topluma geçişin doğal bir sonucu olarak değerlendirmiştir. Büyü bozumu kavramı, bu sürecin temel teorik çerçevelerinden biri olarak kabul edilir. Çünkü modernitenin rasyonelleşme süreçleri, toplumsal ve bireysel yaşamın

doğüstü referanslardan arındırılmasını ve aklın egemenliğine dayalı bir dünya tasarımının inşasını beraberinde getirmiştir (Weber, 1922). Bu anlamda sekülerleşme dinsel yapıları etkisizleştirerek bilginin üretim biçimlerinin, otorite formlarının ve toplumsal normların köklü biçimde dönüşmesidir. Durkheim ise, sekülerleşmenin toplumsal bütünleşme açısından doğuracağı sonuçlara odaklanmış ve modern toplumlarda dinin birleştirici işlevinin seküler kurumlar tarafından nasıl devralındığını irdelemiştir. Ona göre dinin ritüel işlevleri, ulusal bayramlar, devlet törenleri ya da eğitim kurumları gibi seküler pratikler aracılığıyla yeniden üretilmekte ve böylelikle toplumsal dayanışma seküler biçimlerde sürdürülmektedir (Durkheim, 2008). Bu kuramsal çerçevede kilise ve devlet arasındaki kurumsal ayrışma, bireyin inanç konusunda sahip olduğu özgürlüğün genişlemesi ve dinî otoritenin toplumsal karar mekanizmalarına doğrudan müdahalesinin azalması sekülerleşmenin temel işaretleri sayılır.

Sekülerleşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni toplumsal örgütlenme biçimleri, birey-toplum karşıtlığını farklı boyutlarda tartışmaya açmış ve geleneksel yapının yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Bu dönüşüm, moderniteye yönelik eleştirilerle de iç içe geçmiştir. Charles Taylor, *Seküler Çağ* adlı çalışmasında sekülerleşmenin basitçe dinin ortadan kaybolması anlamına gelmediğini aksine dinin kamusal otorite alanından bireysel inanç ve vicdan alanına çekildiğini vurgulamaktadır (2007: 20). Böylece din, bir yandan kamusal görünürlüğü azaltırken diğer yandan yeni yorum ve pratik biçimleri aracılığıyla bireysel özgürlük düşüncesini pekiştirebilmektedir. Küreselleşme çağında iletişim ve dijital teknoloji olanakları ise seküler değerlerle dinî öğretilerin birbirine hızla dokunmasına ve etkileşime girmesine yol açmaktadır. Sonuçta sekülerleşme modern bilincin dinî inançlarla yeni bir diyalog kurmasını olanaklı kılmaktadır. Toplumun ve kültürün din merkezli anlayıştan akıl, bireysellik ve çoğulculuk gibi temel ilkelere doğru evrilmesi modernitenin diğer unsurlarıyla da yakından bağlantılıdır.

Modernitenin dinamiklerini besleyen bilimsel devrimler, teknolojik yenilikler, siyasal değişimler ve sekülerleşme toplumsal yaşamın yeniden düzenlenmesinde belirleyici bir işlev üstlenmiştir. Özellikle dinin kamusal alandaki etkisinin azalması, siyasal otoritenin halk egemenliği anlayışına dayandırılması ve bilimsel yöntemin yaygın kabule ulaşması, ekonomik faaliyetlerin yönünü de kaçınılmaz biçimde etkilemiştir. Modern toplumlarda akılcı yönetim ilkeleri giderek daha fazla önem kazanmıştır. Bu yaklaşım, üretim süreçlerinde standardizasyonun ve verimlilik arayışının temel itici güç hâline gelmesini sağlamıştır. Seküler

ve eleştirel düşünce geleneği de bu süreci destekleyerek toplumsal ilişkileri yeniden tanımlamış ve farklı kesimlerin ekonomik düzende konumlanışını dönüştürmüştür. Böylece modern aklın sağladığı kurumsal ve ideolojik destek, insanın doğayla ve toplumla kurduğu ilişkinin teknolojik boyutunu hızla genişletmiş ve bugünün endüstriyel toplum düzenine giden yolun zeminini oluşturmuştur.

1.4. Sanayi Devrimi: Üretim ve Tüketim İlişkilerinin Yeniden Yapılanması

18. yüzyılın sonlarında Britanya’da ortaya çıkan ve kısa sürede Avrupa kıtasına, ardından da küresel bir dönüşüm sürecine evrilen Sanayi Devrimi ekonomik, toplumsal ve kültürel düzlemleri yeniden inşa eden bir tarihsel kırılma anıdır. Coğrafi keşiflerle artan ticaret ve sömürgeleştirmeden kaynaklanan sermaye birikimi, yeni yatırımlar için uygun bir zemin oluşturmuştur. Britanya'nın zengin kömür ve demir rezervleri, teknolojik buluşların üretime entegre edilmesini kolaylaştırmıştır (Pomeranz, 2000: 68). James Watt’un buhar makinesini geliştirmesi, iplik eğirme tezgâhlarının icadı ve mekanik dokuma tezgâhlarının kullanıma girmesi üretimi ilk tekstil sektöründe ortaya çıkarmıştır.⁵ Frayer, Britanya’daki sanayileşme sürecini altı temel teknolojik dalga üzerinden açıklar. Bunlar sırasıyla; dokuma, demir-çelik, ulaşım, kimya, elektrik ve benzinli motor alanlarında gerçekleşmiştir (2014: 10-25). Britanya’daki politik istikrar ve mülkiyet haklarının korunmasına verilen önem de icatların ticarileşmesini kolaylaştırmıştır. Tüm bu koşullar bir araya gelerek Britanya’yı “dünyada ilk sanayileşen ülke” konumuna getirmiştir (Yayla, 2014: 225-227). Fransa, Belçika ve Almanya gibi diğer ülkeler de kısa süre içinde Britanya’yı takip ederek sanayi hamleleri gerçekleştirmişlerdir.

Sanayi Devrimi, el işçiliğine dayalı üretim modeli yerini fabrika içerisinde makinelere dayalı seri üretime bırakmıştır. Daha önce ustaların basit aletlerle ev içi atölyelerde ürettiği ürünler artık büyük fabrikalarda buhar gücüyle çalışan mekanik tezgâhlarda daha kısa sürede ve çok miktarda üretilebiliyordu. Makineleşme ile birlikte üretim süreçlerinde önemli bir verimlilik artışı yaşanmış ve insan emeğine dayalı geleneksel üretim biçimleri yerini daha hızlı, düzenli ve ölçülebilir sistemlere bırakmıştır. Bu gelişmeler, üretilen ürün miktarının ve hızının

---

⁵ İngiltere’de yün endüstrisine yönelik artan talebin ortaya çıkardığı dönüşüm için bkz. Gençoğlu, A. Y. (2016). Batı Avrupa’da sosyokültürel dönüşümler ve bir bilim dalı olarak sosyoloji. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(5), 47.

artmasına neden olurken diğer taraftan ham madde ihtiyacını ve pazar arayışını artırmıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte gerçekleşen bu dönüşüm; üretim ilişkilerinden başlayarak toplumsal yapının bütün katmanlarına nüfuz etmiştir.

Sanayi devriminde üretim araçlarının, mekanının ve çalışma biçiminin değişmesi var olan ilişkileri yeniden tanımlamıştır. Geleneksel dönemde toplumun çoğunluğunu oluşturan köylüler ve zanaatkarlar iktisadi ve toplumsal hayattaki belirleyici konumlarını giderek kaybederken yerine üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan burjuvazi ve bu araçlar karşısında fabrikalarda emeği karşılığında ücretli çalışan işçi sınıfı yani proletarya ortaya çıkmıştır. Toplum, üretim ilişkileri temelinde başlıca iki sınıfa –burjuva ve proletarya– ayrılmıştır (Marx ve Engels, 2019). İşçiler, fabrikalarda günde 12-16 saat gibi uzun mesailerle, düşük ücretlerle ve genellikle tehlikeli-sağlıksız koşullar altında çalışmışlardır. Kadınlar ve çocuklar da ucuz emek kaynağı olarak fabrikalarda iş gücü olmuştur. Böylelikle, kadın ve çocuk işçiliği sanayi toplumunun yaygın bir olgusu haline gelmiştir. Galbraith, dönemin acımasız doğasını, sınıf eşitsizliğini, çocuk işçiliğini, sömürü düzenini ve yüzeysel reform girişimlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“İngiltere'nin iç kesimlerinde ve İskoçya içindeki fabrikalarda yığınla işçi -erkek, kadın, çocuk- vardı. Fabrikada çalışmaya başladıklarında, daha doğrusu fabrika şehirlerine adım attıklarında, işverenin -fabrika sahibinin, kapitalistin gücüne, emrine tabiydiler. Ücretleri, saatleri, gürültüyü, pis kokulu fabrikaları ve evleri, kısa ve bezdirici bir yaşamı protesto etmek onların işi değildi. Reform çabalarından biri, gerçeği her şeyden daha iyi tanımlar; neredeyse bütün Avrupalılar'ın ziyaret edip gördüğü bir örnektir bu. Burası, Glasgow ve Edinburgh' daki yetim yurtlarına giderek buraları boşaltıp içindekileri kendi model fabrika şehrindeki koşullara taşıyan İskoçyalı kapitalist ve hayırsever David Dale'in (1739-1806) New Lanark'ıydı. Orada, çocuklardan dokuma imalathanelerinde günde on üç saat ve sonra da -ütopyacı reformist damadının soluk kesen bir yeniliğiyle- sadece on bir saat çalışmaları istenirdi. Bu çocuklara boş zamanlarında dersler verilir, eğlenceler düzenlenirdi. O dönemdeki reform buydu.” (2010: 95)

Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* (2013) adlı eserinde; kalabalık gecekondu mahallelerinde sefalet içinde yaşayan işçiler ve henüz çocuk yaşta ağır işlerde çalışan küçük

bedenler insanlık onuruna yabancı düşen bir hayatla karşı karşıyadır. Bu tablo, Marx'ın kapitalist üretim tarzına yönelttiği eleştirinin merkezinde yer alan “yabancılaşma” kavramının kuramsal bir iddiayla sınırlı kalmayarak dönemin çalışma koşullarında nasıl tarihsel bir gerçeklikle tezahür ettiğini gösterir. Marx'a göre işçiler, emeklerinin ürünü üzerinde kontrol sahibi olmadıkları gibi üretim sürecindeki tekdüze görevleri yüzünden kendi emeklerine de yabancılaşmaktadırlar (Marx, 1993: 112). Bu çözümlenme, kapitalizmin içsel bir çelişkinin ortaya koymaktadır. İnsan emeğinin yaratıcı yönü, fabrika sisteminde körelmekte ve işçi emeğinin ürünü karşısında yabancı bir konumuna düşmektedir.

Devrimin yarattığı sert çalışma ve yaşam koşulları zamanla işçiler arasında hoşnutsuzluğa dönüşerek toplumsal tepki ve hareketleri ortaya çıkarmıştır. İşçiler hak arayışına girerek birlikler kurmaya başlamıştır. 19. yüzyıl boyunca Britanya başta olmak üzere birçok sanayileşmiş ülkede sendikalar ortaya çıkmış ve grev gibi toplu eylemlerle çalışma şartlarının iyileştirilmesini talep etmişlerdir. Siyasal alanda, sosyalizm ve komünizm gibi ideolojiler işçi sınıfının sömürülmesine karşı teorik bir çerçeve sunarak geniş kitleleri etkilemiştir (Özgiraz ve Talu, 2008). Marx ve Engels (2019) “Komünist Manifesto” adlı eserde sanayi toplumunu “burjuvazi ile proletarya arasındaki mücadele” ekseninde tanımlayarak, mevcut düzenin kaçınılmaz olarak çatışmaya yani devrime sahne olacağını ileri sürmüşlerdir.

19. yüzyıl sonlarından itibaren işçiler sendikalarda örgütlenmeye başlamış, grevler, protestolar ve direnişlerle seslerini duyurmuşlardır. Bu hareketler, özellikle Batı Avrupa'da işçi sınıfının taleplerini görünür kılmış ve siyasi bir baskı gücü oluşturmuştur. Dolayısıyla burjuvazi hem üretimin sürekliliğini sağlamak hem de tepkileri önlemek adına bazı hakları tanımak zorunda kalmıştır. 20. yüzyılın başından itibaren ise birçok Batı Avrupa devleti işçilerin yaşam ve çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik reformlar gerçekleştirmiştir. Örneğin; Almanya'da Bismarck'ın öncülüğünde başlatılan sosyal sigorta sistemleri (hastalık, yaşlılık ve iş kazaları için) buna örnektir. Bir diğer örnek, Britanya Parlamentosu, 1833 Fabrika Yasası gibi düzenlemelerle çocuk işçi çalıştırılmasına kısıtlar getirmiştir. Belli bir yaşın altındaki çocukların fabrikalarda çalışması yasaklanmış ve çalışma saatleri sınırlandırılmıştır (Şahin, 2012: 113). Takip eden yıllarda ise ücret, işçi güvenliği, haftalık çalışma saati gibi konularda da iyileştirici yasalar kademeli olarak hayata geçirilmiştir. İşçi sınıfının mücadelesi sonucu kazanılan bu haklar, sanayi toplumunda daha dengeli bir yapının oluşmasına katkı sağlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise “refah devleti” modeli yaygınlaşmış; eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi temel hizmetler devlet güvencesine alınarak toplumsal eşitsizlikler belli ölçülerde

törpülenmiştir. Özetle, Sanayi Devrimi'nin ilk dönemlerinde ortaya çıkan işçi hareketleri ve sosyal reformlar hem çalışma hayatını düzenleyen kurumsal mekanizmaların (sendikalar, işçi hakları, sosyal politikalar vb.) doğmasını sağlamış hem de ilerleyen dönemde refah devleti uygulamalarının temelini atmıştır.

Sanayi toplumunun emekçiye dayattığı bu ağır koşullar üretim alanıyla sınırlı kalmamış yaşamın diğer alanlarına da yansımıştır. Sanayileşme ile birlikte geleneksel tarım ekonomisinin çözülmesi kırsal bölgelerde işsiz kalan ya da geçimini sağlayamayan kişileri göçe maruz bırakmıştır. 18. yüzyıl sonlarında Britanya ve Avrupa'da kentlerin nüfusu hızla artış göstermiş ve pek çok insan küçük köylerden çıkarak fabrikaların yoğunlaştığı sanayi şehirlerine yerleşmiştir. İngiltere'de 1800'lerin başında nüfusu birkaç on bini geçmeyen Manchester, yüzyıl ortasına gelindiğinde dünyanın ilk sanayi metropollerinden biri haline gelmiştir. Hızlı kentleşme, gerekli altyapı ve planlamadan bağımsız gerçekleştiği için şehirlerde ciddi sorunlara neden olmuştur. Konut yetersizliği nedeniyle işçiler derme çatma ve aşırı kalabalık gecekondular mahallelerinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Temiz su ve hijyen eksikliği salgın hastalıklara neden olurken kolera, tifo, dizanteri gibi hastalıklar 19. yüzyıl kentlerinde kitlesel ölümlere yol açmıştır. Bu sorunların çözümü tıp alanındaki ilerlemelere tam bu dönemde ivme kazandırmıştır. Aşıların yaygınlaşması, şehir şebeke suyunun kurulması ve temel hijyen bilgisinin artması sayesinde özellikle sanayileşen ülkelerde ölüm oranları düşmeye ve toplam nüfus hızla artmaya başlamıştır (Küçükkalay, 1997). Daha iyi beslenme ve sağlık koşulları sonucunda Britanya, Almanya gibi ülkelerin nüfusu 19. yüzyıl boyunca katlanarak büyümüştür. Bu nüfus artışı, sanayi ekonomisine hem bol işgücü oluşturmuş hem de geniş bir tüketici kitlesi yaratarak ekonomik talebi canlı tutmuştur.

Sanayi Devrimi sürecinde üretim mekânının kırdan kente evrilmesi, ekonomik faaliyetin merkezini tarımsal alandan sanayi merkezlerine doğru çekerken toplumsal bağların niteliğini de yeniden şekillendirmiştir. Kırsal alanlarda egemen olan toplumsal yaşam, büyük ölçüde akrabalık ilişkilerine, ortak geçmişe, dinî pratiklere ve karşılıklı tanışıklığa dayalı yüz yüze ilişki biçimleriyle örülüyken; sanayi kentlerinde bu ilişkilerin yerini, işbölümüne ve uzmanlaşmaya dayalı araçsal ve geçici karşılaşmalar almıştır. Bu yeni toplumsal düzen, bireylerin gündelik yaşam pratiklerinde olduğu kadar aidiyet duygularında, güven ilişkilerinde ve kimlik inşasında da belirleyici bir kırılmaya yol açmıştır. Dolayısıyla kırdan kente geçiş sosyal yapının, toplumsal değerlerin ve kolektif bilinç formlarının da yeniden inşa edildiği bir süreç olmuştur. Toplumsal bağların çözülmesi ve birey-toplum ilişkisinin dönüşmesi, klasik

sosyolojinin kurucu figürlerini meşgul eden temel meselelerden biri haline gelmiştir. Toplumun nasıl bir arada tutulduğu, bireylerin hangi normatif çerçeveler içinde kolektif yaşam sürdürebildikleri, özellikle modern sanayi toplumlarında toplumsal düzenin nasıl mümkün olabildiği sorusu etrafında şekillenen bu tartışmalar sosyoloji disiplininin doğuşuna da yön vermiştir.

Ferdinand Tönnies'in *Gemeinschaft und Gesellschaft* (2024) eserinde yaptığı ayırım bu bağlamda öncüdür. Tönnies, *Gemeinschaft* (cemaat) kavramıyla, insanların doğrudan ve duygusal bağlarla bir araya geldiği, geleneklerin belirleyici olduğu, ortak değerlerin sürekliliğini sağladığı kırsal toplulukları tanımlar. Buna karşılık, *Gesellschaft* (cemiyet) ise bireylerin rasyonel çıkarlara dayalı olarak bir araya geldiği, ilişkilerin yüzeysel ve araçsal nitelik kazandığı modern kent yaşamını ifade eder. Birey, cemaatten cemiyete geçişte yalnızlaşmakta ayrıca ilişkilerdeki anlam yoğunluğu yerini işlevselliğe bırakmaktadır. Toplumsal düzen artık doğal bağlar yerine rasyonel sözleşmelerden beslenmektedir. Benzer şekilde Emile Durkheim (1997), toplumsal düzenin yeniden üretilme biçimlerini mekanik ve organik dayanışma kavramları üzerinden analiz eder. Durkheim'a göre geleneksel toplumlarda bireyler arasında farklılıklar sınırlıdır. Herkes benzer işlevleri yerine getirdiği için sosyal bütünlük, ortak değerler ve kolektif bilinç etrafında şekillenir. Bu durum mekanik dayanışmayı doğurur. Oysa modern toplumlarda işbölümünün derinleşmesi ve bireylerin toplumsal yaşam içindeki rollerinin çeşitlenmesi, benzerlikten ziyade farklılığa dayalı bir bütünlük yaratır. Bu organik dayanışma biçimi, farklılıkların karşılıklı bağımlılık içinde bir uyuma dönüşmesini sağlar. Ancak Durkheim'a göre bu dönüşüm beraberinde anomiyi (normsuzluk) getirir. Eski normların çözümlenip yenilerinin tam yerleşmediği geçiş dönemlerinde birey, amaç ve araçlar arasında uyumsuzluk yaşayarak toplumsal kopuş hissine sürüklenir. Ona göre, kutsal geleneklerin geçersiz olmasıyla normların ortadan kalkması ancak modern hukukun ve işbölümünün ürettiği yeni normatif yapılar üzerinden sağlanır. Max Weber ise, modern toplumun anlaşılmasında özellikle rasyonelleşme süreci üzerinden önem kazanır. Weber'e göre modern kapitalist toplum iktisadi, kültürel ve kurumsal bir dönüşümün ürünüdür. Toplumsal ilişkiler giderek artan biçimde akılcı ilkeler doğrultusunda düzenlenmekte, geleneksel değerler ve duygusal temelli ilişkiler arka plana itilmektedir. Bu bağlamda Weber'in amaçsal akılcılık kavramı modern kent yaşamının karakterini belirleyen temel ilkelerden biridir (Weber, 1922). Bireyler artık değerlerden çok araçsal başarıyı önceleyen hesaplamalarla hareket etmektedir. Bu durum, toplumsal ilişkileri daha verimli ve öngörülebilir hale getirirken aynı zamanda da bireyi bir demir kafesin içine hapseder. Bürokrasi, hukuk, ekonomi gibi alanlarda

kurumsallaşan bu rasyonellik, bireyin anlam arayışını sınırlandırır ve toplumsal yaşamda büyüyü boğan bir yapı ortaya çıkarır (Weber, 1991). Weber'in rasyonelleşme analizini diğer klasik sosyologlarla karşılaştırdığımızda, onun modern toplumda toplumsal düzenin işleyişini kurumlar düzeyinde incelemesidir. Durkheim normların işlevine ve kolektif bilinci öncelerken; Weber, bireylerin eylem motivasyonlarına ve bu motivasyonların nasıl sistematik yapılarla iç içe geçtiğine odaklanır. Bu bakımdan Weber, modern kent toplumunu anlamada yeni bağların yerini alan bürokratik ve hukuki düzeneklerin birey üzerindeki etkilerine odaklanır. Klasik sosyologlar bu dönüşümü farklı düzlemlerde analiz etmişlerdir. Tüm bu teorik çabalar, Sanayi Devrimi'nin yarattığı toplumsal dönüşümün kavramsallaştırılmasına yönelik erken dönem sosyolojik girişimlerdir. Aslında sosyoloji biliminin 19. yüzyıl ortalarında kurumsallaşması da bu devrimsel dönüşümlere bir yanıt arayışının ürünüdür. Toplumsal yapının giderek karmaşıklaşması ve geleneksel yapılarla açıklanamayacak yeni ilişki biçimlerinin doğması toplumun bilimsel olarak inceleme gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda sosyoloji, değişen toplumu anlamak ve bu değişimin yol açtığı toplumsal sorunlara çözüm aramak için de şekillenmiştir. Ve sosyoloji modern dünyanın yeni gerçekliğini yorumlamada kurucu bir disiplin hâline gelmiştir.

Sanayi Devrimi, bugünün toplumsal örgütlenmesinin de tarihsel zeminidir. Devrim ile ortaya çıkan seri üretim, makineleşme ve genişleyen ticaret ağları, geleneksel üretim tarzlarını aşarak kapitalist ekonominin kurucu ilkeleri olan artı değer, özel mülkiyet, sermaye birikimi ve rekabet gibi kavramların merkezde yer aldığı yeni bir toplumsal düzeni şekillendirmiştir. Dolayısıyla modern kapitalist toplumun sürekliliğini, yapısal dönüşümlerini ve içkin çelişkilerini anlayabilmek için Sanayi Devrimi'nin tarihsel bağlamda ve kuramsal derinlikte ele alınması zorunludur.

1.5. Kapitalizmin Çelişkisi: Kriz, Son mu Başlangıç mı?

Kapitalizm; yaklaşık beş asırlık varlığı boyunca, feodaliteden ulus-devlet yapılanmalarına, lonca ekonomisinden küresel üretim zincirlerine, dini dogmaların belirlediği toplumsal normlardan seküler ve rasyonel bir dünya görüşüne kadar sayısız dönüşüme öncülük etmiştir. Kapitalizmin temel ilkeleri görünüşte basit olsa da –kâr amacı, sermaye birikimi, rekabet, piyasaların genişlemesi, emek gücünün rasyonelleşmesi– gerçekte son derece karmaşık bir toplumsal ve tarihsel sürecin ürünüdür. Sanayi devriminin ivme kazandırdığı teknolojik ve

kurumsal değişimleri kendi dinamikleri doğrultusunda şekillendirerek küresel ölçekte belirleyici bir konuma yerleşmiştir. Kapitalizm, büyük oranda kâr elde etme zorunluluğuyla biçimlenen, metaların ve hizmetlerin üretim ve değişim ilişkilerini özel mülkiyet ile sermaye kullanımına dayandıran bir ekonomik yapıdır (Gençoğlu, 2012: 23). Bu yapı, üretim süreçlerinden başlayıp toplumsal yaşamın hemen her alanına nüfuz eden ve kendine özgü bir çehre oluşturan dinamiklerden oluşmaktadır.

Kapitalizmin ilk izleri, 16. yüzyıldan başlayarak Avrupa'nın geleneksel tarımsal yapısının çözülmesi ve Atlantik ötesindeki toprakların keşfiyle birlikte belirmiştir. Coğrafi keşifler ve sömürgecilik faaliyetlerinin getirdiği değerli madenler, yeni pazar alanları ve değişen üretim biçimleri ile bu gelişmelerin arkasında yatan zihniyet dönüşümleri, kültürel formasyonlar ve devletin rolü gibi pek çok unsuru birlikte düşünmek gerekir (Ülgener, 2006: 427). Braudel, kapitalizmin uluslararası ticaretin hâkim olduğu geniş bir saha üzerinde büyük tüccarların tekelci pozisyonlar kurduğu, piyasanın sınırlarını zorlayarak zenginlik ve gücü yeniden dağıtacak bir mekanizma haline geldiğini vurgulamıştır (1991: 67-74; 1993: 411-440). Bu anlamda kapitalizm; alınıp satılan metalar, mallar ve hammaddeler, toplumsal ilişkiler, kurumlar, devlet aygıtı ve kültürel normlar aracılığıyla genişleyip derinleşir. Tüm bu dönüşümler, kapitalizmin tarihsel sürekliliğini diğer taraftan da değişken doğasını kanıtlar.

Kapitalizmin özünde kâr elde etme isteği yatmaktadır. Tarihsel süreç içinde kapitalizmin örgütlenme biçimleri ve faaliyet alanlarının değişim göstermesi tam da bu temel itkidenden beslenir. Ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş, kapitalizmi yapılandıran niteliklerin doğal bir sonucudur. Bu çerçevede, Gençoğlu'nun (2012) altını çizdiği bazı temel ve görece değişmeyen özellikler, kapitalist düzenin yapısının önemli hususlarıdır. Yoğun sermaye birikimiyle kendini gösteren sürekli büyüme zorunluluğu ve bundan doğan kâr artırma baskısı sistemin harekete geçirici itici gücünü oluşturur. Bu güç, pazar arayışını zorunlu kılarak piyasaların genişletilmesi, yeni coğrafyalara nüfuz edilmesi ve böylece uluslararası ekonomik ilişkilerin kaçınılmaz hale gelmesiyle sonuçlanır. Bu süreçte güçlü bir devlet aygıtının kapitalizme destek sunacak kurumsal yapılarıyla devreye girmesi istikrarsız ve belirsiz bir ekonomik zeminde faaliyet gösteren aktörlere en azından asgari bir dayanma zemini sağlar. Diğer taraftan kapitalist düzenin belirsizliği ve krizlere açık doğası sistemin dinamiklerine uyum sağlamayı gerektirir. Üretim, teknoloji ve örgütlenme biçimlerinin kendini durmaksızın yenilemesi bir zorunluluk haline gelir. Bu belirsiz ve kaygan zemin, ekonomik dinamiklere uygun insan kaynaklarının da yeniden üretilmesini gerekli kılar. Kapitalizm, kendisine uygun

bir emek-gücünü, disiplinli, itaatkâr, esnek, yeniliğe açık ve gerektiğinde risk almaya hazır bireyleri üretmek zorundadır. Protestan ahlakı, tasarruf, çalışkanlık, meslek anlayışı ve kâr arayışı gibi ilkelerle rasyonel yaşam tarzını meşrulaştırarak modern kapitalist bireyin oluşumuna zemin hazırlar (Weber, 2002). Bu ahlaki yapı zamanla sekülerleşmiş ve dini içeriklerinden arındırılarak araçsal aklın yön verdiği dünyevi bir faydacılığa dönüşmüştür. Kapitalizmin zihinsel dünyası değişen koşullar karşısında insan tipini de -homo economicusa- dönüştürmüştür.

Kapitalizm, farklı dönemlerde farklı teorik⁶ açıklamalarla açıklanmaya çalışılmıştır. Her teorisyen açıklamasını farklı bir açıdan ele alarak temellendirmiştir. Smith'in iyimser ve kendiliğinden dengeye kavuşan piyasasından Marx'ın kaçınılmaz çöküşe mahkûm ettiği sömürü sistemi tasavvuruna, Weber'in kültürel temeller üzerinden okuduğu modern kapitalist ruhundan Braudel'in dış ticaret ve büyük tüccar hakimiyetine dayalı dünya ekonomisi modeline, Schumpeter'in dalgalı fakat ilerlemeci diyalektiğinden Keynes'in müdahaleci devlet önlemlerine, Hayek'in özgürlükçü piyasa düzeninden Harvey'in eşitsizlik ve adaletsizlik üreten küresel neoliberal formasyonlarına kadar uzanan geniş bir teorik çeşitlilik kapitalizmin tek bir boyutta açıklanamayacağını net bir şekilde göstermektedir. Bundan sonraki kısımda farklı teorisyenlerin kapitalizme dair açıklamaları; sistemin tarihsel seyri, işleyiş dinamikleri ve kriz eğilimleri bağlamında değerlendirilerek yer verilecektir. Bu değerlendirmeler kapitalist sistemin tarihsel gelişimi boyunca geçirdiği dönüşümleri, yapısal sürekliliklerini ve kriz üretme biçimlerini anlamada kuramsal bir zemin oluşturacaktır.

Adam Smith, 18. yüzyılın ikinci yarısında yayımladığı “Ulusların Zenginliği” (1776) eserinde, bireysel çıkarların düzenli ve öngörülebilir bir piyasa yapısı içinde toplumsal refaha evrilebileceğini öne sürerken, kapitalizmin kendiliğinden işleyen bir denge mekanizması taşıdığını savunmaktadır. Smith'e göre, serbest piyasanın “görünmez el”i, arz ve talep arasındaki uyumu sağlayarak toplumsal zenginliği güvence altına alır. David Ricardo, Thomas Malthus, John Stuart Mill gibi klasik iktisatçılar, Smith'in yaklaşımını geliştirip eleştirel boyuta da taşımışlardır. Özellikle nüfus artışı, gelir dağılımı ve uluslararası ticaretin düzenlenmesi gibi konular bu dönemin önemli tartışma başlıklarını oluşturmuştur.

---

⁶ Teoriler, toplumsal yapıları ve süreçleri açıklamada farklı perspektifler ve araçlar sunarak, sosyal bilimlerin temel dayanaklarından biri haline gelir. Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Allan, K. (2020). *Çağdaş sosyal ve sosyolojik teori: Toplumsal dünyaları görünür kılmak* (A. Bora, S. Coşar, H. Ergül, M. Pamir & E. Ünal, Çev.; H. Ergül, Çev. Ed.) (s. 13–36). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Max Weber kapitalizmi, kültürel ve dini faktörler üzerinden ele almıştır. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*'nda, Protestanlığın –özellikle Kalvinist yorumlarının– disiplinli, çalışkan, tasarrufa dayalı bir yaşam tarzını teşvik ederek modern kapitalist kültürün oluşmasında belirleyici rol oynadığını ileri sürmektedir. Weber'in bakış açısından kapitalizm; etik kodlar, kültürel normlar ve dini temelli bir dünya tasavvuruyla şekillenir (2002: 16-42; 1995: 98). Bu analiz, ekonominin maddi tarafının arka planında zihniyetin, inançların, değerlerin ve anlam dünyalarının önemli rol oynadığını gösterir. Weber'e göre, kapitalizmi mümkün kılan ve onu ayakta tutan rasyonellik, disiplin, çalışkanlık ve tasarrufa dayalı bir kültürel çerçevenin toplumun zihniyet dünyasında karşılık bulmasıdır. Ayrıca, bürokrasi ve rasyonelleşme süreçlerinin yarattığı katı kurallar karşısında bireyin özgürlüğünün sınırlanması, mekanikleşmiş ve duygulardan arındırılmış bir toplumsal yapının oluşması bireyi kendi yarattığı sistemin içine hapseder. Weber bu durumu “demir kafes” metaforuyla kavramsallaştırmıştır (Weber, 2002). Bireyin kurumlaştırdığı yapının kuralları içinde sıkışma riskine dikkat çekmiştir.

Werner Sombart kapitalizmi tarihsel ve psikolojik temelleriyle ele alır. Sombart, kapitalizmin doğuşunda sömürgecilik, lüks tüketim, savaşlar ve devlet müdahalelerinin rolünü üzerinden ekonomik dönüşümün kültürel, siyasal ve toplumsal etmenlerle ne denli iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda kapitalizm, sınırsız sermaye birikimi dürtüsü etrafında şekillenen bir ekonomik pratikler bütünü olduğu kadar bu pratikleri anlamlandıran, besleyen ve dönüştüren bir zihniyet kaynağıdır. Bu zihniyet, ekonomik faaliyetleri sonsuz büyüme, kâr maksimizasyonu ve yenilikçilik arzusuyla yönlendirir (2008: 22-31). Sombart'ın dikkat çektiği husus, kapitalizmin durmaksızın evrilen bir süreç olduğu ve her aşamada yeni toplumsal düzenekler, teknolojik atılımlar ve kültürel normlar ürettiğidir. Bu nedenle erken kapitalizm, yüksek kapitalizm ve geç kapitalizm aşamaları birbirinden farklı özellikler sergiler. Her aşamada kapitalizm yeni ekonomik örgütlenme biçimlerini, zihniyet yapılarını ve teknik ilerlemeleri devreye sokar (Usher, 1922: 528; Mitchel, 1929: 305-306).

Karl Marx, 19. yüzyılın ortasında kapitalist ekonominin kendi iç dinamiklerini eleştirel bir perspektifle incelemiştir. Kapitalizmi emek, artı-değer, sömürü, sınıf çatışması kavramları üzerinden açıklayarak iktisat alanına ve sosyolojik kurama kazandırmıştır (Marx, 1867). Ona göre ekonomi, üretim ilişkilerinden hareketle ideolojik ve politik bir üstyapıyı da şekillendiren altyapıdır (Marx ve Engels, 2019). Kapitalizm, yapısal olarak içsel çelişkiler barındıran bir sistemdir ve ona göre bu sistemde sermaye birikiminin temelinde emeğin sömürüsü,

yabancılaşma ve sınıf mücadelesi yer alır. Bu çelişkilerin kaçınılmaz olarak krizlere yol açacağını ve sonunda da kapitalizmin çökeceğini savunmuştur. Joseph Schumpeter ise bu noktada Marx'ın tersi bir şekilde düşünmektedir. Schumpeter, kapitalizmi durağanlıktan uzaklaştıran ve onu sürekli bir yenilik ve dönüşüm döngüsü içinde tasavvur eden ekonomistlerden biridir. “Yaratıcı yıkım” kavramıyla kapitalist ekonomilerin istikrar peşinde koşan statik yapılar olmadığını ve devamlı surette eskiyi yıkarak yeniyi inşa eden devingen bir dinamizm taşıdığını ileri sürer (Schumpeter, 2007: 102-104). Yeni teknolojiler, yeni üretim biçimleri, yeni pazarlar ve girişimcilerin yarattığı yenilik dalgaları, kapitalizmi sürekli olarak evrimleştirir. Ancak bu dinamizm krizleri de beraberinde getirir çünkü her yenilik dalgası, eski üretim biçimlerini, köklü aktörleri ve yerleşik alışkanlıkları ortadan kaldırarak belirsiz bir ekonomik zeminde yeni bir denge arayışını doğurur.

John Maynard Keynes, kapitalizmin kendi içsel mekanizmalarıyla istikrarı sürdürmeyeceği fikrini öne sürmektedir. Büyük Buhran öncesinde ve sonrasında yaşanan tarihsel olaylar, Keynes'e devlet müdahalesinin gerekliliğini düşündürmüştür. Serbest piyasanın krizleri otomatik olarak çözemeyeceğini hatta bu durumlarda devletin aktif bir düzenleyici ve dengeleyici rol oynamasının zorunlu olduğunu savunur. Bu yaklaşım, kapitalizmin dizginlenmesi gerektiğini ve piyasanın kendi haline bırakılmasının istikrarsızlıklara yol açabileceğini savunmaktadır (Eğilmez, 2020: 123-124). Kapitalizm tarihinde devlet her zaman önemli bir aktör olmuştur (Braudel, 1991: 65-66). Merkantilizm dönemindeki devlet, sermaye birikimini yönlendirirken, sanayi kapitalizminin geliştiği dönemde liberal politikalar, mülkiyet haklarının korunması, düzenleyici hukuksal çerçevenin oluşturulması yoluyla piyasanın ihtiyaçlarına yanıt vermiştir (Gençoğlu, 2012: 91-100). Keynesçi anlayışla devlet, istihdamı ve toplam talebi destekleyerek krizlerin aşılmasında doğrudan rol oynar. Neoliberal dönemde ise devletin rolü yeniden tarif edilir. Özelleştirmeler, finansal serbestleşme, küresel sermayenin önünü açan düzenlemelerle devletin görevi, iç piyasayı düzenlemekten uluslararası sermayeye uygun bir yatırım iklimi yaratmaya doğru kayar. Karşıt bir uçta ise Friedrich Hayek (2023), devlet müdahalelerinin özgürlüğü kısıtlayacağını ve uzun vadede totaliter eğilimleri güçlendireceğini savunur. Ona göre, piyasanın serbestliği, bireysel özgürlüklerin ve yaratıcılığın güvencesidir. Bu doğrultuda kapitalizm hem ekonomik bir model hem de siyasal özgürlüklerle de sıkı sıkıya bağlantılı bir sistemdir. Devletin sınırlandırılması, merkezi planlamadan uzak durulması ve rekabetçi pazar yapılarının korunması, özgürlükçü bir toplumun temel şartıdır. Bu yaklaşım, kapitalizmin ideolojik olarak da bir boyut taşıdığını

ortaya koyar ve özgürlük, bireysellik, girişimcilik değerleriyle meşrulaştırılan bir toplumsal düzen öngörür.

David Harvey'in neoliberalizm eleştirisi, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hız kazanan küreselleşme, finansallaşma ve devlet müdahalelerinin azalması süreçlerine odaklanır. Harvey, kapitalizmin bu dönemde mekânsal ölçekte genişleyerek farklı coğrafyalardaki toplumsal eşitsizlikleri derinleştirdiğini vurgular. Özellikle küresel Güney ülkelerinin maruz kaldığı sömürü biçimleri, sermayenin serbest dolaşımının yarattığı dengesizlikler ve finansal spekülasyonlar, kapitalizmin yapısal adaletsizliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum kapitalizmin mekânsal yönünü, farklı coğrafyalar arasındaki eşitsiz ilişkileri ve küresel sistemin hiyerarşik yapısını açığa çıkarır (Harvey, 2007). Küresel ölçekte işleyen kapitalist dünya sistemine odaklanan Immanuel Wallerstein da benzer şekilde, merkez, yarı-periferi ve periferi ülkeler arasındaki ilişkilerin sermaye birikimi yasasına göre şekillendiğini, küresel eşitsizliklerin kapitalizmin yapısal bir özelliği olduğunu ileri sürer (Wallerstein, 2012: 40).

Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramı, kapitalizmin egemenlik ilişkilerini kültürel ve ideolojik mekanizmalar aracılığıyla varlığını sürdürdüğünü iddia eder. Gramsci, egemen sınıfın kendi değer, norm ve dünya görüşünü toplumun geneline benimsettiğini böylelikle kapitalizmin rıza üreterek hükümrancılığını pekiştirdiğini gösterir. Bireylerin onayını alan ve gündelik yaşam pratiklerine sızan bir süreçtir. Gramsci'ye göre, sivil toplum bu sürecin temel sahnesidir. Burada egemen sınıf, kendi değerlerini evrensel ve doğal göstererek karşıt düşünceleri bastırmak zorunda kalmadan hâkimiyetini sürdürür (Okur, 2015: 137). Bu bağlamda, hegemonya rıza üretimine bağlı bir tahakküm biçimi oluşturarak toplumsal normların, bilgi üretim süreçlerinin ve kültürel temsil biçimlerinin yönlendirilmesini sağlar. Kapitalizmin sürekliliği, bu rızanın yeniden üretimine bağlı olarak kültürel iktidarın istikrarlı biçimde işletilmesine dayanır.

Teorisyenlerin yaklaşımlarından hareketle, kapitalizmin tek bir boyuta indirgenemeyen, dönemsel krizleriyle kendini yeniden var eden, kültürden devlete ve uzamsal genişlemeden ideolojik tahakküme kadar birbirine eklemlenen iç içe geçmiş süreçler bütünü olduğunu görülmektedir. Kapitalizmin temelini oluşturan sermaye birikimi süreci, tarihsel olarak sürekli evrilen bir yapıya sahiptir. İlk dönemlerde ticari kapitalizm, merkantilizm ve sömürgecilik üzerinden şekillenen bu süreç sanayi kapitalizmi ile birlikte üretim araçlarında köklü dönüşümler yaratmıştır. Günümüzde ise bilgi ve iletişim teknolojilerine dayalı yeni bir form

kazanmıştır. Bu tarihsel dönüşüm sermayenin birikim biçimlerini, emek gücünün niteliğini, üretim ve tüketim ilişkilerini, işgücü piyasalarının yapısını ve kültürel normların yeniden üretimini de derinden etkilemiştir. Sermaye birikimi, teknolojik ilerlemeyi tetikleyen bir dinamik olarak işlev görürken; emeğin örgütlenme biçimini dönüştürmekte, tüketim pratiklerini farklılaştırmakta ve toplumsal yapının kültürel kodlarını yeniden yapılandırmaktadır. Dolayısıyla kapitalizm; belirsiz, kaygan bir zeminde sürekli yön değiştiren ve krizlere gebe bir yapıda ilerler (Gençoğlu, 2020: 239). Marx krizleri, kapitalizmin sonunu getirecek kırılma anları olarak yorumlamasına karşın kapitalizm her krizden bir şekilde sıyrılmış, yeni koşullara uyum sağlamış, belki de tahmin edilenden çok daha esnek ve dayanıklı bir formda varlığını sürdürmüştür. Schumpeter'in yaratıcı yıkımında da krizler benzer şekilde kapitalizmi yıkmak yerine sık sık yenilemiş, ona yeni üretim ve yaşam alanları açmıştır.

Kapitalizm, tarih boyunca çok sayıda kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Bu krizlerin bazıları finansal piyasaların çöküşüyle tetiklenmiş, bazıları ise üretim-tüketim dengesizliklerinden veya reel sektörün durgunluğundan kaynaklanmıştır (Kindleberger & Aliber, 2011). Daha önce de bahsi geçtiği üzere kapitalizm, belirsizlik ve kriz üretme potansiyeline sahip dinamik bir sistemdir. Krizler çoğu kez onun yapısal niteliklerinden –sermayenin azalan getiri oranları, pazarların doygunlaşması, inovasyon dalgalarının durgunlaşması, finansal spekülasyonların yarattığı balonlar, gelir eşitsizliklerinin artarak sosyal çatışmaları körüklemesinden– kaynaklanır. İlginç olan kapitalizmin bu krizleri her seferinde bir şekilde aşabilmesidir. Schumpeter'in yaratıcı yıkım dediği süreç burada kendini gösterir (Schumpeter, 2007: 102-104). Kapitalizm tarih boyunca sayısız kez yapısal sorunlarla yüzleşmiş ve her defasında varlığını yeni bir form olarak sürdürmüştür. Dolayısıyla Marx'ın krizlerin kapitalizmi yıkacağı iddiası gerçekleşmemiş ancak kapitalizmin çelişkileri de tamamen ortadan kalkmamıştır. Buradaki ironi, sistemin kendi çatışmaları ve krizleriyle sürekli olarak kendi bağlamını güncellemesidir. Kapitalizm kendi ufkunu genişletmek için farklı coğrafyalara, sosyal tabakalara, sektörlerle ve hatta insani etkinliklere nüfuz ederek kendisine yeni alanlar yaratır. Bu süreçte kültürel normları değiştirmeyi, ideolojik hegemonya kurmayı, devletleri dönüştürmeyi ve emek gücünü disipline etmeyi ihmal etmez. Sistemin esnekliği aslında onun hem gücünün hem de zayıflığının kaynağıdır. Çünkü her genişleme, her inovasyon ve her ideolojik zafer beraberinde yeni çelişkiler, yeni gerilimler ve kaçınılmaz olarak gelecekte yeni krizleri getirir.

II. BÖLÜM: İKTİSADİ KRİZ VE İKTİSAT

2.1. İktisadi Kriz

Ekonomi ve iktisat kavramları sıklıkla birbiri yerine kullanılan ve eş anlamlı zannedilen kavramlardır. Fakat kavramların ortaya çıkışı ve dilsel kökenleri incelendiğinde farklı oldukları görülmektedir. Her iki kavram da ortaya çıktığı coğrafyanın kültürel, dilsel ve düşünsel mirasını yansıtır. Ekonomi Yunanca *oikonomos* “Oikia” (ev) ve “nomos” (kaide) sözcüklerinin birleşmesi sonucu “ev idaresi” anlamına gelir. Antik Yunan düşüncesinde özellikle Aristoteles’in eserlerinde *oikonomia* hane halkının rasyonel yönetimini anlatan bir kavram olarak yer almıştır. Başlangıçta bireyin kendisini ve hanesini idare etme biçimini ifade eden bu kavram zamanla üretim, tüketim ve kaynakların dağıtımını gibi süreçleri de içerecek şekilde genişlemiştir.

Modern dönemde ise, ekonomik faaliyetlerin toplumsal yaşamın tüm boyutlarına sirayet etmesiyle birlikte bilimsel bir disiplin olmuştur⁷. Avrupa, kendi entelektüel mirasını büyük ölçüde Antik Yunan ve Roma düşüncesine dayandırdığı için bu kavramsal kökeni sürdürmüştür. İktisat kavramı ise Arapça “itidalli olmak”tan yani orta yolu bulmaktan, aşırılıklardan kaçınmaktan ve bir diğer anlamıyla ölçülü olmaktan gelir. Bu anlamlarıyla iktisat, dengeyi ve düzeni önceleyen bir yaklaşımı benimser. Söz konusu iki kavram, dayandıkları bilgi sistemleri, içerdikleri kültürel kodlar ve benimsedikleri değerler açısından birbirinden ayrılmaktadır. Avrupa, Antik Yunan’dan devraldığı bilgi mirasını sekülerleştirerek bilimsel ekonomiyi inşa ederken; İslam dünyasında ekonomik düşünce daha çok adalet, denge ve kamusal sorumluluk gibi değerlerle iç içe gelişmiştir. Bu çalışmada özellikle iktisat kavramının tercih edilmesinin nedeni de budur. Kriz kavramı; dengenin bozulması, aşırılığa varan bir sapma ve toplumsal yapının itidâlini kaybetmesi ile ele alınmaktadır. İktisat sözcüğü tam da bu bağlamda meseleye daha derinlikli ve yerleşik bir anlam kazandırmaktadır.

Kriz, Yunanca “krisis” kelimesinden gelmekte olup “karar verme” anlamında kullanılmaktadır. Kriz kelimesi tıp biliminde “aniden ortaya çıkan bir hastalık belirtisi” ya da “bir hastalığın çok ileri bir safhaya ulaşması” anlamında kullanılmaktadır. Büyük bir sorun, tehlike ya da tehdit unsurunun varlığına işaret eden bir içerik taşır. Zamanla kavramın kullanım alanı genişleyerek

---

⁷ Ekonominin bilimsel bir disiplin hâline gelmesi, özellikle 18. ve 19. yüzyılda Aydınlanma düşüncesiyle şekillenen rasyonalite, bireycilik ve faydacılık ilkeleri doğrultusunda gelişmiştir. Ekonominin sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji gibi alanlardan ayrılarak bağımsız bir inceleme sahası hâline gelme süreci üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Gulbenkian Komisyonu. (2007). *Sosyal bilimleri için* (Ü. Altuğ, Çev.) (s. 65–78). İstanbul: Metis Yayınları.

sosyal bilimlerde de kullanılmaya başlanmıştır. Ortaya çıktığı bağlama göre bireysel, toplumsal, kurumsal ya da küresel düzeyde yaşanabilen, ani biçimde gelişen ve yüksek belirsizlik içeren ciddi durumları tanımlar. Burada da “birden bire meydana gelen kötüye gidiş yönündeki gelişme, büyük sıkıntı, buhran ve bunalım” gibi olumsuz anlam içeriğiyle kullanılmaya devam etmiştir. Günümüzde kriz terimi; ekonomi, siyaset, din, ahlak ve toplumsal yapı gibi birçok farklı alanda yaygın olarak kullanılmaktadır. Ekonomik kriz, mali kriz, finansal kriz, siyasal kriz, hükümet krizi ya da ahlaki kriz gibi ifadeler bu alanlara özgü terminolojik kullanımlara örnek teşkil eder (Aktan ve Şen, 2001: 1225). Bu çalışmada ise kriz, iktisadi bağlamda ele alınacak ve özellikle ekonomik yapıdaki dengesizliklerin toplumsal yansımaları üzerinden değerlendirilecektir.

İktisadi kriz; bir şeyin kıt bulunma hali, bir şeye duyulan ihtiyaç, çöküntü ve beklenmediklik durumu anlamlarını taşımaktadır. Ekonomide yaşanan bir kriz, ülke ya da dünya çapında yaşanan zor bir dönemi nitelendirmektedir. Her zor durumu bir kriz olarak nitelendirmek doğru bir analiz midir yahutta kriz tanımında baz alınan temel nedir? Eğilmez’in (2008: 48) de belirttiği gibi: “Kimileri durgunluk, kimileri resesyona, kimileri enflasyona, kimileri deflasyona ekonomik kriz olarak tanımlıyor. Bunlara ek olarak finans kesiminde ortaya çıkan krizlerin her birinin ekonomik kriz olarak tanımlanması gerekliliği de ortaya çıkınca iş biraz daha karışıyor.” ifade krizin ortak bir tanımının olmadığını göstermektedir.

Tablo 1: Kriz Kavramının Tanımları

Kibritçioğlu, 2001: 174	Herhangi bir mal, üretim faktörü, hizmet veya döviz piyasasındaki fiyat ve/veya miktarlarda kabul edilebilir değişim sınırının ötesinde meydana gelen şiddetli dalgalanmalar;
Palamut ve Giray, 2001: 20	Ülkedeki siyasal iktidara karşı olan güven kaybı, sosyo-ekonomik istikrarsızlıklar, gelir ve servet dağılımının bozulması, birbirini izleyen enflasyonlu ve deflasyonlu dalgalanmalar gibi çözümlenemeyen ve bozulmalar;
Aktan ve Şen, 2001: 1225	Önceden bilinmeyen ya da öngörülme-yen bazı gelişmelerin, mikro düzeyde firmaları makro düzeyde ise tüm ülke ekonomisini ciddi olarak etkileyecek sonuçlar;

Oktar ve Dalyancı, 2010: 2	İktisadi sistemin işleyişinde beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan ve sistemin işleyişini önemli ölçüde olumsuz etkileyen durum;
Eğilmez, 2008: 48	Tüketici talebinde ve firmaların yatırımlarındaki ciddi düşüşler, yüksek oranlı işsizlik ve dolayısıyla yaşam standartlarının düşmesi bununla birlikte finansal piyasalardaki belirsizlikler, hisse senedi fiyatlarındaki düşüşler ve yerli paranın yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi.
Özgüven, 2001: 6	Kriz, ekonominin dengeli bir durumdan dengesiz bir duruma ya da istikrarlı bir durumdan istikrarsız bir duruma düşmesi olarak tanımlanabilir.

Tanımlar her krizin kendine özgü bir yapısı, birçok açıdan tetikleyicisi ve sonucu olduğunu göstermektedir. Fakat her tanımın bir diğer tanımla kesişen ortak noktasının olduğu da dikkat çekmektedir. Bunlar; beklenmeyen ani değişim, öngörülemezlik, şiddetli dalgalanmalar, siyasal ve ekonomik istikrarsızlık ve işsizlik gibi noktalardır. Ayrıca bütün bu tanım ve açıklamaların iktisadi açıdan olması dikkat çeken diğer önemli bir husustur. En temelde ekonomi insanoğlunun hayatını idame ettirebilmesi için var olması gerekliliğiyle ortaya çıkmıştır. Krizlerin varlığını ekonomi ile sınırlandırarak ve hatta sayısal olarak istatistiki verilerle açıklamak aktörü göz ardı etmek demektir. Dolayısıyla kriz sosyolojik bir unsurdan özelden de iktisat sosyolojisinden ziyade ekonomi alanını ve ekonomistleri ilgilendiren bir olgu gibi lanse edilmektedir. Bu da krizin sosyolojik olarak çalışılmamasının handikaplarından biridir.

İktisadi süreçlerin oluşturduğu düzen ve denge ekonomik hayatın devamlılığını sağlayarak kendi rutinini oluşturur. Rutinin devam etmesi ekonomik hayat döngüsünü oluştururken, rutinin bozulması üretim ve tüketim arasındaki dengenin bozulması anlamına gelir. Dengenin bozulması, arz talep ilişkisinin değişmesi ya da dağıtımla ilgili olabileceği gibi toplumsal değişimden, siyasetten ya da çevresel faktörlerden kaynaklanabilir. Bunun için iktisadi süreçlerdeki dengenin bozulmasının uzun sürmesi ya da şiddetli olması iktisadi krizi ortaya çıkarmaktadır.

2.2. İktisadi Krizler Tarihi

İktisadi krizlerin tarihi, kapitalizmin iç çelişkilerinin ve dönemsel krizlerinin toplumsal yansımalarının kronolojisidir. Kapitalist sistem, periyodik aralıklarla iktisadi durgunluklar ve krizleri ortaya çıkarır. Krizlerin tarihsel seyri iktisat sosyolojisi bağlamında, iktisadi faaliyetler üzerinden gerçekleşen toplumsal kırılmaları, değişimleri ve toplumsal ilişkileri ortaya koyar. Nitekim Karl Polanyi'nin (1944) işaret ettiği çift hareket yaklaşımına göre kapitalizmin tarihi, piyasaları tüm toplumsal kısıtlardan azade kılmaya çalışan güçler ile toplumun kendini piyasasının yıkıcı etkilerinden koruma çabası arasındaki mücadelenin tarihi olarak anlaşılmalıdır. Krizler bu mücadelenin arena sahnesini oluşturarak toplumsal yapıyı yeniden şekillendirir ve kendi hafızasını bir sonraki krize taşır.

Türkiye'nin yaşamış olduğu; 1929, 1946, 1958, 1973, 1994, 2001, 2008, 2018 ve günümüzdeki iktisadi krizler bu bölümde ele alınacaktır. Analiz üç tarihsel dönem üzerinden yapılandırılmıştır. Birinci dönem, Erken Cumhuriyet Dönemi (1929–1950) olarak ele alınmıştır. Bu dönemde iktisadi krizler daha çok dışsal şoklara karşı savunmasızlık, kurumsallaşma eksikliği ve devletçi ekonomi modelinden kaynaklanmaktadır. İkinci dönem ise 1950–2000 arasındır. Bu süreçte çok partili siyasal hayata geçiş, ithal ikameci sanayileşme politikaları, artan dış borçlanma, darbe süreçleri ve neoliberal politikaların uygulamaya konulmasıyla birlikte krizler daha karmaşık ve yapısal bir karakter kazanmıştır. Üçüncü ve son dönem ise 2000'li yıllardan günümüze kadar gelen süreci kapsamaktadır.

2.2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi: 1929–1950

1929 Büyük Buhranı, New York Borsası'nda yaşanan bir finansal çöküşle başlayıp hızla küresel ölçekte yayılan bir krize dönüşmüştür. 1930'lu yıllardan itibaren artan spekülasyon yatırım davranışları ve finansal sistemdeki kurumsal denetimsizlik krizin hem şiddetini artırmış hem de coğrafi yayılımını hızlandırmıştır. Krizin merkez üssü Kuzey Amerika ve Avrupa olmasına rağmen etkileri özellikle sanayileşmiş ülkelerde derin ekonomik ve toplumsal kırılmalara yol açmıştır. Bankacılık sisteminde başlayan sorunlar kısa sürede reel sektöre sirayet ederek sanayi üretiminde etkili düşüşler ve geniş ölçekli iflaslar doğurmuştur. Bütün bu etkiler ise küresel ekonomik etkileşimleri zayıflatmış ve krizi daha da derinleştirmiştir (Kindleberger, 1973). Tarımsal üretimden iş gücü piyasalarına, kırsal alanlardan kentsel merkezlere kadar uzanan çok boyutlu bir çöküş yaşanmıştır (Eichengreen, 1996). Özellikle dış

finansmana bağımlı ve ekonomik yapısı kırılgan ülkeler, likidite krizinin sarsıcı etkilerine karşı daha savunmasız kalmış ve bu durum hem sosyal gerilimleri tırmandırmış hem de siyasi istikrarsızlıkları tetiklemiştir. Böylelikle 1929 Buhranı, başta iktisadi olmak üzere sosyo-politik düzeyde de bir dönüm noktası haline gelmiştir.

1929 Buhranı'nın iktisadi ve toplumsal şiddetini belirleyen temel unsurlar daha derin ve yapısal dinamiklerde kök salmaktadır. Özellikle 1920'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) yaşanan ekonomik genişleme süreci hem finansal sistemdeki kurumsal dönüşümlerle hem de kontrolsüz kredi genişlemesiyle biçimlenmiştir. "Kükreyen Yirmiler" olarak anılan bu dönem, borsa endekslerinin tarihsel rekorlar kırdığı ve yatırımcıların büyük bölümünün borçlanarak hisse senedi piyasalarına yöneldiği bir spekülasyon ortamı yaratmıştır (Friedman & Schwartz, 1963). Ancak bu ivmeli büyümenin ardında yeterli temellere dayanmayan bir finansal yapı ve kırılgan bir bankacılık sistemi yer almaktaydı. Mevduat sigortasının olmaması, bankaların risk yönetimi kapasitesinin düşüklüğü ve mali düzenlemelerdeki zafiyetler hisse senetlerinde aşırı değerlenmeyi teşvik etmiştir. Bu da kriz ortamında toplumsal etkileri ağırlaştıracak bir zemin hazırlamıştır. Özellikle ABD Merkez Bankası'nın krizin erken evrelerinde likidite sağlamaktan imtina eden tutumu, 1930'lu yılların başında uygulanan sıkı para politikalarıyla birleşince, finansal daralma kısa sürede reel sektöre sirayet etmiştir (Eichengreen, 1996). Bu koşullar altında hammadde ve tarımsal ürün fiyatlarında gözlenen dramatik düşüş, uluslararası ticarete korumacılığı teşvik etmiştir. ABD'nin gümrük tarifelerini artırmasıyla başlayan bu eğilim, birçok ülkenin benzer önlemler almasına yol açmıştır. Sonuç olarak, dünya ticareti yaklaşık %60 oranında daralmıştır. Bu daralma özellikle tarıma dayalı ekonomilerde yıkıcı etkiler doğurmuştur (Kindleberger, 1973). Küresel ölçekte çiftçi gelirlerinde ciddi düşüşler yaşanırken, üretim kapasiteleri çökmüş, iflaslar artmış ve işsizlik yapısal bir sorun haline gelmiştir. Böylece finansal yenilikler ve spekülasyon büyüme tarafından körüklenen bu kırılgan yapı çözümlenmenin de taşıyıcısı olmuştur.

1929 Buhranı'nın yıkıcı etkileri ABD'den kısa sürede Avrupa kıtasını da sarak bölgesel ekonomilerde derin sarsıntılara neden olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında ağır tazminat yükleri altına girmiş Almanya gibi ülkeler ekonomik dengelerini büyük ölçüde ABD kaynaklı dış kredilere bağlamıştı. Ancak bu krizin ardından kredilerin ani biçimde kesilmesi söz konusu ülkelerde mevcut kırılganlıkları daha da görünür kılmış ve finansal yapının çözümlenmesini hızlandırmıştır (Eichengreen, 1996). Mevduat sahiplerinin bankalara olan güvenini yitirmesiyle başlayan yoğun sermaye çıkışları, bankacılık sistemini felç etmiş ve

birçok banka iflas etmiş veya faaliyetlerini askıya almak zorunda kalmıştır. Aynı süreçte sanayi kuruluşlarının krediye erişim olanakları daralmış, yatırımlar durmuş ve üretim kapasitesi önemli ölçüde gerilemiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak Avrupa’da ekonomik büyüme adeta donma noktasına gelmiş, üretimin çökmesiyle birlikte işsizlik hızla artmış ve toplumsal huzursuzluk giderek derinleşmiştir. Söz konusu ekonomik daralmanın siyasal izdüşümü ise radikal kutuplaşmaların ve otoriter eğilimlerin güç kazanması şeklinde tezahür etmiştir (Galbraith, 1954). Bu koşullar altında birçok ülke, klasik liberal ekonomik doktrinden saparak devletin ekonomik alana daha doğrudan müdahalesini öngören yeni programlara yönelmiştir. İngiltere’nin altın standardından ayrılması bu yönelimin önemli bir işareti olurken, ABD’de Franklin D. Roosevelt tarafından geliştirilen “New Deal” politikaları, devletin piyasa üzerindeki düzenleyici rolünü olağanüstü biçimde artırmıştır (Friedman ve Schwartz, 1963). Bu süreçte finansal sistemin denetimi güçlendirilmiş, kamu yatırımlarıyla istihdam yaratılmaya çalışılmış ve tarım dâhil birçok sektörde müdahaleci politikalar benimsenmiştir. Böylelikle hükümetler, serbest piyasa doktrininin sınırlılıklarını aşmaya çalışarak krizin sosyal ve ekonomik yansımalarını kontrol altına almayı hedeflemiştir.

1929 Buhranı’nın küresel düzeydeki yıkıcı etkileri Türkiye’yi de ekonomik ve toplumsal bakımdan derinden sarsmıştır. Cumhuriyet’in henüz kurumsallaşma sürecinin başlarında olduğu bir dönemde patlak veren bu kriz, Osmanlı’dan devralınan ağır dış borç yükü ve ekonomik altyapının yetersizliğiyle birleştiğinde Türkiye’yi son derece kırılğan bir konuma sürüklemiştir (Tezel, 1982). Ekonomik yapının büyük ölçüde tarıma dayalı olması, dünya genelinde tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan keskin düşüşün etkilerini daha da derinleştirmiştir. Küresel pazarlarda ürün değerlerinin hızla erimesiyle çiftçi gelirleri dramatik biçimde azalırken, aynı dönemde tarımsal üretim için gerekli olan gübre, akaryakıt ve makine gibi girdilerin fiyatlarında gözlenen artış kırsal kesimde ekonomik baskıyı artırmıştır (Pamuk, 1987). Bu çift yönlü kriz, köylü nüfusun yaşam koşullarını da sürdürülemez hale getirmiştir. Topraklarından geçinemeyen çok sayıda aile kırsaldan kentlere yönelmiştir. Bu durum, kentleşmenin kırılğan bir biçimde hızlandığını ancak yeterli istihdam olanaklarının bulunmadığı bir ortamda yeni sosyal sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan dünya ticaret hacmindeki daralma Türkiye’nin tarım ürünlerine dayalı ihracatını ciddi ölçüde sekteye uğratmıştır. Bu da döviz rezervlerinin hızla tükenmesine ve dış borç ödemelerinde güçlüklerin baş göstermesine yol açmıştır (Tezel, 1982). TL’nin değer kaybı ise hem ithalatı finanse etmeyi zorlaştırmış hem de devletin borç çevrim kapasitesi üzerinde ciddi baskılar yaratmıştır. Bu bağlamda, 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde temelleri atılan liberal

iktisat politikaları yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. Serbest ticaret ve piyasa temelli büyüme stratejileri içinde bulunulan koşullar karşısında yetersiz bulunmuştur (Keyder, 1981). Krizin derinleşmesi sanayi ve ticaret alanlarını da ciddi biçimde etkilemiştir. Osmanlı'dan miras kalan veya Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan sanayi tesisleri, ithal girdilere olan bağımlılıkları ve dış finansman kaynaklarına erişimdeki sıkıntılar nedeniyle teknolojik yenilenme süreçlerini gerçekleştirememiştir. Devlet eliyle uygulanan yüksek gümrük vergileriyle koruma altına alınmaya çalışılan yerli üretim ise verimlilik sorunları ve sınırlı pazar yapısı nedeniyle etkin bir üretim rejimine dönüşmemiştir (Pamuk, 1987). Böylece 1929 Buhranı, Türkiye açısından hem dışsal bir ekonomik şok hem de mevcut kalkınma stratejilerinin sınırlarını ortaya koyan ve devletçi dönüşümün zeminini hazırlayan bir dönüm noktası olmuştur.

1929 Buhranı'nın yol açtığı ekonomik çalkantılar, Türkiye Cumhuriyeti'ni kalkınma stratejilerini yeniden değerlendirmeye zorlamış ve liberal politikaların yerine devletin doğrudan müdahaleci bir rol üstlendiği yeni bir iktisadi yönelimin temellerini atmıştır. Bu dönüşüm, "devletçilik" olarak kavramsallaştırılan ve 1930'lu yıllardan itibaren resmî iktisat politikalarının merkezine yerleşen bir paradigma ile somutlaşmıştır (Tezel, 1982). Devletçilik, piyasa mekanizmalarının aksaklıklarını telafi etmeye yönelik bir müdahale biçimi olmakla birlikte devletin bizzat üretici ve yatırımcı olarak ekonomik faaliyetin kurucu aktörü haline geldiği yapısal bir modeldir. Bu doğrultuda, devletin yatırım süreçlerindeki etkinliği artmış, finansal kaynakların dağıtımında ve stratejik sektörlerin yönlendirilmesinde merkezi otorite belirleyici bir güç haline gelmiştir. Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT'ler) aracılığıyla yürütülen bu model sanayileşmenin hızlandırılması, iş gücü piyasalarının istikrar kazanması ve dış ticaret dengesinin kontrol altında tutulması gibi amaçlara yönelmiştir. Sümerbank'ın pamuklu dokuma, yünlü dokuma, deri ve ayakkabı, kimya, toprak ve seramik, kâğıt ve demir-çelik sanayii sektörlerinde üstlendiği üretim rolü ithalatı ikame etmeyi ve temel ihtiyaç maddelerinin yurtiçinde güvenli biçimde temin edilmesini amaçlamıştır. Aynı şekilde, Etibank ile Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü gibi kurumlar, yerli kaynakların keşfi ve değerlendirilmesi sürecinde kritik işlevler üstlenerek enerji ve hammadde bağımlılığını azaltmaya yönelik stratejilerin taşıyıcısı olmuştur (Keyder, 1981). Devletçilik politikaları bu anlamda bürokratik yapının güçlenmesine de önemli katkılarda bulunmuştur. Yatırım kararlarında merkezî planlama yaklaşımı giderek ağırlık kazanırken, kamu kurumlarının teknik kapasitesi ve karar alma yetkisi genişlemiştir. Böylelikle ekonomik kalkınma piyasa aktörlerinin ve devletin kurumsal iradesiyle şekillenen bir süreç haline gelmiştir. Türkiye'nin bu dönemde benimsediği

devletçi yaklaşım hem krizin etkilerine karşı dayanıklılık inşa etme arayışının hem de uzun vadeli bir modernleşme vizyonunun kurumsal ifadesi olarak değerlendirilebilir.

1930'lu yıllar, Türkiye açısından hem iktisadi krizle başa çıkma yılları hem de kalkınma stratejisinin yeniden tanımlandığı yapısal bir dönüşüm dönemine işaret eder. Bu bağlamda geliştirilen müdahaleci politikalar, mevcut duruma çözüm sunmak ve devletin ekonomik alandaki aktörlüğünü kurumsallaştıran yeni bir yönetim anlayışını da beraberinde getirmiştir. Özellikle dış ticarete uygulamaya konan kliring ve takas sistemleri, döviz tasarrufunu hedefleyen bir mekanizma olarak işlev görmüştür. İhracat gelirlerinin doğrudan ithalata ilişkilendirilmesi sayesinde döviz darlığının aşılması yönünde belirli bir denge kurulmaya çalışılmıştır (Pamuk, 1987). Bu sistem, dış ticaret açığını kontrol altına alma arayışının teknik bir aracı olarak Türkiye'nin uluslararası piyasalardaki konumunu yeniden inşa etme çabasına da hizmet etmiştir.

İhracat ürünlerinin uluslararası standartlara uygun hale getirilmesi yönündeki politikalar, dış pazarlarla rekabet edebilme kapasitesini artırmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda tarım ve sanayi ürünlerinin kalitesine ilişkin denetim mekanizmaları sıkılaştırılmıştır. Ek olarak, 1930 yılında yürürlüğe giren Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, ulusal para biriminin istikrarını sağlamak ve döviz işlemlerini denetim altına almak amacıyla kapsamlı düzenlemeler getirmiştir. Bu yasal çerçeveye birlikte Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kurulması, para politikalarının daha özerk ve kurumsal bir zemin üzerinde yürütülmesini olanaklı hale getirmiştir (Tezel, 1982). Böylece para politikası, finansal düzenleme aracı ve ekonomik bağımsızlık idealinin somut bir ifadesi haline gelmiştir. Tüm bu gelişmelerin ortak noktası, ekonomik karar alma süreçlerinin giderek merkezileştirilmesi ve devletin ekonomik işleyiş üzerindeki kontrol kapasitesinin kurumsal biçimde güçlendirilmesidir. Krize yanıt olarak şekillenen bu müdahaleci paradigmlar, Türkiye'de iktisadi kalkınmanın yönünü ve toplumsal ve siyasal yapılanmanın biçimini de belirlemiştir. Ekonomik yönetim ile modernleşme ideolojisinin kesişim noktasında yeni bir devlet-toplum ilişkisi inşa edilmiştir.

Devletçi politikalar, Türkiye'nin 1929 Buhranı sonrasında içine girdiği iktisadi daralmaya karşı güçlü bir müdahale zemini oluştursa da bu modelin uzun vadeli etkilerine ilişkin eleştirel değerlendirmeler de zamanla gündeme gelmiştir. Özellikle özel sektörün gelişimini teşvik etmek yerine devletin üretim sürecine doğrudan müdahil olması, girişimcilik kültürünün yeterince gelişmemesine neden olduğu gerekçesiyle tartışma konusu olmuştur. Devlet eliyle

yürütülen yatırımların başlangıçta ekonomik toparlanma sürecini desteklemesine rağmen zaman içinde verimlilik sorunları, yönetsel hantallık ve maliyet etkinliğinden uzaklaşma gibi riskler taşıdığı ileri sürülmüştür (Keyder, 1981). Bu bağlamda devletçilik, iktisadi faaliyetlerin merkezileşmesiyle birlikte ortaya çıkan bürokratik tahakkümün de bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Diğer taraftan dönemin tarihsel bağlamı dikkate alındığında devletin ekonomik sürece öncülük etmesi sayesinde pek çok altyapı yatırımının hayata geçirildiği, sanayi kuruluşlarının modernizasyon sürecine dâhil edildiği ve istihdam imkânlarının genişletildiği de görülmektedir. Bu gelişmeler özellikle kırsal kesimden kent merkezlerine yönelen nüfus için görece bir toplumsal refah artışı sağlamış ve devletin ekonomik alandaki varlığı sosyal dengeyi sağlamaya yönelik bir istikrar unsuru olarak algılanmıştır (Pamuk, 1987). Bu yönüyle devletçilik, kısa vadeli kriz yönetimi hem de uzun vadeli kalkınma vizyonunun şekillendirildiği ve kurumsal yapının yeniden inşa edildiği bir model olarak işlev görmüştür. 1929 Buhranı'nın Türkiye'deki etkileri ekonomik, siyasal ve kurumsal yapılanmanın da yeniden tanımlanmasını beraberinde getirmiştir. Devletçi model; ekonomik kalkınmanın yönünü tayin eden, modernleşme sürecinin ideolojik ve yapısal taşıyıcısı olarak tarihsel bir rol üstlenmiştir.

Sonuç olarak, 1929 yılında ABD'de başlayıp kısa sürede dünyaya yayılan kriz kapitalizmin en büyük krizidir. Bu kriz, dünya ekonomisinin giderek daha fazla bütünleştiği bir dönemde finansal piyasaların kontrolsüz genişlemesinin nasıl sistemik krizlere yol açabileceğini açık biçimde gözler önüne sermiştir. Daha da önemlisi devletlerin buhrana karşı geliştirdiği müdahaleci politikaların iktisadi yapılanmayı, siyasal rejimlerin ve kurumsal yapının yeniden inşasını da beraberinde getirmiş olmasıdır (Eichengreen, 1996). Türkiye özelinde ise bu süreç henüz bağımsızlığını yeni kazanmış ve ekonomik yapısını modernleştirme aşamasında olan genç bir cumhuriyetin dışa bağımlı ve tarıma dayalı yapısının ne denli kırılgan olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Dünya ticaretindeki daralma, tarımsal ihracata dayalı gelir kaynaklarını kurutmuş ve döviz krizleriyle birleşen bu daralma ülkeyi liberal iktisat politikalarının sınırlarına hızla ulaştırmıştır (Tezel, 1982). Bu bağlamda devletçilik hem kriz yönetim aracı hem de ekonomik bağımsızlık ve kalkınmanın kurumsal zeminini oluşturan yapısal bir paradigma olarak gündeme gelmiştir. Kamu iktisadi teşebbüsleri aracılığıyla gerçekleştirilen sanayi ve altyapı yatırımları, planlı kalkınmanın ilk örneklerini oluştururken; Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve Merkez Bankası gibi kurumsal mekanizmalar da bu yeni yönelimin dayanaklarını teşkil etmiştir. Özellikle devletin ekonomik hayattaki rolünün genişlemesi, bürokrasinin güç kazanması ve merkezi planlamanın yaygınlaşması siyasal düzeni

de dönüştürmüştür. Bu nedenle 1929 Buhranı Türkiye açısından devlet-toplum ilişkilerini, piyasa dinamiklerini ve kalkınma modelini yeniden şekillendiren bir tarihsel eşiği temsil etmektedir. Özetle buhran, küresel kapitalizmin yapısal kırılma noktalarını görünür kılmakta, devlet müdahalesi aracılığıyla ekonomik ve toplumsal dönüşümün nasıl mümkün olabileceğine dair hafıza oluşturmaktadır.

1929 Büyük Buhranı'nın ardından Türkiye'nin yaşadığı kriz devalüasyon krizidir. 1946 Devalüasyon Krizi, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrasında hem uluslararası ekonomik yapıya dahil olma çabalarını hem de iç politik dönüşüm arayışlarını aynı anda deneyimlediği kritik bir dönemeçtir. Türkiye, savaşın doğrudan askeri yıkımına maruz kalmamasına rağmen ekonomik etkilerine maruz kalmıştır ve bu durum iç-dış dengesizliklerin aynı anda derinleşmesine neden olmuştur. Özellikle döviz gelirlerinin yetersiz kalması, savaş sonrasında hızla artan ithalat ihtiyacı ve savaş boyunca sürdürülen korumacı ekonomi politikalarının şekillendirdiği dengesiz üretim yapısı dönemin belirleyici sorunları arasında yer almıştır (Boratav, 1980). Savaş sırasında ekonominin büyük ölçüde durağanlaşması, hammadde ve tüketim mallarına duyulan dışsal bağımlılığı pekiştirdiği gibi kamu maliyesinde de ciddi açıklar oluşturmuştur. Bu noktada, 1946'da gerçekleşen devalüasyon hamlesi, yeni dönemde Türkiye'nin iktisadi ve toplumsal yapısını değiştirme potansiyeli taşıyan çarpıcı bir müdahale olarak öne çıkmıştır. Söz konusu müdahale hem dışa açılma sürecini hızlandırmış hem de devletin ekonomik müdahale biçimlerini yeniden tanımlama ihtiyacını doğurmuştur.

1946 yılında uygulanan devalüasyon kararı, Türkiye'de uzun süredir sürdürülen katı döviz kuru rejiminin değiştirilmesi anlamına gelmekteydi. Söz konusu karar, savaş sonrası dönemde şekillenen uluslararası finansal sistemin gereklerine yanıt niteliğindedir. II. Dünya Savaşı'nın ardından oluşturulan küresel ekonomik yapı birçok ülkeyi sabit döviz kuru rejimleri altında istikrar arayışına yöneltmişken Türkiye'nin ekonomik gerçekliği bu normatif çerçevenin dışında bir çözüm arayışını zorunlu kılmıştır. Beklentilerin aksine savaş sonrası dönemde Türkiye'nin ihracat gelirlerinde kayda değer bir artış yaşanmamış hatta aksine savaş yıllarında uygulanan korumacı ve stokçu politikaların birikimli etkisiyle dış ticaret dengesi bozulmuş ve ülke hızla döviz darboğazına sürüklenmiştir (Pamuk, 2007). Tarımsal üretimde yaşanan verim kayıpları, ihracata konu malların niteliğini ve miktarını olumsuz etkilemiştir. Sanayi ürünlerine yönelik ithalat talebi ise artmış ve bu da ekonomik dengesizlikleri derinleştirmiştir. Bu koşullar altında Türk Lirası'nın (TL) değerinin düşürülmesi, hem ihracatı rekabetçi hale getirerek döviz girişini artırmak hem de ithalatı pahalılaştırarak dış alımı sınırlamak amacıyla gündeme

gelmiştir. Fakat bu müdahale her ne kadar ekonomik göstergeler açısından belirli iyileşmeler vaat etse de toplumsal düzeyde ciddi yan etkiler yaratmıştır. Özellikle temel tüketim mallarında fiyatların yükselmesi ve gelir grupları arasındaki farkların derinleşmesi, devalüasyonun sosyal maliyetlerini görünür kılmış ve devletin ekonomik düzenlemeleriyle toplumsal eşitsizlik arasındaki hassas ilişkiyi bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır.

1946 Devalüasyonu'nun toplumsal etkileri, özellikle alt gelir grupları açısından oldukça yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Zaten savaş sonrası yıllarda kontrol altına alınamayan enflasyon halkın alım gücünü zayıflatmıştı. Devalüasyonun ardından ithalat kalemlerinde yaşanan fiyat artışları, tüketici fiyat endeksinde keskin bir sıçramaya neden olmuştur (Keyder, 1987). Devletin ücret politikalarının enflasyonist baskılara karşı yetersiz kalması, işçi sınıfının yaşam standardında dramatik bir gerilemeye yol açmıştır. Benzer şekilde kırsal bölgelerde, tarım girdilerinin dövize endeksli maliyetlerinin yükselmesi küçük ölçekli üreticilerin kırılma noktasını artırmış ve çiftçiler piyasa dalgalanmalarına karşı daha savunmasız bir konuma itilmiştir. Devalüasyonun bu etkileri, ekonomik kararların gündelik yaşam düzleminde de ciddi kırılmalara neden olabileceğini açıkça ortaya koymuştur. Bu bağlamda kriz, Türkiye'de çok partili yaşama geçiş sürecinin sancılarının yaşandığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Ekonomi politikalarına duyulan güvensizlik siyasal düzlemde yoğun eleştirilere zemin hazırlamıştır. Toplumun farklı kesimlerinde artan hoşnutsuzluk, iktidarın meşruiyetini sorgulayan sesleri güçlendirmiştir. Böylelikle 1946 Devalüasyonu, dönemin siyasal mücadelelerinin odak noktalarından biri hâline gelmiştir (Boratav, 1980). Kriz, ekonomi ile siyasal temsil arasındaki ilişkinin, özellikle dönüşüm süreçlerinde ne denli kırılma hâle gelebileceğini gözler önüne sermesi açısından da önem taşımaktadır.

İktisat sosyolojisi açısından bakıldığında, 1946 Devalüasyonu devletin işlevine atfedilen toplumsal anlamların da yeniden biçimlendiği bir kırılma anı olarak öne çıkmaktadır. Kriz döneminde devlet hem döviz kurundaki dalgalanmaları sınırlamak hem de enflasyonist baskıları hafifletmek amacıyla çeşitli müdahalelere başvurmuş ancak uygulamaya konan bu tedbirler—özellikle temel tüketim mallarına ilişkin fiyat regülasyonları—beklenen istikrarı sağlayamamıştır. Aksine, piyasa üzerindeki kontrol girişimleri karaborsanın yaygınlaşmasına, spekülasyon davranışlarının artmasına ve dolayısıyla piyasadaki güven duygusunun zedelenmesine neden olmuştur (Aktan, 1953). Bu süreçte devletin ekonomi alanına müdahalesinin sınırları kamusal ve siyasal alanda daha görünür biçimde tartışmaya açılmış ve serbest piyasa ilkelerine dayalı bir yönelimin gerekliliği farklı çevrelerde giderek daha yüksek sesle dile getirilmiştir.

Ancak devletin piyasa içindeki rolünün ne ölçüde yeniden tanımlanacağına ilişkin toplumsal bir mutabakat sağlanamaması, ekonomik belirsizlikleri ve gündelik yaşamda hissedilen huzursuzluğu derinleştirmiştir.

1946 yılında yaşanan önemli gelişmelerden biri de Türkiye'nin uluslararası ekonomik düzene eklenme çabalarıyla ilgilidir. Küresel ekonomik kurumlarla bütünleşme yönünde atılan adımların da yoğunlaştığı bir dönem olarak dikkat çeker. Türkiye, bu dönemde Bretton Woods sistemi doğrultusunda Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi yapılarla ilişkilerini güçlendirme yönünde adımlar atmıştır. Özellikle ABD kaynaklı ekonomik yardımların—başta Marshall Planı olmak üzere—dış politika ve ekonomik yönelimler açısından kritik bir rol üstlenmeye başladığı görülmektedir (Alper & Öniş, 2003). Bu bağlamda devalüasyon kararı, Türkiye'nin küresel ekonomik düzene uyum sağlama isteğinin bir işareti olarak okunabilir. Daha yüksek ihracat geliri ve artan döviz rezervi beklentisi, IMF politikaları ve Amerikan yardımlarının koşullarıyla uyumlu bir liberalizasyon yöneliminin habercisidir. Ne var ki bu uyum süreci zamanla Türkiye ekonomisinin dış kaynaklara özellikle de ithal mallara ve kredilere olan yapısal bağımlılığını artırmıştır. Bunun sonucunda da ulusal ekonomi ile küresel finansal sistem arasındaki asimetrik ilişkileri derinleştiren uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur.

1946 Devalüasyonu sonrasında oluşan toplumsal yapı, iktidar ve muhalefet arasındaki ekonomi politikası tartışmalarının belirgin biçimde sertleştiği bir sahneye dönüşmüştür. İktisadi krizin halk nezdindeki etkileri giderek daha görünür hale geldikçe, siyasal aktörlerin bu etkiler üzerinden yürüttükleri meşruiyet mücadeleleri de yoğunlaşmıştır. Bu süreçte Demokrat Parti artan yaşam maliyetleri, azalan alım gücü ve derinleşen sosyal eşitsizlikler üzerinden iktidarı hedef almış ve halkın gündelik yaşamdaki memnuniyetsizliğini siyasal mobilizasyon aracı olarak kullanmayı başarmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi ise yaşanan ekonomik darboğazı, savaş sonrası dönemin olağanüstü koşulları ve uluslararası ekonomik zorunluluklarla gerekçelendirmeye çalışarak devalüasyonu dış koşullara bağlı zorunlu bir tercih olarak savunmuştur. Bu siyasal çekişme, 1950 seçimlerinde gerçekleşecek iktidar değişiminin arka planında yatan toplumsal dinamikleri anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır (Keyder, 1987). Ekonomik zorlukların sosyal yansımaları ise toplumsal hareketliliklere zemin hazırlamıştır. İşçi hareketlerinde gözlemlenen canlanma, sendikal örgütlenmelerin güçlenmesine ve toplumsal hak taleplerinin daha kurumsal biçimlerde dile getirilmesine olanak tanımıştır. Kırsal bölgelerde ise yoksulluk, siyasal bir mesele olarak da görünürlük kazanmıştır.

Kırsal seçmen tabanı, sosyoekonomik adalet taleplerini giderek daha yüksek bir sesle ifade etmeye başlamıştır. Devletin ekonomi üzerindeki belirleyici rolüne dair beklentiler, yurttaşlık algısı ve temsil ilişkileri bu krizle birlikte yeniden tartışmaya açılmıştır. Toplumsal taleplerle siyasal yapının sınırları arasındaki gerilim, Türkiye'nin ekonomik modelinin dönüşümü kadar siyasal rejimin geleceğini de etkilemiştir.

1946 Devalüasyonunun sonuçları, iktisadi ve siyasal camiada olduğu kadar akademik camiada da tartışmalara konu olmuştur. Özellikle iktisatçılar arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları, devalüasyonun gecikmiş bir adım olduğunu, zira savaş sonrasında TL'nin değerini korumak için uygulanan katı politikaların dış rekabet gücünü zayıflattığını savunmuştur (Pamuk, 2007). Diğer bir yaklaşım ise devalüasyonun plansız ve ani biçimde uygulanmasının yarattığı toplumsal maliyetlere dikkat çekmiştir. Bu eleştirilere göre, yeterli hazırlık yapılmadan alınan kararlar sonucunda fiyat istikrarı tamamen kontrolden çıkmış, temel tüketim mallarında yaşanan artışlar halkın devlete ve ekonomik kurumlara duyduğu güveni sarsmıştır. Bu noktada iktisat sosyolojisi söz konusu akademik ayrışmanın ardında yatan temel gerilimi toplumsal anlam üretim süreçleriyle okumalıdır. Diğer bir deyişle, aynı iktisadi müdahale farklı toplumsal gruplarda farklı deneyimlere ve dolayısıyla farklı tepkilere yol açabilir. 1946 Devalüasyonu da bu bağlamda, teknik rasyonalite ile toplumsal meşruiyet arasında kurulması gereken dengeye dair önemli bir örneklik teşkil etmektedir (Boratav, 1980). Kriz, ekonomik göstergeler ile toplumsal algılar arasındaki gerilimli etkileşimi açığa çıkararak iktisat politikalarının iktisatçılara ait bir alan olmadığını politikaların etkilerinin ve sonuçlarının toplumsal aktörlerin gündelik hayatları ve siyasal tercihleriyle iç içe geçmiş bir tartışma sahası olduğunu gözler önüne sermiştir.

1946 Devalüasyonu, devletin bürokratik aygıtı ile özel sektör arasındaki güç ilişkilerini yeniden tanımlayan bir müdahale olarak da işlev görmüştür. Hükümetin, özellikle ihracata dayalı üretim yapan kesimlerden yükselen talepleri karşılamak amacıyla TL'nin değerini düşürme yoluna gitmesi ve dış satımı teşvik etmek yönünde stratejik bir tercih olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu tercih iktisadi aktörler arasında eşitlikçi olmayan bir yeniden yapılanmayı da beraberinde getirmiştir. İthalata dayalı sanayi kesimi ile tüketim malları tedarikçileri kur artışı nedeniyle ciddi maliyet baskılarıyla karşı karşıya kalırken özellikle tarım ürünleri ihracatçısı büyük toprak sahipleri yüksek döviz getirisi üzerinden önemli kazançlar sağlamıştır (Alper & Öniş, 2003). Böylece piyasa aktörleri arasındaki güç dengeleri, devalüasyon sonrasında yeniden şekillenerek Türkiye'nin daha sonraki yıllarda yaşayacağı

tarım ve sanayi odaklı kalkınma modellerindeki ikilik 1946'daki kriz dinamiklerinin bir uzantısı olarak belirginleşmiştir. Özellikle tarımsal üretimin modernizasyonu amacıyla ihtiyaç duyulan traktör, gübre, sulama teknolojileri gibi ithal ekipmanların maliyeti kur artışıyla birlikte keskin biçimde yükselmiştir. Bu durum, küçük çiftçilerin üretkenliğini artıracak araçlara erişimini sınırlamıştır. Buna karşılık büyük ölçekli üretim yapan ve ihracata odaklanan toprak sahipleri, döviz gelirlerinden sağladıkları avantajlarla hem ekonomik hem de siyasal konumlarını pekiştirmiştir. Böylelikle kriz, Türkiye'de kırsal-kent ayrımı ve bölgesel kalkınma farkları üzerinde de kalıcı etkiler bırakmıştır. Kırsal alanlarda yaşanan yoksunluk, kırsal kesimin modern üretim araçlarına erişimindeki eşitsizlik ve kent merkezlerinde şekillenen sanayi öncelikli politikaların dengesizliği, ilerleyen dönemde devletin kalkınma stratejilerinde süregiden bir gerilim hattı oluşturmuştur. Bu yönüyle 1946 Devalüasyonu, Türkiye'nin yapısal eşitsizliklerinin derinleşmesinde işlevsel bir eşik olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak 1946 Devalüasyon Krizi, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrasında şekillenen yeni uluslararası düzene eklemleme çabalarının sancılarını ve bu çabanın toplumsal düzlemde yarattığı kırılmaları görünür kılan tarihsel bir eşiği temsil etmektedir. Kriz, devletin iktisadi rasyonalite ile siyasal meşruiyet arasında sıkıştığı bir dönemin çarpıcı bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Paranın değerini koruma yönündeki devletçi refleks ile dışa açılma hedefi doğrultusunda geliştirilen liberal politikalar arasındaki ikircikli tutum toplumun farklı kesimlerinde—özellikle sabit gelirliler, sanayiciler ve kırsaldaki üreticiler arasında—toplumsal huzursuzluklara yol açmıştır. Devalüasyonun hemen ardından hızla yükselen fiyatlar, devletin ekonomik müdahalelerdeki kapasitesinin sınırlarını da açık biçimde ortaya koymuştur ve böylelikle kriz yönetiminin ekonomik faktörlerin dışında siyasal ve toplumsal uzlaşmayı gözetken çok boyutlu müdahaleler olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur (Keyder, 1987). Bu bağlamda kriz, siyasal sistemin ve toplumsal sözleşmenin yeniden tartışmaya açıldığı bir moment olarak değerlendirilmelidir. Türkiye'de demokratikleşme süreci ile kalkınma hedeflerinin birbirini nasıl beslediği ya da ne ölçüde gerilimli bir ilişki kurduğu sorusu tam da bu dönemdeki deneyimlerin ışığında şekillenmeye başlamıştır. 1946 Devalüasyonu, modern Türkiye ekonomisinin yapısal temellerini şekillendiren bir dönemeç olmasının ötesinde toplumsal hafızada devlete, piyasalara ve siyasal temsil mekanizmalarına duyulan güvenin yeniden tanımlandığı bir dönemi işaret eder. Bu yönüyle kriz, devlet-toplum ilişkilerinin, sınıfsal gerilimlerin ve kalkınma vizyonlarının yeniden kurulduğu tarihsel bir uğrak olarak okunmalıdır. Ekonomik kararların toplumsal sonuçlarının ne denli derin ve çok katmanlı olabileceğini gösteren 1946 deneyimi, Türkiye'nin sonraki on yıllarında izlerini sürdürecektir.

dönüşüm sürecinin hem başlangıç noktası hem de toplumsal hafızada silinmeyen bir kayıt olarak kalmıştır.

2.2.2. İktisadi Dönüşüm ve Kırılganlaşan Devlet: 1950–2000 Arası

1958 Krizi, Türkiye'nin çok partili siyasal düzene geçtikten sonra uyguladığı liberal ekonomik politikaların doğurduğu dış denge sorunları ve iç piyasadaki dengesizliklerden ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde kalkınma hamlesine sıkıca bağlanan Türkiye, 1950'li yılların ortasına kadar Batı'yla entegrasyon çabalarında önemli mesafeler katetmiştir. Özellikle kırsal alana yönelik yatırımlar ve Marshall Yardımı gibi dış kaynaklı destekler aracılığıyla büyüme ivmesi yakalamıştır. Fakat bu görünürdeki başarıların arkasında dış ticaret açığının giderek derinleşmesi, döviz rezervlerinin kritik seviyelere inmesi ve enflasyonist baskıların yoğunlaşması gibi yapısal sorunlar ekonomik sistemin sürdürülebilirliğini tehdit eder hale gelmiştir (Boratav, 1980). Ekonomik büyümenin temelini oluşturan tarım sektöründeki genişleme, sanayi yatırımlarının büyük oranda ithal girdilere bağımlı olmasıyla birleşmesiyle de ülke ekonomisi kırılgan bir yapıya bürünmüştür. 1958 yılına gelindiğinde, hükümetin uygulamaya koyduğu radikal kararlar TL'nin değerinin önemli ölçüde düşmesine neden olmuştur. Temel tüketim ürünlerinin fiyatlarındaki ani artışlar halkın gündelik yaşamını doğrudan etkileyerek toplumsal huzursuzluğa yol açmıştır (Kazgan, 1985). Bu gelişmeler, ekonomik istikrar ile siyasal meşruiyet arasındaki bağın kırılganlığını tıpkı 1946 krizinde olduğu gibi yeniden gözler önüne sermiştir.

1950'li yılların başında Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi Bretton Woods kurumlarına üye olması, ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda dış kaynaklara erişimi kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda sağlanan krediler ağırlıklı olarak altyapı yatırımlarına, tarım makinelerinin ithaline ve sanayi üretiminde kullanılan girdilerin teminine yönlendirilmiştir (Keyder, 1987). O dönem egemen olan ekonomik söylem özellikle tarımsal üretimdeki artış eğiliminin uluslararası piyasalarda avantaj sağlayacağı varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Ancak 1954 yılından itibaren dünya emtia fiyatlarında yaşanan dalgalanma, bu beklentileri boşa çıkarmıştır. İhracat gelirlerinde yaşanan dalgalanmalar, döviz girdilerini öngörülemez hâle getirerek ekonomide kırılganlığı artırmıştır (Pamuk, 2007). Artan ithalat talebine karşın yeterli ihracat geliri sağlanamaması dış ticaret açığını derinleştirmiştir. Mevcut döviz gelirleri, hem ithalatın finansmanını hem de dış borç yükümlülüklerinin karşılanmasını

mümkün kılmamıştır. Bu ortamda hükümetin ısrarla sürdürdüğü düşük kur politikası ve sabit fiyat mekanizmaları, artan döviz ihtiyacını karşılamada yetersiz kalırken, kayıt dışı döviz piyasalarının güçlenmesine, ithalat izinlerinin siyasi kaygılarla dağıtılmasına ve döviz rezervleri üzerindeki belirsizliklerin derinleşmesine zemin hazırlamıştır (Boratav, 1980). Böylece piyasa mekanizmasının işleyişi ciddi biçimde sekteye uğramıştır.

1958 yılında derinleşen döviz krizi, Türkiye ekonomisini dışa bağımlı yardımlara daha fazla bağımlı hale getirmiştir. Hükümet, özellikle ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerden sağlanacak mali destekleri temin edebilmek için dış kredi kuruluşlarının şart koştuğu yapısal uyum önlemlerini kabul etmek durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda yürürlüğe konulan istikrar programı TL'nin ciddi biçimde devalüe edilmesini, kamu harcamalarında kısıtlamaya gidilmesini ve ithalat politikalarının yeniden yapılandırılmasını içermiştir (Boratav, 1980). Ayrıca tarım ve sanayi sektörlerinde uzun süredir uygulanan sübvansiyonların azaltılması yönünde atılan adımlar, devletin ekonomi üzerindeki destekleyici rolünü sınırlamıştır. Böylece piyasa koşullarının belirleyiciliği artırılmıştır. Devalüasyon kararı, kısa vadede dış ticaret dengesini iyileştirmeyi hedeflese de ithal girdi fiyatlarının aniden yükselmesine neden olarak üretim maliyetlerini katlamış ve bu durum zincirleme biçimde enflasyonu tetiklemiştir (Pamuk, 2007). Enflasyonist baskılar karşısında sabit gelirliler -özellikle ücretliler ve küçük esnaf- satın alma güçlerinin hızla erimesiyle ciddi bir ekonomik daralma yaşamıştır.

1958 Krizi, toplumsal tepkilerin, ideolojik yönelimlerin ve kimlik temelli yaklaşımların da belirleyici olduğu bir döneme işaret etmektedir. Bu bağlamda, iktisat sosyolojisinin altını çizdiği üzere ekonomik politikalara yönelik yaklaşımlar sayısal rasyonaliteyle sınırlı kalmamıştır. Farklı sosyal grupların değer yargıları, siyasal tahayyülleri ve aidiyetleri üzerinden şekillenmiştir. Henüz örgütsel bir forma kavuşmamış olsa da ileride Millî Görüş geleneğinin temelini oluşturacak olan kırsal tabanlı ve muhafazakâr eğilimli söylemler, dışa bağımlılığın azaltılması gerektiğini savunarak "yerli ve milli değerler" ekseninde bir iktisadi yönelişi savunmuşlardır. Diğer taraftan devletçilik geleneğini benimseyen kesimler, 1930'lu yılların karma ekonomi politikalarının kriz koşullarında yeniden işlerlik kazanabileceğini dile getirmiştir. Bu gruplar, devletin piyasaya müdahalesini toplumsal dengeyi sağlayan bir mekanizma olarak da görmüşlerdir. Buna karşılık liberal ekonomi yanlıları ise, mevcut krizi irrasyonel kamu harcamalarına, kaynakların verimsiz kullanımına ve piyasa mekanizmasının yeterince işletilmemesine bağlayarak yabancı sermayeye daha açık ve serbest rekabeti önceleyen bir ekonomik modelin savunuculuğunu yapmışlardır (Kazgan, 1985). Dolayısıyla

1958 Krizi, Türkiye’de ekonomik model tartışmalarının toplumsal refleksler ve kimlikler üzerinden şekillendiği bir örnek sunmaktadır.

1958 Krizi'nin şekillenmesinde dönemin uluslararası ekonomik düzeni de belirleyici bir rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Bretton Woods sistemi, ülkelerin sabit kur rejiminde kalmasını önerirken, ulusal para birimlerinin devalüe edilmesi ancak Uluslararası Para Fonu (IMF) denetiminde ve belirli koşullar dâhilinde mümkün kılınmıştır (Keyder, 1987). Türkiye ise 1950’li yıllarda hızla büyüyen dış ticaret açığı ve kronikleşen döviz kıtlığı nedeniyle sık sık IMF’ya başvurmak zorunda kalmış fakat IMF tarafından dayatılan istikrar politikaları ile popülist kalkınma hamleleri arasında bir türlü istikrar sağlanamamıştır (Boratav, 1980). 1958 yılına gelindiğinde, bu gerilimler iyice artmış ve uygulanan devalüasyon oranıyla kamu maliyesinde yapılacak kesintilerle ilgili yapılan tartışmalar hem teknik uzmanlık alanlarını hem de siyasal gündemi etkilemiştir. Devletin yatırım stratejileri, sosyal harcama kalemleri ve kamu kaynaklarının sektörel dağılımı toplumun geniş kesimlerinin de tepkilerini uyandıran başlıca meseleler hâline gelmiştir (Pamuk, 2007). Böylece krizin mali boyutu, ulusal egemenlik, refahın paylaşımı ve kamusal önceliklere dair normatif tartışmalarla iç içe geçerek çok yönlü bir sosyal kırılma üretmiştir.

1958 Krizi’nin toplumsal yansımaları, siyasal istikrarsızlık ve toplumsal kutuplaşma şeklinde tezahür etmiştir. Demokrat Parti iktidarı, krizin etkilerini hafifletmek amacıyla uygulamaya koyduğu sert ekonomik tedbirlerle birlikte siyasal muhalefeti bastırmaya yönelik hamleleri nedeniyle geniş çevrelerin tepkisini çekmiştir. Basın organlarının kapatılması, muhalif milletvekillerine yönelik siyasi baskıların artırılması ve sendikal hareketlerin sınırlandırılması gibi otoriter eğilimler siyasal meşruiyeti zedelemiş ve toplumsal uzlaşma zeminini ciddi biçimde aşındırmıştır (Kazgan, 1985). Bu gergin atmosferde, üniversiteler ve entelektüel çevreler giderek daha aktif bir rol üstlenmiştir. Özellikle iktisat politikalarına dair tartışmaların yoğunlaştığı bu alanlar, alternatif kalkınma stratejilerinin dile getirildiği önemli platformlara dönüşmüştür. Bu çerçevede “kalkıncı devlet” modelinin yeniden gündeme taşınması ve özellikle akademik çevrelerde ithal ikameci sanayileşmenin dışa bağımlılığı azaltabileceği görüşü ağırlık kazanmıştır. Buna karşın, bazı iktisatçılar ve politika yapıcılar ise, liberal yaklaşımları daha da derinleştirerek yabancı sermayeye açık, piyasa dinamiklerini önceliklendiren bir ekonomik modelin benimsenmesi gerektiğini savunmuşlardır (Keyder, 1987). Böylece 1958 Krizi, Türkiye’nin kalkınma yönelimi, siyasal temsil biçimleri ve

toplumsal mutabakat anlayışı üzerinde dönüştürücü etkiler yaratan bir dönüm noktası hâline gelmiştir.

1958 Krizi'nin etkileri, gündelik hayat pratiklerinde ve toplumsal dokunun mikro düzeydeki katmanlarında da hissedilmiştir. Bu dönemde kırsal kesim, tarıma mekanizasyonun girmesi ve sulama gibi tarımsal modernizasyon araçlarından kısmen yararlanmış, ancak bu gelişmeler daha çok büyük toprak sahiplerinin ve belli bölgelerin lehine sonuç vermiştir. Küçük çiftçiler ve geçimlik tarımla uğraşan ailelerse artan girdi maliyetleri ve belirsiz ürün fiyatları karşısında sıkıntıya düşmüştür (Kazgan, 1985). Modern tarım araçlarının bölgesel olarak sınırlı erişilebilirliği, mevcut eşitsizlikleri daha da derinleştirmiş ve özellikle tarıma elverişli arazilere sahip yörelerde belirli başarılar elde edilirken, marjinal bölgelerde yaşayanlar yoksullaşma ve işsizlik kısılcasına sürüklenmiştir (Boratav, 1980). Bu süreç, kırsal yapının çözülmesine ve kır-kent ilişkilerinin yeni biçimlerde kurulmasına neden olmuştur. Mevsimlik işçi göçleri artmış, köyden kente göç süreci hız kazanmıştır. Kente göçen nüfus, üretim sürecine vasıfsız işgücü olarak dâhil olurken, düşük ücretli ve güvencesiz işlerde çalışmak zorunda kalmıştır. Kentlerin altyapı kapasitesi bu hızlı nüfus akışını kaldıramayarak gecekondulaşma, konut yetersizliği ve plansız büyüme gibi sorunları da beraberinde getirmiştir (Keyder, 1987). Şehirlerde, özellikle büyük kentlerde yaşayan nüfus, fiyat artışları ve temel tüketim mallarının kıtlığıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu kıtlık, hükümetin karne sistemine benzer dağıtım mekanizmalarını devreye sokmasını gerektirmiştir. Böylece hükümetin piyasa üzerindeki düzenleyici müdahaleleri artmış ancak bunlar çoğu zaman karaborsanın büyümesini engelleyememiştir. Tüketim mallarının bulunamaması veya pahalı olması, toplumsal huzursuzluğun kaynağı hâline gelerek siyasal eleştirilere zemin hazırlamıştır (Keyder, 1987). Dolayısıyla 1958 Krizi toplumsal yapıyı dönüşüme zorlamıştır.

Sonuç olarak 1958 Krizi, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrasında benimsediği kalkınma modelinin sınırlarına dayandığı, dışa bağımlı büyüme stratejilerinin iç ekonomik dengelerle çeliştiği bir dönemdir. Bu kriz, siyasi karar alma süreçlerinin, toplumsal beklentilerin ve uluslararası entegrasyonun eşzamanlı olarak sorgulandığı yapısal bir tıkanma anını temsil eder. Kriz sonrasında uygulamaya konulan politikalar, TL'nin değerinde ciddi bir düşüşe ve enflasyon oranlarının hızla yükselmesine yol açarken özellikle sabit ve düşük gelirli kesimlerde yaşanan refah kaybı, toplumsal eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir. Bu süreçte iktidarın toplumsal mutabakatı tesis etmekteki başarısızlığı siyasal kutuplaşmayı artırarak 1960 Askerî Darbesi'ne giden yolun sosyoekonomik zeminini de hazırlamıştır. İktisat sosyolojisine göre,

1958 Krizi toplumsal örgütlenme biçimlerini, siyasal meşruiyet algısını ve Türkiye'nin küresel ekonomiye entegrasyon biçimini yeniden şekillendiren katalizör bir kırılma olarak tarihsel hafızada yerini almıştır. Bu kırılma, beraberinde Türkiye'nin küresel kapitalist sisteme nasıl ve hangi koşullarda entegre olacağına dair tartışmaları da tetiklemiştir. Kriz sonrasında giderek daha çok gündeme gelen ekonomik planlama fikri, kalkınma devletinin inşası, Devlet Planlama Teşkilatı gibi yeni kurumsal yapıların ortaya çıkışı ve toplumsal refahın yeniden dağıtımına yönelik arayışlar, Türk modernleşmesinin önemli yönelimlerinden biri hâline gelmiştir. Dolayısıyla 1958 Krizi, Türkiye'nin kalkınma paradigmasını, siyasal meşruiyet çerçevesini ve toplumsal tahayyülünü dönüştüren tarihsel dönemeç olarak hafızaya kazanmıştır.

1970'li yıllara kadar kalkınma stratejileriyle ayakta durmaya çalışan Türkiye ekonomisi 1973'teki ani petrol fiyat artışları karşısında ciddi bir dirençsizlik göstermiştir. Enerjiye dayalı sanayileşme modelinin özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki sürdürülebilirliğini tehdit eden bu kriz, Türkiye'nin ithalata bağımlı üretim yapısını derinden sarsmıştır. Petrolün, II. Dünya Savaşı sonrası hızla sanayileşen ekonomilerde üretimin temel girdisi hâline gelmesi enerjiye olan bağımlılığı artırmıştır. Bu bağımlılık, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) 1973 sonbaharında uyguladığı ambargo ve fiyat politikasıyla birlikte bir ekonomik baskı aracına dönüşmüş ve bu bağımlılığın ne denli riskli olduğunu göstermiştir (Yergin, 2014). Kriz; ekonomik durgunluk, yüksek enflasyon ve artan işsizlik oranlarıyla kendini göstermiş ve kriz gündelik yaşamı etkileyen bir toplumsal mesele halini almıştır.

1973 Petrol Krizi'ne giden süreç aslında görece istikrarlı bir büyüme döneminin ardından gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımından çıkmayı başaran Batı Avrupa ile Japonya 1950'lerden itibaren hızla sanayileşerek küresel ekonomide etkinlik kazanmıştır. ABD ise bu süreçte ekonomik liderliğini daha da pekiştirmiştir. Fordist üretim modelinin yaygınlaştığı bu dönemde, kitlesel üretim ile kitlesel tüketim arasındaki denge, genişleyen bir orta sınıfın oluşmasına ve toplumsal refah algısının güçlenmesine olanak tanımıştır. Ancak bu büyümenin sürdürülebilirliği, büyük ölçüde enerji arzına özellikle de petrole olan kesintisiz erişime bağlıydı. Artan sanayileşme ve tüketim hacmi, petrol talebini her yıl düzenli olarak yükseltmiş ve buna rağmen 1970'lerin başlarına kadar fiyatlar, büyük oranda ulusötesi petrol tekelleri—bilhassa “Seven Sisters” olarak bilinen şirketler grubu—tarafından istikrarlı biçimde kontrol altında tutulmuştur (Hamilton, 1983). Ancak bu koruma uzun ömürlü olmamıştır. Orta Doğu'daki jeopolitik gerilimlerin olması, özellikle 1973'te patlak veren Arap-İsrail Savaşı (Yom Kippur), ekonomik çıkarların artık siyasal ve diplomatik stratejilerle de belirlendiğini

ortaya koymuştur. OPEC, İsrail'e destek veren Batılı ülkelere karşı uygulamaya koyduğu ambargo, petrolü bir ekonomik metadan ziyade bir siyasal baskı aracı olarak konumlandırmıştır. Bu gelişme, dünya ekonomisinde yapısal bir paradigma değişimine de işaret etmiştir. Petrol krizi, kapitalist üretim tarzının sınırlarını ve devletlerin ekonomik müdahale biçimlerini de yeniden tartışmaya açmıştır.

OPEC'in aldığı petrol ihracatını kısıtlama ve fiyatları dramatik biçimde artırma kararı, örgütün küresel enerji piyasalarındaki konumunu kökten dönüştürmüştür. Daha önce büyük ölçüde uluslararası petrol tekellerinin denetiminde olan piyasa dinamikleri, bu hamleyle birlikte üretici ülkelerin lehine yeniden şekillenmiştir. Enerji, ekonomik bir kazanç olmanın ötesine geçerek jeopolitik bir araç hâline gelmiştir. Arap-İsrail Savaşı'nın ardından ambargo uygulayan ülkelerin Batılı devletlere yönelik petrol arzını kısıtlaması, yalnızca birkaç ay içinde fiyatların dört katına çıkmasına neden olmuştur (Yergin, 2014). 1970'ler boyunca "stagflasyon" olarak adlandırılan yeni bir ekonomik sorunun ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Stagflasyon, hem iktisadi kuramlar hem de kamu politikaları açısından beklenmedik bir duruma işaret etmektedir. Klasik ve Keynesyen teorilerin, durgunluk ve enflasyonun eşzamanlı ortaya çıkabileceği bir senaryoyu yeterince açıklayamaması, ekonomideki öngörülemezliğin ve yapısal dönüşümün altını çizmiştir. Artan petrol fiyatları üretim maliyetlerini yükseltmiş, bu da tüketici fiyat endeksinde hızlı bir artışı beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan, devletlerin talep yönlü ekonomi politikaları aracılığıyla enflasyonu dizginleme çabaları, işsizlik oranlarının tırmanmasına ve toplumsal refahın ciddi biçimde aşınmasına yol açmıştır (Altvater, 1974). Keynesyen anlayışın kriz karşısında yetersiz kalışı, devletin ekonomideki rolünün yeniden tartışılmasına neden olmuş ve bu tartışma 1980'li yıllardan itibaren küresel ölçekte neoliberal dönüşümün zeminini oluşturmuştur. Neoliberal dönüşüm özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında baskın hale gelen Keynesyen modelin sorgulanmaya başladığı 1970'li yıllarda ön plana çıkmıştır. Vietnam Savaşı'nın mali yükü ve Petrol Krizi'nin tetiklediği küresel ekonomik dalgalanmalar, sabit kur sistemini çökertmiş ve beraberinde enflasyon ve durgunluk gibi birbiriyle çelişen sorunları ortaya çıkarmıştır. Keynesyen politikaların, devletin toplam talebi teşvik ederek tam istihdamı sağlaması gerektiği yönündeki temel varsayımı, yaşanan ekonomik gerçeklikle örtüşemez hâle gelmiştir (Öçal ve Korkmaz, 2021: 33). Bu bağlamda neoliberal yaklaşım; piyasa mekanizmalarının serbest bırakılmasını, devlet müdahalesinin sınırlandırılmasını ve ekonomik büyümenin özel sektör öncülüğünde gerçekleştirilmesini savunarak yeni bir çözüm önerisi olarak benimsenmiştir.

1973 Petrol Krizi'nin etkileri, Batı Avrupa ekonomilerinde özellikle sanayi sektöründe belirgin bir daralma olarak kendini göstermiştir. Otomotiv, çelik, kimya ve taşımacılık gibi enerjiye yoğun biçimde bağımlı sektörler, petrol fiyatlarındaki ani artış karşısında derinden etkilenmiştir. Üretim maliyetlerinin hızla yükselmesi, şirketlerin küçülmeye gitmesine, kitlesel işten çıkarmalara ve iflaslara neden olmuştur (Odell, 1979). Bu dönemde işsizlik oranlarının artması, toplumsal sınıflar arasındaki gelir eşitsizliğini daha görünür ve yoğun yaşanır kılmıştır. Toplumun farklı kesimlerini bir arada tutmayı hedefleyen refah devleti uygulamaları, krizle birlikte hem mali sürdürülebilirlik hem de siyasal meşruiyet açısından sorgulanmaya başlanmıştır. Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde bu durum, toplumsal dayanışma ağlarının, özellikle devlet destekli sosyal güvenlik sistemlerinin işlevine dair yeni bir tartışma evresini başlatmıştır. Kriz sürecinde giderek artan ekonomik baskılar, sendikaların müzakere gücünü zayıflatmış ve daha önce kolektif haklar ve sosyal güvenceler üzerinden örgütlenen emek hareketi, bu dönemde önemli bir gerileme yaşamıştır (Altvater, 1974). Siyasi alanda ise büyüme ve refahın sağlanmasında piyasanın rolünü merkeze alan neo-liberal düşünce, kriz sonrasında daha fazla ilgi çekmeye başlamış, ilerleyen yıllarda Margaret Thatcher ve Ronald Reagan gibi liderlerin uyguladığı politikalarla somut bir şekil kazanmıştır.

1973 Petrol Krizi, enerji maliyetlerinde ani bir sıçramaya neden olurken küresel kapitalist sistemin merkez ve çevre ekonomileri arasındaki eşitsizliklerini de belirginleşmiştir. Türkiye'nin o dönemde benimsediği kalkınma modeli, büyük ölçüde dışa bağımlı enerji kaynaklarına ve ithal girdi temelli sanayi üretimine dayanmaktaydı. Bu bağlamda, petrol fiyatlarındaki sert yükseliş, Türkiye ekonomisinde dış ticaret dengesini ve buna bağlı olarak üretim maliyetlerini, tüketici fiyatlarını ve kamusal mali kapasiteyi doğrudan etkileyen çok boyutlu bir kriz dinamiği yaratmıştır (Boratav, 1980). Özellikle ithal ikameci sanayileşme stratejisi çerçevesinde devletin ekonomide üstlendiği düzenleyici ve yönlendirici rol dışsal enerji şokuna karşı yetersiz kalmıştır. Planlanan üretim ve kalkınma projeleri artan maliyetler ve girdi teminindeki darboğazlar nedeniyle ya askıya alınmış ya da verimlilikten uzak şekilde sürdürülmüştür. Bu süreçte, iç pazarda yaşanan mal kıtlığı ve hızlı fiyat artışları, toplumun farklı kesimlerinde ekonomik tedirginliğe yol açmıştır. Özellikle sabit gelirli gruplar, işsizler ve kayıt dışı çalışanlar üzerindeki baskı derinleşmiştir. Sanayide kapasite kullanım oranlarının gerilemesiyle birlikte işsizlik kalıcı bir yapısal sorun hâline gelirken, ekonomik istikrarsızlık toplumsal düzlemde yaygın bir huzursuzluk üretmiştir. Bu koşullar, kolektif tepki biçimlerinin daha belirgin hale gelmesine yol açmıştır. İşçi sınıfının sendikal örgütlenmeleri, grevler ve kitlesel eylemlerle görünürlük kazanmış, üniversite gençliğinin öncülüğünde gelişen protesto

dalgaları ekonomik taleplerin siyasal taleplerle iç içe geçtiği daha bütünlüklü bir muhalefet pratiğine dönüşmüştür (Keyder, 1987). Kriz, toplumsal yapının çelişkilerini ve siyasal rejimin kırılganlıklarını da su yüzüne çıkarmıştır. 1970'lerin ortalarında Türkiye, iktisadi krizin etkisiyle sınıfsal kutuplaşmanın, ideolojik gerilimlerin ve siyasal otoritenin meşruiyet kaybetmesiyle de derin bir krize dönüşmüştür.

1973 Petrol Krizi'nin iktisat sosyolojisi açısından en dikkat çekici yönlerinden biri, bu dönemin enerji kullanım pratiklerini ve tüketim kültürünü sorgulama sürecini tetiklemiş olmasıdır. Kriz öncesinde, petrole dayalı büyüme modeli ve kitlesel tüketim kalıpları tartışma konusu değilken, enerji bolluğu varsayımı toplumsal rızanın önemli bir aracı olarak işlev görüyordu (Hamilton, 1983). Kitlesel üretim ve tüketim kalıpları hem sanayi politikalarının hem de gündelik hayatın temel parametreleri olarak meşruiyet kazanmıştı. Ancak krizin ani ve sert etkisi, bu yapay konforun kırılgan doğasını açığa çıkararak enerjiye ilişkin toplumsal tahayyülleri radikal biçimde dönüştürmeye başlamıştır. Petrol fiyatlarındaki sıçrama, kolektif davranış kalıplarını yeniden tanımlayan bir toplumsal deneyim olarak işlev görmüştür. Krizle birlikte, alternatif enerji kaynaklarına yönelme zorunluluğu gündeme gelirken; nükleer enerji, doğal gaz ve yenilenebilir kaynaklar üzerine yürütülen tartışmalar hem teknik hem de etik bir boyut kazanmıştır. Özellikle çevreci hareketlerin yükselişiyle birlikte, enerji politikalarının ekolojik ve toplumsal maliyetleri daha görünür hâle gelmiş ve modern kalkınma söylemine yönelik eleştiriler güç kazanmıştır (Altvater, 1974). Bu dönemde, enerji tasarrufu toplumsal sorumluluk alanına dâhil edilirken, benzin istasyonlarında oluşan uzun kuyruklar ve artan kamuoyu baskısı, enerji kullanımının artık bireysel tüketim meselesi olmaktan çıktığını göstermiştir. Dolayısıyla enerji meselesi, üretim biçimlerinden gündelik yaşam tarzlarına, devlet politikalarından tüketim ideolojilerine kadar uzanan çok katmanlı bir sosyolojik meseleye dönüşmüştür.

Sonuç olarak 1973 Petrol Krizi, modern kapitalist dünyanın siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılarında derin etkiler yaratmıştır. Kriz, üretim ve tüketim rejimlerinin enerjiden ne denli bağımlı ve kırılgan olduğunu açığa çıkarmış ve refah devletinin sürdürülebilirliğine dair güveni sarsarak, devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Sanayileşmiş ülkelerde büyümenin toplumsal maliyeti daha görünür hâle gelirken, çevre ekonomilerde ise dış borç, işsizlik ve toplumsal huzursuzluk iç içe geçmiştir. Enerji, jeopolitik bir güç aracı olarak yeniden konumlanmıştır. Bu nedenle kriz, enerjiyle kurulan ilişkinin teknik bir mesele olmanın ötesinde toplumsal ve siyasal bir mesele olduğunu da göstermiştir. Keynesyen yaklaşımların kriz koşullarında işlevsizleşmesi, neoliberal paradigmanın yükselişine ve

devletin ekonomik alandaki rolünün radikal biçimde yeniden tanımlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle 1973 Krizi, iktisadi söylemlerin ideolojik ve kurumsal kökleri yeniden şekillendirilmiştir.

Petrol Kriz'i 1973 Krizi ile sınırlı kalmamış, 1970'lerin sonunda bir kez daha yaşanmıştır. 1979'da İran'da Şah rejiminin yıkılarak İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, küresel enerji piyasalarında beklenmedik dalgalanmalara neden olmuştur. Devrim sonrasında petrol üretiminde yaşanan sert düşüş ve 1980'de patlak veren İran-İrak Savaşı'yla birlikte yeni bir küresel petrol krizi dünya ekonomilerini bir kez daha altüst etmiştir. Türkiye'de bu krizden hem iktisadi hemde yaşananlardan dolayı toplumsal olarak etkilenmiştir. 1970'li yılların ortalarından itibaren petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, uluslararası faiz oranlarının yükselmesi ve Bretton Woods sisteminin çökmesi gibi küresel gelişmeler, Türkiye ekonomisinin yapısal zaaflarını daha görünür kılmıştır. Buna ek olarak, uzun süre uygulanan ithal ikameci sanayileşme modeli, bir yandan döviz dengesini korumakta güçlük çekmiş, diğer yandan enflasyonun dizginlenememesine yol açmıştır (Boratav, 1991). Özellikle 1977 sonrası dönemde kamu kesimi açıkları artmış, dış finansman arayışları IMF gibi kuruluşlarla sıkı bir pazarlık sürecini beraberinde getirmiştir. Bu ortamda ülke, bir taraftan borç yükü ve yüksek enflasyonla boğuşurken diğer taraftan siyasi istikrarsızlık ve toplumsal çatışmaların pençesinde kalmıştır.

Krizin başlıca göstergeleri arasında hızlı fiyat artışları, döviz kıtlığı ve dış borçların çevrilememesi yer alır. 1970'li yılların sonuna yaklaşırken yabancı sermaye girişi neredeyse durma noktasına gelmiş, sanayide ara mal ve yatırım malı ithalatında ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. Hatta temel tüketim mallarının temininde bile güçlükler yaşanmış, kimi zaman karne ve benzeri uygulamalara başvurulmuştur (Keyder, 1987). Siyasi arenada yaşanan kutuplaşma ve koalisyon hükümetlerinin zayıf karar alma mekanizmaları, krize karşı bütüncül ve kapsayıcı bir çözüm üretilmesini engellemiştir. Sokaklardaki şiddet eylemleri, üniversitelerde tırmanan çatışmalar ve farklı ideolojik grupların silahlı örgütlenmeleri, ülkenin demokratik kanallarla yönetilebildiği inancını ciddi biçimde zedelemiştir. 1980 yılına gelindiğinde, toplumsal düzen büyük ölçüde kırılan bir yapıya bürünmüş ve ekonomik çöküşün göstergeleri belirgin bir şekilde görünür hale gelmiştir.

24 Ocak 1980 tarihinde kamuoyuna açıklanan ekonomik istikrar tedbirleri, o zamana kadar uygulanan korumacı ve devletçi politika anlayışının yerine, daha liberal ve piyasa odaklı bir

modele geçiş niyetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Pamuk, 2007). Dönemin önemli aktörlerinden Turgut Özal'ın hazırladığı bu kararlar, devletin fiyat kontrollerini gevşetmeyi, ihracatı teşvik etmeyi ve TL'nin değerini serbestleştirmeyi öngörmüştür. IMF'nin telkinleri doğrultusunda hazırlanan pakette, kamu harcamalarının kısılması, sübvansiyonların azaltılması ve ithalat rejiminin liberalizasyonu ön planda tutulmuştur. Bu politika seti, kısa vadede yüksek enflasyonla ve toplumun geniş kesimlerindeki gelir erimesiyle sonuçlansa da, ülkenin uzun vadeli yapısal dönüşümüne giden yolda radikal bir yön değişikliği olduğunu göstermektedir (Boratav, 1991).

Ancak 24 Ocak Kararları'nın uygulamaya konduğu sırada Türkiye, derin bir siyasal istikrarsızlık ve toplumsal kaos ile çalkalanmaktaydı. Krizin toplumsal etkisi, özellikle işçi sınıfı ve sabit gelirliler için son derece ağır olmuştur. Yüksek enflasyon, alım gücünü hızla düşürmüştü ve ücretlerin reel değerindeki kayıplar toplumsal huzursuzluğu tırmandırmıştır. Grevler ve iş bırakma eylemleri, sendikaların güçlenmesine alan açmış gibi görünse de sokaklarda tırmanan şiddet ve kutuplaşma, örgütlü emek hareketini de parçalı hale getirmiştir (Keyder, 1987). Kırsal bölgelerde ise tarımsal desteklerin azalması, girdi maliyetlerinin yükselmesi ve devletin alım politikalarının değişmesi, küçük üreticiyi kırılan bir konuma sürüklemiştir. İthal ikameci model kapsamında korunan tarım kesimi, birdenbire dünya piyasalarının dalgalanmasına açık hale gelmiştir. Böylece kentlerde ve kırsalda ortaya çıkan memnuniyetsizlik, sosyal düzenin temellerini sarsarken, siyasal otorite boşluğunun daha da derinleşmesine katkıda bulunmuştur.

Tüm bu gelişmelerin gölgesinde, 12 Eylül 1980 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koymuş, ekonomik ve siyasal düzende yeni bir süreç başlamıştır. Darbe, kamu düzenini tesis etme iddiasıyla yola çıkarken, 24 Ocak Kararları'nın uygulanabilmesi için de uygun siyasi zemini hazırlamıştır. Sıkıyönetim rejimi altında grev ve toplu sözleşme hakkı gibi çalışma hayatını düzenleyen yasal güvenceler askıya alınmış, sendikalar ciddi baskılara maruz kalmıştır. Böylelikle ekonomik dönüşümün yarattığı maliyeti emeğin sırtlanması kolaylaşmış, sermaye çevreleri darbe yönetimiyle uyumlu bir şekilde ekonominin dışa açılması hedefini pekiştirmiştir (Boratav, 1991). Darbe sonrasında oluşturulan anayasal düzen, devletin toplumsal muhalefet karşısındaki konumunu güçlendirmiş, ekonomide ise piyasa mekanizmasının hâkimiyetine giden yolu hızlandırmıştır. Bu süreçte, iktisat sosyolojisinin odağında yer alan temel soru, piyasa mantığının toplumsal ilişkileri yeniden nasıl dönüştürdüğü ve devlete biçilen rolün hangi yönde evrildiğidir. 1980 Krizi, Türkiye'ye özgü şartlarla

şekillenmiş olsa da, aslında dünya genelinde yükselen neoliberal dalganın bir parçasıdır. Özellikle Ronald Reagan ve Margaret Thatcher gibi liderlerin uyguladığı politikalarla yaygınlaşan serbest piyasa ideolojisi, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların da dayattığı yapısal uyum paketleriyle küresel ölçekte bir dönüşümü hızlandırmıştır (Yeldan, 2002). Türkiye, 1980’li yıllar boyunca ihracata dayalı büyüme stratejisini benimseyerek geleneksel ithal ikameci modelden uzaklaşmıştır. Bu yaklaşım, ülkenin döviz gelirlerini artırırken, istikrarsızlığın ve gelir eşitsizliklerinin de kaynağı olmuştur. Dış rekabete açık hale gelen sanayinin iç piyasada dayattığı dönüşüm, emek güvencesini zayıflatmış ve işgücünün esnek istihdam biçimlerine maruz kalmasını kolaylaştırmıştır.

Krizden sonraki dönemde, toplumsal yapı derinden etkilenmiş ve sosyolojik bakımdan kalıcı sonuçlar doğmuştur. Kırsal alanlardan şehirlere doğru hızlanan göç, kentlerde yeni emek piyasaları oluşturmuş, gecekondu mahalleleri ve çarpık kentleşme gibi sorunlar daha da belirginleşmiştir (Keyder, 1987). Çoğunlukla vasıfsız işgücünün aktığı bu alanlarda, düşük ücretli ve güvencesiz işler yaygınlaşmış, toplumsal tabakalar arasındaki uçurum büyümüştür. Diğer taraftan, yükselen ihracat odaklı sanayileşme, belirli sektörlerde teknolojik gelişmeyi hızlandırmış fakat bu gelişmeler bile çoğu zaman sermayeyi güçlendiren, emeği ise marjinalleştiren sonuçlar üretmiştir (Boratav, 1991). Toplumun farklı kesimleri, kendi kimlikli ve sınıfsal çıkarlarını savunma yolları aramış, politik arenada çok çeşitli yönelimlerin ve ideolojik kırılmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak, 1980 Krizi Türkiye’de ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıyı sarsarak, cumhuriyet tarihinin en önemli dönüşüm evrelerinden birini başlatmıştır. Yüksek enflasyon, döviz darboğazı ve toplumsal çatışmalarla biçimlenen kriz, 24 Ocak Kararları ve ardından gelen askeri darbe süreciyle birleştiğinde, devletin ekonomi politikasını kökten dönüştürmüştür. İthal ikameci modelin terk edilip ihracata dayalı büyüme stratejisine geçilmiştir. Bu gelişme, Türkiye’nin küresel kapitalizmle entegrasyonunu hızlandırırken, refah ve eşitlik konularında derin gerilimlerin de zeminini oluşturmuştur. Sosyolojik olarak, 1980 krizi bir toplumun kendini yeniden inşa etme sürecinde ekonominin, siyasetin ve toplumsal faktörlerin birbirini etkileme potansiyelinin ne kadar yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

1980 sonrası serbestleşme hamleleri ve 24 Ocak Kararları ile biçimlenen neo-liberal yönelim, başlangıçta ekonomiye bir canlılık getirmişse de 90’lara yaklaşırken yapısal sorunlar tekrar gün yüzüne çıkmıştır. 1994 Krizi, Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasında hızla dışa açılmasından

kaynaklanan dengesizliklerin bir yansıması olarak, ülkeyi çok yönlü bir iktisadi ve toplumsal krizle karşı karşıya bırakmıştır. 1989 yılında sermaye hesabının liberalleştirilmesi, sıcak para girişlerine kapı aralamış ve ekonomide görece kısa vadeli bir canlılık sağlamış olsa da, aynı politika dış şoklara karşı savunmasız bir yapı yaratmıştır (Boratav, 2007). Özellikle kamu maliyesindeki kronik bütçe açıkları, yüksek enflasyon ve siyasi istikrarsızlık gibi durumlar 1990'ların başında ekonominin gidişatına ilişkin belirsizlikleri artırmış ve sermaye piyasalarındaki kırılganlıkların derinleşmesine yol açmıştır. 1994 yılına gelindiğinde, döviz kurlarını sabit tutabilmek için Merkez Bankası'nın döviz rezervleri hızla erimiş, kısa vadeli dış borçlar tehlikeli boyutlara ulaşmış ve sonunda ülke radikal bir kur ayarlaması ve istikrar programına mecbur kalmıştır.

Krize giden süreci anlamak için öncelikle 1980 sonrası ekonomik dönüşümün ana hatlarını gözden geçirmek gerekir. Bu dönem, ihracata dayalı büyümeyi hedefleyen ve devlet müdahaleciliğini kademeli biçimde azaltmayı öngören politikaların benimsendiği bir süreci ifade eder. Ancak ihracatın artış hızının beklenen düzeye ulaşamaması, ithalatın döviz üzerindeki baskısını hafifletmeye yetmemiştir. Ayrıca 1980'lerin sonunda sermaye hareketlerini liberalleştirmek suretiyle yabancı yatırımcıların kısa vadeli kazanç beklentilerine hitap eden bir piyasa ortaya çıkmıştır. Türkiye, yüksek reel faiz oranlarıyla bu sıcak para girişlerini cezbetmiş; lakin döviz bolluğunun yarattığı güven duygusu, ekonominin temel kırılganlıklarını maskeleymiştir (Keyder, 2009). Kamu harcamalarının yapısal reformlara eşlik etmemesi, bütçe açıklarının sürdürülemez hale gelmesine neden olmuş, iç borç stoku giderek büyümüş ve enflasyon istikrarlı biçimde yüksek düzeyde seyretmiştir.

1993 yılına gelindiğinde, siyasi arenadaki belirsizlik ve kamu maliyesindeki bozulma had safhaya ulaşmıştır. Dönemin koalisyon hükümetleri, popülist yaklaşımlarla kamu harcamalarını kontrol altına almakta başarısız olmuş, aksine bazı kalemlerdeki harcamalar artmıştır (Öniş, 1998). Bu tablo, bütçe açığının merkez bankası kaynaklarıyla finanse edilmesine yol açmış, zaten kırılgan olan para politikasını iyice zayıflatmıştır. Aynı dönemde döviz kurunun istikrarlı tutulması yönündeki siyasi irade, Merkez Bankası'nın döviz rezervlerini hızla eriten bir müdahale sürecini başlatmıştır. Ekonomik aktörler, sabit ya da nispeten kontrol altında tutulan kurların sürdürülmesinin mümkün olmadığına dair işaretleri almaya başladıkça, özellikle yabancı yatırımcılar çıkış stratejisine yönelmiş, döviz talebinin tırmanışı kurları yukarı çeken bir kısır döngüye yol açmıştır.

1994 başlarında, döviz kurlarında baskı olağanüstü boyutlara ulaştığında ve Merkez Bankası rezervleri eridiğinde, hükümet nihayet sert bir devalüasyon kararı alarak IMF destekli bir istikrar paketi açıklamak zorunda kalmıştır. TL'nin değeri kısa sürede yarıya yakın oranda düşmüş, bu hamle ithal malların fiyatlarını roket hızında yükselterek enflasyonu daha da tetikleyici bir unsur haline getirmiştir (Boratav, 2007). Aynı dönem, kamu bankalarının ve özel bankaların yüksek faizli iç borçlanma kâğıtlarına yoğunlaştığı ve reel sektöre yeterince kredi açmadığı bir süreç olarak kayda geçmiştir. Sanayi işletmeleri, yükselen döviz kurları yüzünden ithal girdi maliyetlerinin artması, iç pazarın daralması ve finansmana erişimdeki güçlükler yüzünden ciddi bir küçülme ile karşılaşmıştır. Pek çok şirket iflas riskiyle yüz yüze kalırken, işsizlik dalgası toplumsal huzursuzluğu beslemiştir.

İktisat sosyolojisi perspektifinden bakıldığında, 1994 Krizi toplumsal ve siyasal boyutları dikkate alınması gereken derin bir sarsıntıyı yansıtır. Yüksek enflasyon, ücretli kesimlerin reel gelirlerinde sert düşümlere yol açmış, özellikle sabit gelirliler devlet memurları ile asgari ücret düzeyinde çalışan işçiler en büyük darbeyi alan kesimler olmuştur (Keyder, 2009). Aynı dönemde artan döviz borcu yükü, krediyle ticaret yapan küçük ve orta ölçekli işletmelerin finansal çöküşünü tetiklemiş, iflaslar kırsal bölgelerden metropollere kadar uzanan geniş bir coğrafyada ailelerin ekonomik dengelerini sarsmıştır. İstikrar paketinin kamuoyuna yansıyan yönü, “kemer sıkma” politikalarının geniş halk kitlelerine fatura edilen maliyetidir. Dolayısıyla kriz, toplumsal tabakalar arasındaki uçurumun derinleşmesine, ekonomik kaynakların yeniden dağılımında adaletsizlik algısının güçlenmesine ve siyasal iktidara duyulan güvenin zayıflamasına katkıda bulunmuştur.

Siyasal boyutta ise 1994 Krizi, Türkiye'nin demokratikleşme sürecindeki kırılma anını bir kez daha görünür kılmıştır. Ekonomik çalkantının yol açtığı güvensizlik ortamında artan toplumsal kaygılar, siyasi partilerin popülist söylemlerle kısa vadeli “çözümler” üretmesine zemin hazırlamıştır. Bir taraftan kamu harcamalarında kısıntıyı öngören IMF destekli istikrar politikaları, diğer taraftan seçim dönemlerinde tabanı memnun etmek isteyen siyasetçilerin harcama eğilimleri, ekonomik istikrar ile siyasi meşruiyet arayışını çelişkiye düşürmüştür (Öniş, 1998). Medya ve kamuoyu, Türkiye'nin tekrar tekrar benzer kriz döngülerine girmesinde yapısal reformların gecikmesini ve yönetsel zafiyetleri temel sorumlu olarak görmüştür. Bu süreçte birçok gazetede “kara kış”, “kara bahar” gibi kavramlar kullanılarak ülkede yaşanan toplumsal sıkıntılara dikkat çekilmiş, döviz büroları önündeki kuyruklar ve bankalar arasındaki yüksek faiz yarışları manşetlere taşınmıştır.

Krizin reel sektör üzerindeki etkileri, ithal girdi bağımlılığına dayalı sanayileşmenin zafiyetlerini de açığa çıkarmıştır. Kurlardaki hızlı artış ithal hammadde ve ara malı fiyatlarını yukarıya çekmiş, bu durum özellikle katma değeri düşük, emek-yoğun sektörlerde rekabet baskısını ağırlaştırmıştır. Fiyatların istikrarsızlaştığı, tüketici talebinin azaldığı ve faizlerin yükseldiği bir ekonomide yatırım yapmak cazibesini yitirmiş, istihdam artışı durma noktasına gelmiştir. Krizin toplumsal boyutu, işsizliğin yarattığı sosyo-psikolojik etkileri ve artan yoksulluk oranlarını da içerir. Dönem boyunca pek çok aile, gelir kaybını telafi edebilmek için ikinci bir iş arayışına girmiş; bu da kayıtdışı ekonominin genişlemesine zemin hazırlamıştır (Boratav, 2007). Kayıtdışı istihdamın artışı, toplumsal güvencesizlik ve sosyal haklardan yoksunluk gibi sorunları derinleştirerek, ekonominin kurumsal zayıflıklarını perçinlemiştir.

1994 Krizi, diğer taraftan bankacılık sektöründeki zafiyetin reel ekonomiyi nasıl etkileyebileceğini de gösteren çarpıcı bir deneyim sunmuştur. Bankaların büyük kısmı, döviz pozisyonlarındaki açıklar ve hazine kâğıtlarına aşırı bağımlılık sebebiyle kırılgan bir yapıya sahipti. Kriz patlak verdiğinde faizler hızla yükselirken, birçok banka likidite sıkıntısı yaşamış, bankacılık sistemine yönelik güven aşınmıştır. Merkez Bankası'nın mevduat sahiplerine güven vermek amacıyla attığı adımlar yetersiz kalmış, nihayetinde kamu kaynaklarıyla bankaların kurtarılması yönünde politikalar gündeme gelmiştir. Bu müdahaleler, kamunun sırtına ek maliyet yüklerken, devletin kaynak tahsisinde nasıl bir zaaf yaşadığını gözler önüne sermiştir. Böylece bankacılık sektöründeki sorunların toplumsal maliyetine ilişkin farkındalık artmış; finansal istikrarın sağlanmasının bir sosyal güvence meselesi olduğu kabul görmüştür (Keyder, 2009).

Krizden çıkış süreci, hükümetin IMF ile vardığı stand-by anlaşması çerçevesinde parasal sıkılaştırma, kamu harcamalarında kısıntı ve özelleştirme adımlarıyla şekillenmiştir. Bu reformlar, kısmen makroekonomik dengeyi yeniden tesis etse de, toplumsal maliyetleri hayli yüksek olmuştur. Ücretli kesimlerin reel gelirleri krizin ardından uzun süre toparlanamamış, gelir dağılımındaki çarpıklıklar kalıcı izler bırakmıştır. Siyasal düzeyde ise 1994'te ortaya çıkan güven bunalımı, merkez partilere yönelik eleştirileri artırarak yeni siyasal arayışların önünü açmıştır. Toplumun özellikle alt ve orta gelir gruplarında, geleneksel iktidar partilerine duyulan güvensizlik, sonrasında yaşanacak siyasal alternatiflerin çıkmasına katkı sunmuştur (Öniş, 1998). Bu ortam, farklı siyasal kimliklerin ve bölgesel hassasiyetlerin daha görünür hale gelmesiyle, toplumsal bütünleşme sorununun da gündeme taşınmasına neden olmuştur.

Sonuç itibarıyla 1994 Krizi, Türkiye'nin dışı açılma ve finansal serbestleşme deneyiminin sürdürülebilir olmadığına dair güçlü bir uyarı niteliğindedir. Sıcak para akımlarına dayalı kırılgan bir büyüme modeli, kamu maliyesindeki yapısal sorunları daha da derinleştirmiş, kur ve faiz politikalarındaki belirsizlik ise ekonomide kısa süreli kazançlar sağlayan ancak uzun vadede istikrarsızlık yaratan bir ortam doğurmuştur. Krizin toplumsal etkileri, reel gelir kayıpları, yoksullaşma ve kayıt dışı ekonominin genişlemesi şeklinde belirginleşmiş, siyasal istikrarsızlık boyutu ise Türkiye'deki demokratikleşme sürecinin kırılganlığını yansıtmıştır (Boratav, 2007). İktisat sosyolojisi açısından bakıldığında, 1994 Krizi, ekonomik kararların toplumsal sonuçlarının ne denli derin olabileceğini ve piyasa dinamiklerinin devletin yapısal reformlarla desteklenmediği durumlarda nasıl bir yıkıcı etki üretebileceğini gösterir. Uzun vadede bakıldığında, kriz sonrasında uygulanan reformlar, Türkiye'nin finansal ve kur politikalarını kısmen disipline etse de yapısal dönüşümlerin eksikliği ve toplumsal katılımın zayıflığı kriz döngülerinin tekrar etme riskini daima canlı tutmaktadır.

2.2.3. İzlenen Politikalarla Şekillenen Krizler Dönemi: 2000'ler ve Sonrası

2001 yılında yaşanan ekonomik çöküntü, Türkiye'nin 1990'lar boyunca bir türlü aşamadığı yapısal dengesizliklerin ve ertelenen reformların dramatik bir yansıması olarak tarihe geçti. Olayın görünürdeki kıvılcımını, 19 Şubat 2001'deki Millî Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında yaşanan ve basına "anayasa kitapçığı krizi" olarak yansıyan sert tartışmaydı. Ancak asıl nedenler çok daha geriye, 1994 krizinin ardından tam olarak istikrara kavuşturulamayan mali yapıya, kamu açıklarını kontrol edemeyen yönetim anlayışına ve bankacılık sektörünün kırılganlığa mahkûm kalışına uzanıyordu. Ayrıca 1999 Marmara Depremi gibi felaketlerin bütçede yarattığı ek yük, uluslararası kredi kuruluşlarının düşürdüğü notlar ve piyasalarda hâkim olan güvensizlik ortamı, kriz tohumlarını çoktan serpmişti.

2001 Krizi, Türkiye'nin 1990'lar boyunca birikmiş yapısal sorunlarının aniden su yüzüne çıkmasıyla ortaya çıkan ve toplumsal yaşamdan siyasal dengelere kadar uzanan çok boyutlu sonuçlar doğuran bir iktisadi sarsıntı olarak tarihe geçmiştir. Bu kriz, sıcak para girişlerinin tetiklediği kırılgan bir büyüme modeli, yüksek kamu borç yükü ve finans sistemindeki zafiyetin bir araya gelerek kırılgan bir denge yarattığı bir dönemde patlak vermiştir. Özellikle 1994 Krizi'nin ardından uygulanan faiz-kur politikalarının, enflasyonla mücadele adına belirli

oranda başarı sağlasa da bankacılık sektörünün sağlığı ve reel sektörün rekabet gücü konusunda yeterli reformları devreye sokamamış olması, 2001 Krizi'nin tohumlarının daha önceden atıldığını göstermektedir (Boratav, 2007). Ülke siyasetinde yaşanan güvensizlikler ve koalisyon hükümetlerinin karar alma süreçlerindeki zorluklar da bu kırılgan ekonomik yapının süratle çökmesine uygun bir zemin hazırlamıştır.

Kriz öncesinde Türkiye, IMF gözetiminde yürüttüğü istikrar programları çerçevesinde dalgalı değil, sabit kur sistemine yakın bir politika izlemiştir; yüksek reel faizler, kısa vadeli dış fon girişlerini teşvik etmiştir. Böylece kamu kesiminin yoğun iç borçlanma ihtiyacı, finansal piyasaların kısa süreli kazanç beklentilerini besleyen bir getiri alanına dönüşmüştür (Yeldan, 2002). Ancak bu yapı, döviz girişlerine bağımlılığı arttırırken, bankacılık sektörünün döviz pozisyon açığı vermesine yol açmıştır. Bankaların bir bölümü, kamunun yüksek faizli kâğıtlarına yatırım yaparak kısa vadede kâr etme yoluna giderken, reel sektöre kredi verme işlevi giderek zayıflamıştır. Döviz kurlarının uzun süre baskılanması sonucu, ithalat pahalılaşmıyor gibi görünmüş fakat aslında cari açık giderek büyümüş, ülkenin uluslararası piyasalara karşı kırılganlığı artmıştır (Keyder, 2009).

2000 yılının sonuna yaklaşırken bankacılık sektöründe bazı iflaslar ve likidite sıkışıklıkları ortaya çıkmaya başlamış, hükümetin bunlara karşı aldığı önlemler ise piyasa güvenini zedelemiştir. Kasım 2000'de patlak veren "likidite krizi", bankalar arası piyasada panik dalgası yaratmış, overnight faizlerin astronomik oranlara yükselmesine neden olmuştur (Öniş ve Rubin, 2003). Merkez Bankası, sabit kur rejimini korumak için döviz rezervlerini kullanarak piyasaya müdahale etmiş, ancak bu müdahaleler kriz algısını yatıştırmak yerine tedirginliği daha da körüklemiştir. Çünkü yatırımcılar, rezervlerin erimesine tanık oldukça, TL'nin değerini korumanın uzun süre mümkün olamayacağını düşünerek pozisyonlarını kapatma yoluna gitmişlerdir. Kasım dalgalanmasının ardından bir süre için nispeten sakinleşen piyasalar, Şubat 2001'deki siyasal gerilimin fitili ateşlemesiyle yeniden alevlenmiş ve kriz tam anlamıyla derinleşmiştir.

Kamuoyunda "anayasa fırlatma krizi" olarak anılan olay, dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasındaki bir tartışmanın sertleşmesi sonucu kamuoyuna yansıyan gerginliği ifade eder. 19 Şubat 2001 günü gerçekleşen bu siyasi kriz, piyasalardaki korkuyu tırmandırılmış, yabancı ve yerli yatırımcıların döviz talebi artmış, Merkez Bankası rezervleri hızla erimeye başlamıştır (Boratav, 2007). Bunun üzerine hükümet, 22

Şubat 2001’de sabit kur politikasını resmen terk ederek dalgalı kur rejimine geçmek zorunda kalmıştır. TL’nin değeri serbest düşüşe geçmiş, birkaç gün içinde büyük oranda devalüe olmuş ve enflasyonist beklentiler tırmanarak reel sektörde sert bir küçülmeyi tetiklemiştir.

Kriz, bankacılık sisteminde derin yara açan iflaslara ve devletin birçok bankayı Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) bünyesinde toplamasına yol açmıştır. Devletin üstlendiği bankacılık yükü, kamunun borç stokunu şişirirken, toplumsal kaynakların tekrar dağıtılması açısından ciddi bir tartışma konusu hâline gelmiştir. İktisat sosyolojisi çerçevesinde bu durum, devletin hangi kesimleri kurtardığı, hangi kesimleri ise krizin bedelini ödemeye mecbur bıraktığı sorusu etrafında yoğun tartışmalar doğurmuştur (Keyder, 2009). Kısa vadede iflas eden bankalardaki mudilerin ve çalışanların yaşadığı mağduriyet, toplumsal vicdanda derin izler bırakırken, kamu kesiminin borcuna eklenen maliyetler nedeniyle uzun vadede de vergi mükelleflerinin ve düşük gelir gruplarının sırtlandığı bir yük hâline gelmiştir.

Reel sektör, yükselen faizler, daralan kredi imkanları ve ani kur artışı karşısında büyük ölçüde zarar görmüştür. Özellikle döviz cinsinden borçlanmış şirketler, gelirlerini TL üzerinden elde ettikleri için kur şokunun acı faturasını ödemek zorunda kalmışlardır (Yeldan, 2002). Küçük ve orta boy işletmeler, talep daralması sonucu üretim kısıntılarına gitmiş, işsizlik hızla artmış, binlerce kişi geçim kaynaklarını kaybetmiştir. Sosyal açıdan bakıldığında, kriz dönemi Türkiye’de güvencesizliğin ve belirsizliğin daha yaygın hissedildiği, toplumsal kesimlerin devlete güven duyma konusunda ciddi tereddütler yaşadığı bir süreç olarak kayda geçmiştir. Gerek kentlerde gerek kırsal kesimde, hanehalklarının alım gücü düşmüş, temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarındaki artış en çok sabit ve düşük gelirli kesimleri etkilemiştir (Pamuk, 2014). Toplumsal muhalefet, kriz yönetimindeki başarısızlığı eleştirirken, sendikalar grev ve protestolarla sesini duyurmaya çalışmış, ancak yükselen işsizlik ve yaygın kayıtdışı istihdam nedeniyle emeğin müzakere gücü zayıflamıştır.

Kriz sonrası süreçte, Kemal Derviş’in Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak göreve getirilmesi, IMF ve Dünya Bankası destekli kapsamlı bir reform programını beraberinde getirmiştir. “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” adıyla anılan bu paket, bankacılık sektöründe denetimin sıkılaştırılmasını, Merkez Bankası’nın özerkliğe kavuşturulmasını ve mali disiplinin sağlanmasını öngörmektedir (Öniş ve Rubin, 2003). Daha liberal ve piyasa odaklı bu yaklaşım, dalgalı kur rejimiyle desteklenerek para politikasında döviz rezervlerinin korunmasını mümkün kılmış; enflasyonu düşürmek için sıkı maliye politikaları uygulanmıştır. Ancak bu programın

toplumsal bedeli de yüksek olmuş; kamuda ve özel sektörde geniş kapsamlı işten çıkarmalarla birçok aile, ekonomik varoluş mücadelesi vermek zorunda kalmıştır.

2001 Krizi, Türkiye’de ekonomik büyüme ile siyasal istikrar arasındaki bağın ne kadar hassas olduğunu bir kez daha göstermiştir. Zira ekonomik dalgalanmalar, siyasal meşruiyeti zayıflatırken, siyasal belirsizlikler de ekonominin kırılğanlığını artırmış ve bir tür döngüsellik ortaya çıkmıştır (Boratav, 2007). Bu kriz, beraberinde yeni siyasal aktörlerin doğuşunu da hızlandırmıştır. 2002 genel seçimlerinde, krizin siyasi faturası koalisyon partilerine kesilirken, yeni bir parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) tek başına iktidara gelmiştir. AK Parti’nin iktidarı devralması, ekonomik reformların sürdürülmesi ve AB üyelik süreciyle ilgili yasal düzenlemelerin ivme kazanması bakımından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

İktisat sosyolojisi açısından değerlendirildiğinde, 2001 Krizi, Türkiye’de toplumsal tabakalar arasındaki uçurumu derinleştiren bir sarsıntı olarak okunabilir. Yüksek enflasyon, devalüasyon ve faiz artışları, ekonomik kaynakların paylaşımını gelirden çok ranta dayalı bir zemine kaydırmış, finansal işlemlerden elde edilen kazançların büyümesi, emeğe dayalı gelirlerin erimesi sonucunu doğurmuştur (Yeldan, 2002). Kayıtdışı ekonominin genişlemesi, toplumsal güvencesizliği beslemiş ve devlete olan vergi gelirlerinin de azalmasına yol açarak yapısal mali sorunların devam etmesine neden olmuştur. Sosyal devlet anlayışı, krizin baskısı altında daha da gerilemiş, toplumsal destek mekanizmalarına duyulan ihtiyaç artmıştır. Ancak siyasi irade, IMF programları doğrultusunda kamu harcamalarını kısımaya yönelince, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi alanlar da kısıtlamalardan payını almıştır.

Sonuç olarak, 2001 Krizi, Türkiye’nin finansal serbestleşme ve küresel piyasalara entegrasyon denemelerinin zayıf kamu maliyesi, denetimsiz bankacılık ve siyasal istikrarsızlıkla birleştiğinde nasıl bir toplumsal çöküntüye neden olabileceğine dair ders niteliği taşır. Kriz, toplumsal katmanlar arasında dayanışma ağlarının zayıflığını açığa çıkarırken, devletin hem ekonomik hem de sosyal rolleri bakımından yeniden tanımlanması gerektiği fikrini güçlendirmiştir. Sonraki yıllarda yaşanan büyüme hamleleri, 2001’deki çöküşün nedenlerini bertaraf etmeye yönelik yapısal reformlarla ilişkilendirilmiş olsa da toplumsal hafıza da bu kriz, politik tercihlerin ve piyasa dinamiklerinin toplumu ne denli derinden etkileyebileceğinin somut bir örneği olarak yer etmeye devam etmiştir (Pamuk, 2014). Böylece 2001 Krizi, Türkiye’nin neoliberal dönüşüm sürecinde hem ekonomik parametrelerin hem de siyasal meşruiyetin kırılğanlığını gözler önüne seren bir milat olmuştur.

2008 Krizi, küresel ekonomik düzenin kalbinde yer alan finans sektörünün çöküşe sürüklenmesi ve bunun dünya çapında derin sosyo-ekonomik yansımalarının ortaya çıkmasıyla belirginleşmiş, modern zamanların en dikkat çekici iktisadi kırılmalarından biri olarak kayıtlara geçmiştir. İlk bakışta ABD’deki mortgage piyasasında başlayan kredi genişlemesi ve finansal türev ürünlerin aşırı büyümesiyle tetiklenen bu kriz, aslında neoliberal dönem boyunca biriken yapısal çarpıklıkların sonuçlarını gözler önüne sermiştir (Stiglitz, 2010). Özellikle 1980’lerden itibaren hızlanan finansallaşma olgusu, reel sektörden ziyade finans piyasalarının sürükleyici güç olduğu bir büyüme modeli doğurmuş, bu süreçte finans kurumlarının denetimindeki boşluklar ve riskli yatırım araçlarının yaygınlaşması ekonomik istikrarı pamuk ipliğine bağlamıştır.

Krizin ABD’deki ilk işaretleri, 2007 yılında konut fiyatlarının düşmeye başlaması ve yüksek riskli mortgage kredilerini geri ödemekte zorlanan hanehalklarının sayısındaki artışla ortaya çıkmıştır. Zamanında bankalar, kredi vermeyi kolaylaştıran ve borçlanma talebini adeta körükleyen gevşek koşullar sayesinde konut piyasasını şişirmiş, ipotekli ev kredileri kısa vadede kârlı yatırımlar gibi görünmüştür. Ancak bu kredilerin büyük bir kısmı, geri ödeme gücü zayıf olan hanelere yönlendirildiğinden, herhangi bir ekonomik sarsıntıda birikmiş risklerin açığa çıkması kaçınılmaz hâle gelmiştir (Minsky, 1986). Bankalar ve finans kurumları, bu yüksek riskli kredileri türev ürünler haline getirerek küresel piyasalara dağıtmış; yatırım bankaları ve fonlar bu menkul kıymetleri “güvenli” kılıflarla sunarak dünyanın farklı bölgelerindeki yatırımcılara satmıştır. Böylece riski dağıtmak yerine, krizin etkisini küreselleştiren bir finansal ağ inşa edilmiştir.

2008 yılına gelindiğinde, Amerikan konut piyasasındaki balon hızla sönmeye başladığında, finans kurumlarının bilançolarında açığa çıkan zararlar devasa boyutlara ulaşmış; toplumsal düzeyde ise işsizlik, iflaslar ve evsiz kalma gibi dramatik sonuçların habercisi olmuştur. Lehman Brothers’ın Eylül 2008’de iflasını açıklaması, krizin “anıtsal” bir dönüm noktası olarak hafızalara kazınmış, piyasalarda bir tür panik dalgasına yol açmıştır (Galbraith, 2012). Devletlerin finans kurumlarına sağladığı kurtarma paketleri, kamusal kaynağın özel sektör zararlarını telafi etmeye tahsis edilmesi şeklinde yorumlanarak şiddetli tartışmalara yol açmış, “devletten kurtarma, halka faturalandırma” eleştirisi yükselmiştir. İktisat sosyolojisi bağlamında, bu gelişme piyasa-sermaye ilişkilerinin devlet eliyle yeniden yapılandığı ve toplumsal tepkinin devletin meşruiyetine yönelik soruları artırdığı bir süreç olarak görülmüştür (Harvey, 2010).

Kriz, sadece ABD ile sınırlı kalmamış, Avrupa başta olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında bankacılık sektörünü, reel ekonomiyi ve işgücü piyasalarını sarsan sonuçlar doğurmuştur. Özellikle Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi Euro Bölgesi ülkelerinde kamu borçlarının hızla yükselmesi ve bütçe açıklarının kontrolden çıkması, krizin Avrupa'ya özgü versiyonunun “avro krizi” şekline bürünmesine yol açmıştır. Bu ülkelerde işsizlik oranları rekor seviyelere ulaşırken, sosyal refah devletinin fonlanması güçleşmiş, toplumsal huzursuzluk giderek yükselmiştir (Lapavitsas, 2012). Göçmen karşıtlığı, milliyetçi söylemlerin güç kazanması ve merkez partiler yerine radikal siyasal hareketlerin popüleritesinin artması, kriz sonrasında Avrupa'da gözlemlenen sosyal ve siyasal çalkantıları yansıtmaktadır.

Türkiye, krizin ilk evrelerinde küresel finans piyasalarında yaşanan çalkantıların kendi ülke ekonomisine etkilerini sınırlamaya çalışmış; ancak dış sermaye girişleri ve ihracata dayalı büyüme modeline bağımlı bir yapı nedeniyle 2009 itibarıyla reel sektörde daralma yaşamıştır (Öniş ve Güven, 2011). İhracat pazarlarının daralması ve dış finansman kanallarının tıkanması, sanayi üretimini düşürmüştü, özellikle ihracat odaklı imalat sektöründe işten çıkarmalar artmıştır. Küçük ve orta ölçekli işletmeler, talep yetersizliği ve kredi maliyetlerindeki yükseliş nedeniyle iflas riskiyle karşı karşıya kalmış, bu durum işsizlikte ciddi bir sıçramayı beraberinde getirmiştir. Hükümet, kamu harcamalarına ağırlık vererek ve teşvik paketleri açıklayarak krizin etkilerini sınırlamaya çalışmış olsa da bütçe dengelerinde bozulma ve cari açığa genişleme gibi yapısal sorunlar giderek belirginleşmiştir.

Kriz, iktisat sosyolojisi bakımından ele alındığında, piyasa aktörlerinin ve devletlerin oynadığı rollerin nasıl karmaşıklaştığını ve geleneksel ekonomik modellerin ne ölçüde sorgulandığını ortaya koyar. Neoliberal dönemde yaygınlaşan “piyasa, her zaman en etkin çözümü sunar” inancı, 2008'deki büyük finansal çöküşle sarsılmış; kamuoyunun, devletin regülasyon ve denetim kapasitesinin eksikliklerine yönelik farkındalığı yükselmiştir (Stiglitz, 2010). Devlet müdahalesi, böylesi bir krizde finansal sistemi bütünüyle çöküşten korumak için zaruri hale gelmiş, ancak bu kez de toplumsal katmanlarda “halkın vergileriyle zordaki bankaların kurtarılması” gibi adalet ve meşruiyet tartışmaları alevlenmiştir. Ücretli kesimler ve küçük tasarruf sahipleri, zengin kesimlerin mali kayıplarının kamusal kaynaklarla telafi edilmesini eleştirmiş, bu durum “kazançlar özelleştirilir, zararlar kamulaştırılır” söylemiyle tepki toplamıştır (Harvey, 2010).

Kriz sonrası dönemde, dünya genelinde gelir eşitsizliğinin daha görünür hale geldiği gözlemlenmiştir. Ücretler üzerindeki baskı, iş güvencesizliğinin artması ve özellikle genç işsizliğinin yükselmesi, Orta Doğu'dan Avrupa'ya, Amerika'dan Uzak Doğu'ya uzanan geniş bir coğrafyada protesto hareketlerini beslemiştir. Örneğin 2011'de Wall Street'i İşgal Et (Occupy Wall Street) eylemleri, finansal elitlerle diğer toplum kesimleri arasındaki uçurumun simgesine dönüşmüştür (Calhoun, 2013). Avrupa'daki kemer sıkma politikalarına karşı gelişen ayaklanmalar ve sokak protestoları da halkın siyasi iradeyi finansal sermayenin çıkarlarını korumakla suçladığı bir siyasi iklim yaratmıştır. Bu süreçte popülist siyasi partiler, “milli çıkarları koruma” ve “küreselleşmeye sınırlama getirme” söylemleriyle seçmen tabanlarını genişletme imkânı bulmuştur.

Gelişmekte olan ülkeler açısından, küresel finansal akıflara bağımlılığın riskleri daha çarpıcı biçimde ortaya çıkmıştır. Neoliberal söylemin rekabet, verimlilik ve piyasa özgürlüğü gibi kavramlar etrafında inşa ettiği ekonomik reçeteler krizin darbesini hisseden toplumlarda sorgulanmıştır. Bu sorgulama bir taraftan daha korumacı veya devletçi politika arayışları canlanırken, diğer taraftan liberal düzenin restorasyonu için uluslararası kurumların reform talebi gündeme gelmiştir (Rodrik, 2012). IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar, geçmişte finansal serbestleşmeyi teşvik ederken, 2008 Krizi'nden sonra daha sıkı düzenleme önerileriyle sahneye çıkmak zorunda kalmış; küresel yönetişimde piyasanın yanına devletin düzenleyici rolü yeniden eklenmeye başlamıştır. Ancak küresel ölçekte bir reform iradesi şekillense de, finans lobilerinin ve çokuluslu şirketlerin çıkarlarını korumaya odaklı mekanizmalar, işin pratiğinde radikal dönüşümleri güçleştirmiştir (Galbraith, 2012).

Krizden yıllar sonra, Türkiye ve benzeri gelişmekte olan ekonomilerin deneyimi, dış kaynak girişine dayalı büyüme stratejilerinin ne kadar kırılgan olabileceğini göstermektedir. Türkiye, 2008 sonrasındaki dönemde de ihracat pazarlarındaki dalgalanmalara, finansal yatırımcıların ani çıkışlarına ve özellikle döviz borçlanmasına dayalı kur riskine karşı sürekli teyakkuz halinde kalmıştır. İktidarlar, istikrarı korumak için bazen faiz politikasında sert değişikliklere gitmiş, bazen kamu harcamalarıyla talebi canlandırmaya çalışmış, ancak dalgalı küresel konjonktür yeni kriz olasılıklarını hep canlı tutmuştur (Öniş ve Güven, 2011). Toplumsal tabanda özellikle düşük ve orta gelirli kesimler, kriz koşullarının dayattığı işsizlik ve güvencesiz çalışma biçimleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kentsel alanlarda artan konut fiyatları ve hayat pahalılığı, yoksulluk sınırının altında kalan hanehalklarının sayısını artırmış; bu durum sosyal politika araçlarının daha etkin kullanılmasını gerektirmiştir.

2008 Krizi'nin iktisat sosyolojisi çerçevesinde en dikkat çekici çıktılarında biri, emek-mülkiyet ilişkilerinde yaşanan değişimleri ve finansallaşmanın gündelik hayata sirayet etme biçimlerini açığa çıkarmasıdır. Tüketici kredileri, kredi kartları ve konut kredileriyle borçlanma toplumun geniş kesimlerinde yaygınlaşmış, borcun normalleşmesi ve “finansal birey” modelinin yerleşmesi, kriz döneminde kitlelerin hızlı iflas deneyimlerini de artırmıştır (Lapavitsas, 2012). Dolayısıyla kriz, sadece makroekonomik göstergelerdeki çöküşü değil, bireysel yaşam pratiklerinde de derin endişe ve güvencesizlik duygusunu somutlaştırmıştır. Bu duygu, siyaseten daha radikal veya popülist önerilere duyulan ilgiyi büyütmüş, dünya genelinde kutuplaşmayı yükseltmiştir.

Sonuç olarak, 2008 Krizi, küresel kapitalizmin neoliberal evresinde yapılandırılan finansallaşma modelinin çarpıcı bir çöküş örneği olarak tarihe geçmiştir. Mortgage piyasasındaki riskli kredilerle başlayan süreç, uluslararası finans ağlarının yaygın ve denetimsiz yapısı sayesinde kısa sürede tüm dünyayı etkilemiştir. Devlet müdahalesi, krizin yayılmasını sınırlamak için vazgeçilmez hale gelmiş, ancak kurtarma operasyonlarında benimsenen öncelikler, toplumsal adalet ve meşruiyet konularında sert tartışmaları beraberinde getirmiştir (Stiglitz, 2010). Bu kriz, gelir eşitsizliklerinin artmasına, işsizliğin yükselmesine ve sosyopolitik kutuplaşmanın yoğunlaşmasına neden olarak, iktisat sosyolojisinin ilgi alanındaki pek çok temel konuyu yeniden gündeme taşımıştır. Küresel düzeyde daha sıkı denetim ve düzenleme arayışları bir zorunluluk olarak kabul edilse de finans sektörüyle devlet arasındaki çıkar bağlantıları radikal reformları güçleştirmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise kriz, dış kaynak bağımlılığının ne kadar riskli olduğunu, sürdürülebilir kalkınma için yapısal dönüşümlere ve üretken kapasitenin geliştirilmesine ne derece ihtiyaç duyulduğunu açık biçimde göstermiştir. Bu nedenle, 2008 Krizi'nin dersleri bugün hâlâ güncel kalmakta; piyasa ve devlet arasındaki ilişkilerin, sosyal adalet ve demokratik katılım ilkeleri doğrultusunda yeniden kurgulanması gerektiği fikri giderek daha yüksek sesle dile getirilmektedir.

2018'den 2020'ye uzanan süre, küresel ekonomide çeşitli yapısal gerilimlerin birikerek somutlaştığı ve nihayet Covid-19 pandemisinin patlak vermesiyle daha da derinleşen bir kriz dönemine işaret etmiştir. Bu sürecin arka planında hem gelişmiş ekonomilerdeki parasal sıkılaştırma eğilimlerinin yarattığı dalgalanmalar hem de jeopolitik risklerin ticaret akışlarını sektöre uğratması bulunmaktadır. Özellikle 2018 yılında ABD Merkez Bankası'nın (Fed) faiz artırımları ve doların değer kazanması, gelişmekte olan ülkelerin finansmana erişim

maliyetlerini önemli ölçüde yükseltmiştir. Bu durum, dış borçlanmaya dayalı büyüme modeli benimsemiş ekonomilerde mali kırılganlıkları görünür kılmış, kur dalgalanmalarının ve enflasyonist baskıların artmasına yol açmıştır (IMF, 2019). Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan piyasalarda döviz kurundaki sert yükseliş, fiyat istikrarını tehdit ederek yüksek enflasyona zemin hazırlamış, reel sektördeki yatırımları sekteye uğratmıştır. Aynı dönemde Avrupa Birliği ekonomilerinde büyümenin yavaşlaması ve Çin-ABD ticaret gerilimlerinin küresel tedarik zincirlerinde baskı oluşturması, 2018-2019 yıllarında dünya ekonomisinin beklenenden daha düşük bir ivmeyle yol almasına neden olmuştur.

Bu atmosferde, toplumsal düzeyde beliren tedirginliğin arkasında küresel ekonomik sistemin adaletine dair sorgulamalar bulunmaktadır. Gelir eşitsizliği, istihdam güvencesizliği ve dijitalleşmenin hızla dönüştürdüğü işgücü piyasaları, toplumlarda belirsizlik duygusunu derinleştirmiştir (Rodrik, 2019). Uluslararası ticaret anlaşmalarının sert biçimde eleştirilmesi, korumacı politikaların tekrar yükselişe geçmesi ve göçmen karşıtı söylemlerin yayılması, siyasal alanda popülist eğilimleri beslemiş ve dünya genelinde kutuplaşmayı artırmıştır. Dolayısıyla 2018'den itibaren yaşanan para politikası değişimleri ve ticaret gerilimleri, yalnızca ekonomi düzleminde değil, sosyopolitik bağlamda da çalkantılı bir dönemin habercisi olmuştur. Bu dönemde, ülkelerin kendi para birimlerini savunma refleksi güçlenmiş, sermaye akışları zayıflamış ve reel sektörde durgunluk endişesi hâkim olmuştur. Özellikle gelişmekte olan piyasalar, borç çevirme kapasitesinde kırılganlıklar sergilemiş ve ulusal gelir düzeylerini korumakta zorlanmıştır (World Bank, 2019).

Bu birikmiş gerilimlerin tam anlamıyla su yüzüne çıktığı nokta, 2020 yılının ilk çeyreğinde dünya gündemine oturan Covid-19 salgınıyla birlikte olmuştur. Aralık 2019'da Çin'de tespit edilen ilk vakaların ardından, salgın hızla küresel çapta yayılarak sosyal yaşamı, işgücü piyasasını ve üretim-tüketim dinamiklerini derinden sarsmıştır (WHO, 2020). Hükümetler, virüsün yayılmasını engellemek amacıyla sokağa çıkma kısıtlamaları, seyahat yasakları ve üretim faaliyetlerini durdurma gibi önlemlere başvurmuş; sonuçta kısa sürede çok sayıda sektörde talep ve arz dengesi dramatik şekilde bozulmuştur. Hizmet sektöründe faaliyet gösteren turizm, havacılık ve eğlence gibi alanlar neredeyse tamamen durma noktasına gelmiş, küresel tedarik zincirleri kilitlenme riskiyle yüzleşmiştir. Bu olağanüstü koşullar, yalnızca piyasalarda değil, bireylerin gündelik hayatında ve toplumsal ilişkilerde de radikal bir dönüşümü tetiklemiştir.

Covid-19 döneminin kendine özgü niteliği, sağlık sistemi kapasitesinin yetersizliği ile ekonomik faaliyet arasındaki ikilemde gizlidir. Salgının yayılmasını önlemek için atılan adımlar, talep daralmasını kaçınılmaz kılarak işletmelerin faaliyetini sınırlanmış dolayısıyla işsizlik ve yoksulluk hızlı bir şekilde yükselişe geçmiştir. İktisat sosyolojisi açısından bakıldığında, salgının yerleşik üretim-tüketim kalıplarını temelden sarstığı ve bu süreçte devletin düzenleyici müdahalesinin yeniden değer kazandığı görülmektedir (Stiglitz, 2020). Özellikle temel gıda, sağlık ve altyapı hizmetlerinin kamusal niteliği, piyasa mekanizmalarının ötesinde kolektif dayanışma ihtiyacını gündeme getirmiştir. Böylece devletin hem maliye hem de para politikalarında olağanüstü genişleyici önlemlere başvurması, neoliberal ideolojinin uzun süredir savunduğu minimal devlet anlayışını sorgulatmış, kamusal kaynak kullanımının meşruiyeti konusundaki tartışmalara yeni bir boyut getirmiştir.

Bu dönemde merkez bankaları, şirketlerin iflasını ve kitlelerin yoksullaşmasını hafifletebilmek adına para arzını ve likidite imkânlarını genişletmiş; birçok ülke devasa büyüklükte kurtarma ve destek paketlerini devreye sokmuştur (IMF, 2020). Halk sağlığı harcamalarının ve sosyal desteklerin artması, kamu borçlanma gereğini de hızla tırmandırmış dolayısıyla uzun vadede borç sürdürülebilirliği üzerine soru işaretlerini güçlendirmiştir. Gelişmiş ekonomiler, görece daha fazla mali imkâna sahip olduklarından agresif genişlemeci politikalar uygulayabilirken, gelişmekte olan ülkeler finansman kısıtına takılmış, uluslararası kuruluşlardan gelen destek paketlerine bağımlı hale gelmiştir. Bu tabloda, ekonomik eşitsizlik ve toplumsal kırılmalıklar keskinleşmiş, dijital dönüşüm imkânı olan sektörler ayakta kalırken, emek yoğun veya yüz yüze etkileşime dayalı iş kollarında toplu işsizlik ortaya çıkmıştır (OECD, 2020).

Salgının getirdiği “evde kalma” zorunluluğu ve sokağa çıkma kısıtlamaları, toplumsal etkileşim kalıplarını hızla değiştirmiş, uzaktan çalışma, uzaktan eğitim ve online alışveriş gibi uygulamalar hızla yayılmıştır. Bu dönüşüm, bir yandan bilgi teknolojilerine dayalı sektörlerin büyümesini tetikleyerek bazı firmalara yeni fırsatlar sağlarken, diğer yandan düşük beceri düzeyine sahip geniş bir işgücünü dışlanma tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştır (Rodrik, 2019). Gelir eşitsizliği, dijital eşitsizlikle birleştiğinde toplumsal kutuplaşmanın zemini genişlemiş, eğitim ve sağlık hizmetlerindeki kalite farklılıkları daha da belirginleşmiştir. İktisat sosyolojisi çerçevesinden bakıldığında, bu durum kamusal hizmetlerin önemini ve devletin sosyal politikalarının vazgeçilmezliğini tekrar vurgulamakta ve kurumsal yapılarının güçsüz olduğu ülkelerde toplumsal çalkantıları büyütme potansiyeli taşımaktadır.

Covid-19 dönemi, uluslararası işbirliği mekanizmalarının da sorgulanmasına yol açmıştır. Virüsün küresel ölçekte yayılması, ülkelerin ortak bir strateji ve dayanışma ruhuyla hareket etmesini gerektirirken, ilk aşamada her ülke kendi iç önceliklerine odaklanmış, koruyucu ekipman ve aşı tedariki konusunda milliyetçi reflekslere sığınmıştır (WHO, 2020). Bu tablo, küreselleşmenin kolektif risk yönetimi ve sağlık altyapılarıyla da ilgili olduğunu hatırlatmıştır. Salgının seyri, küresel sorunların milli sınırlarla sınırlanamayan karakterini bir kez daha ortaya koyarken, uluslararası kuruluşların da revizyona muhtaç olduğunu gündeme getirmiştir. Özellikle Dünya Sağlık Örgütü ve bölgesel kalkınma bankaları, kriz döneminde yeterince hızlı ve etkili müdahalelerde bulunamadıkları yönünde eleştirilere maruz kalmıştır.

Tüm bu gelişmelerin ışığında, 2018'den 2020 Covid-19 dönemine uzanan dönemi değerlendirmek, ekonominin toplumsal ve siyasal bağlamlardan bağımsız düşünülmemeyeceğinin altını çizer. 2018'de başlayan parasal sıkılaşma ve ticaret savaşları, dünya ekonomisinde bir "yavaşlama" sinyali vermiş; gelir dağılımı adaletsizlikleri ve sosyal güvence eksiklikleri gibi sorunlar uzun süre ertelenemeyecek ölçüde büyümüştür (Stiglitz, 2020). Ardından Covid-19 pandemisi, bu var olan kırılganlıkları daha da görünür kılmış, işsizlik ve yoksulluk oranlarının aniden yükselmesiyle toplumların refah beklentileri yerini hayatta kalma refleksine bırakmıştır. Sağlık hizmetlerine erişimdeki eşitsizlikler, eğitimdeki fırsat uçurumları ve dijital dünyaya entegrasyon farklılıkları, salgın döneminde toplumsal dengesizlikleri keskinleştirmiştir.

Salgın sonrasında dünya ekonomisinin tekrar ivme kazanıp kazanamayacağı, büyük ölçüde küresel düzeyde alınacak ortak tedbirlere ve ülkelerin kendi içinde uygulayacakları adil yeniden dağıtım politikalarına bağlı görünmektedir (OECD, 2020). Ne var ki kısa vadeli çıkarların ağır basması, jeopolitik rekabet ve uluslararası kuruluşların işlevini sınırlayan bürokratik kısıtlar, kolektif çözüm yollarını güçleştirmektedir. Dahası, dijitalleşme sürecinin yarattığı asimetrik fırsatlar ve iklim krizi gibi başka küresel tehditler de, ekonomi yönetiminin çok boyutlu bir yaklaşım gerektirdiğini hatırlatmaktadır. 2018-2020 arasındaki deneyim, krizlerin yalnızca ekonomik parametrelerden kaynaklanmadığını, aksine toplumsal kurumlar, siyasal irade ve küresel işbirliği mekanizmaları yetersiz kaldığında ekonominin çok daha kırılgan olduğunu göstermiştir. İktisat sosyolojisi bakımından bu süreç, kapitalist modellerin yeniden gözden geçirilmesi, devletin düzenleyici rolünün nasıl kurgulanacağı ve toplumsal dayanışma ağlarının yeniden inşa edilmesi tartışmalarına ivme kazandırmıştır.

2.3. İktisadi Krizin Arkasındaki Toplumsal Faktörler

Her toplumun kendine özgü normatif değerleri, yerleşik kurumsal yapıları ve tarihsel tecrübesi krizlerinin oluşumunu ve seyrini belirlemede kritik rol oynamaktadır. Bu sebeple, iktisadi krizleri incelerken toplumsal faktörlerin oynadığı merkezi rolü ihmal etmek yetersiz bir analizle sonuçlanacaktır. Zira her toplum, toplumsal dinamiklerinden kaynaklanan farklı kırılganlık noktalarına ve fırsat alanlarına sahiptir. Bunlar krizin ortaya çıkışını, derinleşmesini ya da bertaraf edilmesini etkilemektedir. İktisadi krizleri, istatistiksel veriler ya da ekonomik göstergelerle açıklamak, krizin var olduğunu tespit etmekten öteye geçemez. Krizin varlığı bir gerçeklikken, krizi ortaya çıkaran faktörlerin neler olduğu, toplumsal yapıyı nasıl ve ne şekilde etkileyeceği belirsizdir. Bu belirsizliği öngörebilmenin yolu toplumsal krizin arkasında yatan faktörlerde saklıdır. Bunu açığa çıkartmanın yolu da toplumsal gerçekliğe dayanmaktadır.

İçinde yaşadığımız toplumun kültürü, normatif yapısı ve değerler sistemi, bireysel davranış kalıplarının şekillenmesi üzerinde doğrudan etki sahibidir (Kağıtçıbaşı, 1988: 52). Sosyolojik yaklaşım, bu değişkenlerin incelenmesinin krizlerin yalnızca iktisadi dalgalanmalardan ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Polanyi'ye göre, piyasa yapısı tarihsel olarak toplumsal ilişki ve normlardan ayrı düşünülemez ölçüde kurumsallaşmış bir nitelik taşır (1944). Dolayısıyla iktisadi krizler incelenirken “piyasanın doğal gidişatı” gibi mutlak bir kabule sarılmak yerine, piyasa kavramının toplumsal inşa süreçlerine odaklanmak gereklidir. Piyasadaki kurumsal işleyişin istikrarsızlıkları, güven bunalımları ve sınıfsal farklılıklar, kriz dönemlerinde keskinleşerek toplumsal düzenin ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koyar. Burada ortaya çıkan kırılganlık sadece o toplumun ekonomisini ve toplumsal düzenini değil, etkileşimde bulunduğu diğer toplumların ekonomilerini ve toplumsal düzenini de etkileyebilme potansiyele sahiptir.

Küreselleşme, iktisadi krizlerin yalnızca ulusal sınırlar içinde kalmasını engelleyerek iktisadi dalgalanmaların kısa sürede küresel bir nitelik kazanmasına yol açmaktadır. Uluslararası finans piyasalarının büyük ölçüde iç içe geçmesi, bir bölgede patlak veren krizin kısa sürede tüm dünyaya yayılmasını mümkün kılmaktadır. Bu yayılım yalnızca ekonomik sonuçlarla sınırlı kalmayarak beraberinde bir dizi siyasal ve kültürel yankılar da yaratır (Arslan, 2010: 1231). Örneğin 2008 finansal krizi, finansal araçların karmaşıklığı kadar toplumsal güvencesizliğin ve kaygının küresel boyutta nasıl hızla yayıldığını göstermiştir. Farklı ülkelerin kurumsal düzenlemeleri ve kültürel yaklaşımları birbirinden her ne kadar farklı olsa da krizler toplumsal

altyapıların ne derece dayanıklı veya kırılğan olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca küreselleşme, yerel bölgelerin ve toplumsal dinamiklerin dünya genelindeki makroekonomik etkenlerle çakışmasını daha karmaşık ve öngörülemez bir sürece dönüştürür.

Devletin ekonomideki rolü, kriz süreçlerinin boyutunu ve sonuçlarını büyük ölçüde etkileyen olgulardan bir diğeri. Devletin düzenleyici kurumlarının verimliliği ya da yetersizlikleri, kriz döneminde hangi kesimlerin destek göreceğini, hangi iktisat politikalarının benimsenip hangi önlemlerin hayata geçirileceğini ve refahın nasıl dağıtılacağını tayin etmektedir (Cengiz, 2021: 55-58). Örneğin, dalgalı dönemlerde sıklıkla başvurulmuş korumacı uygulamalar veya kemer sıkma politikaları, toplumsal adalet ve gelir eşitsizliği gibi hassas konular etrafında hararetle tartışmaları tetikler. Geniş kitlelerin toplumsal tepkilerini nasıl örgütleyeceği, büyük ölçüde devlet politikalarına yönelik desteğin ya da muhalefetin gücüyle yakından ilişkilidir. Bu noktada, siyasal iktidarın zaafı, yolsuzluk ithamları veya parti rekabeti gibi unsurlar, toplumun kriz algısını ve tepkisini daha da çetrefilli bir hale getirir. Üstelik siyasal yapıların demokratik ya da otoriter niteliği, toplumsal hareketlerin yükselişini, yaygınlığını ve meşruiyetini doğrudan şekillendirir. Marx, devletin ekonomi üzerindeki düzenleme ve müdahale mekanizmalarının aslında hangi toplumsal sınıfın çıkarları etrafında şekillendiğini sorgulayarak, kriz meselesinin yalnızca ekonomik belirleyicilerle açıklanamayacağını savunur (1867). Bu bakış açısı, kriz dönemlerinde uygulanan politikaların ve alınan kararların toplumun farklı kesimleri üzerinde doğurduğu adaletsiz sonuçları da açığa çıkarır.

Toplumsal sınıflarda tarihsel süreç boyunca varlığını sürdüren çelişki, çatışma ve dönüşüm dinamikleri özellikle kriz dönemlerinde daha belirgin ve görünür bir hâl alır. Bu bakış açısı, sosyolojik yaklaşımların krizin kökenindeki toplumsal gerilimleri ve dönüşüm potansiyelini nasıl ortaya çıkardığını göstermektedir. Bu nedenle, herhangi bir ekonomik çalkantının arkasındaki toplumsal unsurları dikkate almak, söz konusu krizlerin nedenlerini derinlemesine anlamak ve analiz etmek adına kaçınılmazdır. Toplumsal faktörler, çoğu zaman “ekonomi dışı” şeklinde nitelendirilen yapısal öğelerle yakından ilişkilidir. Siyasi güç, aile kurumunun niteliği, dinî inançlar, sivil toplum örgütlenmelerinin gücü, doğal afetler, savaşlar ve tarihsel tecrübeler kriz dönemlerinde toplumun hangi tepkileri vereceğini, çözüm için hangi yollara başvuracağını hatta ne ölçüde dayanışma sergileyeceğini belirlemede kritiktir. Toplum geneli, benzer kültürel temellerden kaynaklanan yakın tepkiler vermeye eğilimli olsa da bu durum toplum içindeki ayrışmaları veya farklılaşmaları görmezden gelmeyi haklı çıkarmaz. Değişik sınıfsal yapılar,

etnik aidiyetler ya da bölgesel farklılıklar, krizlerin etkisini tabakalara bölerek toplumsal çatışmaları derinleştirebilir.

Toplumsal faktörler, iktisadi krizlerin analizine ilişkin girişimlerin yalnızca makroekonomik göstergelere odaklanarak yeterince açıklayıcı olamayacağını göstermektedir. Toplumsal faktörlerin iktisadi kriz olgusu üzerindeki etkisi göz ardı edilmektedir. Bu bölümde göz ardı edilen toplumsal faktörlerin neler olduğu; krizlere nasıl zemin oluşturduğu, şiddetini artırdığı veya var olan bir krizi hafifletmede yahutta krizi bertaraf ettiğini ortaya konulmaya amaçlanmıştır. Bu nedenle, iktisadi krizleri anlamak ve yönetmek için toplumsal faktörleri derinlemesine incelemek, farklı aktörlerin güç ilişkilerini ve kültürel kodlarını göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir. Bunun için burada krizin arkasında yatan toplumsal faktörler ele alınmıştır. Şimdi de bu toplumsal faktörleri derinlemesine analiz edebilmek için ekonomik faktörler, siyasal faktörler, psikososyal faktörler, kültürel faktörler ve çevresel faktörler ele alınacaktır.

2.3.1. Ekonomik Faktörler

İktisadi krizler, ekonomik yapının içinde barındırdığı kırılmalardan doğar. Ekonomi, yalnızca üretim ve tüketim süreçlerinden ibaret olmayan; toplumsal ilişkilerin, kurumların ve politikaların etkileşimiyle şekillenen dinamik bir sistemdir. Bu bağlamda, makroekonomik dengesizlikler, yanlış veya uygunsuz ekonomi politikaları, finansal sektörden kaynaklanan sorunlar, dış ticaret dengesizlikleri ve küresel etkileşimler, üretim, tüketim, dağıtım ve tasarruf-yatırım davranışlarındaki bozukluklar, kurumsal ve yapısal zayıflıklar, jeopolitik ve sosyo-politik etkenler, beklentiler ve psikolojik faktörler, iktisadi krizlerin oluşum sürecinde kritik birer etmen olarak öne çıkar. Ekonomik dengenin bozulması, bu etkenlerin herhangi birinden veya birden fazlasından kaynaklanabilir.

İktisadi krizlerin anlaşılmasında öncelikle spekülasyon balonlarının⁸ rolü üzerinde durmak gerekmektedir. Spekülasyon, temel ekonomik göstergelerle desteklenmeyen ama yatırımcıların aşırı iyimserliği ya da bazen irrasyonel coşkuları ile beslenen fiyat artışları

---

⁸ Ekonomide balon, varlık fiyatının normalden çok yüksek seviyeye yükselerek gerçek ekonomik değerlere uygun olmadığı durumlarda oluşur. Balonun patlaması, aşırı yüksek fiyatların beklenmedik bir şekilde düşmesidir. Balon, piyasa spekülasyonu veya aşırı kredi kullanımı ile ortaya çıkarken balonun patlamasıyla da finansal krizler ortaya çıkar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, Y. (2020). Finansal piyasalarda balon varlığının test edilmesi: BRICS-T ülkeleri örneği. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi (BSPAD)*, 4(9), 12.

anlamına gelmektedir. Özellikle hisse senedi, emlak veya diğer varlık piyasalarında gözlemlenen balonlar, yatırımcıların beklediği getirilerin gerçekte sürdürülebilir olamayacak kadar yüksek olduğunu gösterir. Bu tür durumlarda, varlıkların değerindeki hızlı yükseliş toplumsal bir yankı yaratır ve insanlar arasında kolay yoldan zengin olma düşüncesi yaygınlaşır. Ancak bu coşku, piyasaların kendi iç mantığı gereği sürekli canlı kalmaz. Yatırımcıların talebi doyum noktasına ulaştığında ya da ani bir şokla karşılaşıldığında, fiyatlar hızla gerileyerek büyük çaplı kayıplara neden olur. Bu kayıplar, yatırımcıların servetlerini azaltmakla birlikte reel sektöre yönelik güveni de sarsar (Edirneligil, 2024: 443). Minsky, finansal istikrarsızlığın köklerini bu tür borç-finansman döngülerinde görerek, “istikrar istikrarsızlığı doğurur” görüşünü ortaya atmış, uzun süren istikrar dönemlerinde aşırı risk alma davranışının arttığını ve nihayetinde bir çöküşle sonuçlandığını öne sürmüştür (1886). Bu yaklaşım, spekülative balonların toplumsal beklentileri nasıl şekillendirdiğini ve ekonomik aktörlerin rasyonel davranış kalıplarından sapabildiğini sosyolojik bir çerçevede anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Spekülative balonlar sadece bireylerin “irrasyonel coşkusu” şeklinde açıklanamaz; bu coşku, toplumsal değerlerin, medya söyleminin, finansal sektörün pazarlama stratejilerinin ve hatta siyasal kampanyaların bir aradalığıyla pekişir. Aynı şekilde, para politikası hataları ve finansal aracılık eksiklikleri, sadece teknik yetersizliklerden ibaret değildir; bunların ardında çoğu zaman kurumsal zaafılar, lobicilik faaliyetleri, uluslararası politik baskılar ve kısa vadeli çıkar hesapları bulunur. Dolayısıyla, iktisadi krizleri anlamak, toplumsal yapının, politik güç dağılımının ve kültürel normların etkileşimini göz önünde bulundurmayı gerektirir.

Finansal aracılık sisteminin işleyişi de krizlerin ortaya çıkmasında ve derinleşmesinde belirleyici bir rol oynar. Bankalar, yatırım fonları ve diğer finans kuruluşları, tasarrufları krediye dönüştürerek ekonomik büyümeyi destekler. Ancak bu kuruluşlar risk yönetimini düzgün şekilde yapmadıklarında, ekonomide kırılmalıklar ortaya çıkar. Kredi genişlemesi, düşük faiz oranlarıyla birleştiğinde, yatırımcılar ve tüketiciler üzerinde kontrolsüz bir iyimserlik yaratabilir. Aşırı borçlanmaya dayalı finansal sistem, ani bir güven kaybında büyük düşüşler yaşayarak sistemik riskin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bunun yanında, finansal kuruluşların doğrudan kâr beklentisiyle hareket etmesi, kârlılık uğruna riskli kredilerin verilmesine yol açabilir. Dolayısıyla finansal aracılık faaliyetlerinin regülasyon eksikliği içinde yürümesi, sosyal açıdan büyük hasara neden olabilecek krizlerin önünü açar (Akın, 2017: 28). İktisat sosyolojisi, bu noktada kurumların düzenleme mekanizmaları arasındaki güç ilişkilerine ve çıkar çatışmalarına vurgu yapar. Her ne kadar bazı düzenleyici kurumlar piyasa aktörlerinin

davranışlarını denetlemeye çalışsa da kuralların esnetilmesi veya denetimin yetersiz kalması, sistemin istikrarsızlığını artırır.

Para politikasında uygulanan hatalı uygulamalar da krizlerin arkasındaki faktörlerden biri olarak öne çıkar. Merkez bankalarının uyguladıkları faiz oranları ve parasal genişleme politikaları, ekonominin genel likidite düzeyini belirlediğinden makroekonomik istikrar için kritik öneme sahiptir. Diğer taraftan, düşük faiz oranlarının uzun süre korunması ve aşırı parasal genişleme, varlık fiyatlarının şişmesine katkıda bulunabilir. Buna ek olarak, para politikasında geç kalınmış faiz artışları veya ani parasal sıkılaştırmalar, kırılgan ekonomileri ani bir daralmaya sürükleyerek resesyona neden olabilir. Merkez bankalarının bağımsızlığını ve politik karar alma süreçlerini, toplumsal ve politik çıkar gruplarının etkisi üzerinden okumak gerekir. Çünkü merkez bankalarının eylemleri sadece teknik kararlar olmayıp, toplumsal ve politik öneme sahip düzenlemeler olarak da okunmalıdır. Weber (1922), bürokratik kurumların rasyonel karar alma süreçlerini vurgulasa da modern merkez bankalarının karar alma süreçlerinde siyasal baskılar veya finans kesiminden gelen lobi faaliyetleri, alınan kararlarda dönüştürücü etkiler yaratır. Böylece, para politikası kaynaklı hatalar da bir kriz döngüsünün tetikleyicisi olabilir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) faiz politikaları ve bağımsızlığı, özellikle 2018 sonrasında belirgin bir tartışma konusu haline gelmiştir. Düşük faiz politikasının görece uzun bir dönem ısrarla sürdürülmesi, döviz kurunda ani sıçramalara ve enflasyonda yükselişlere yol açarak makroekonomik istikrarı tehdit etmiştir (TCMB, 2021). Bu süreçte, para politikası kararlarının teknik çerçevenin ötesinde, siyasi ve toplumsal faktörlerce de belirlendiği açık biçimde gözlemlenmiştir.

Krizlerde yapısal bozuklukların da payı büyüktür. Ekonominin sektörel dağılımındaki dengesizlikler, üretim yapısının dışa bağımlı olması ve teknolojik yeniliklere uyum sağlayamama gibi faktörler, uzun vadede kırılgan bir yapı oluşturarak ekonomik şoklara açık hale getirir. İç talebin azalması ya da dış talebe aşırı bağımlılık, herhangi bir dışsal şok durumunda ihracat ve ithalat dengesini hızla bozarak ülke içinde döviz kurlarının yükselmesine ve maliyet enflasyonuna yol açar. Benzer şekilde, altyapı yetersizlikleri ve kurumsal zaafılar, reel sektörde verimsiz yatırımlara neden olup krizlerin şiddetini artırır. Dış şoklar, ekonomik kırılganlıkları tetikleyen bir diğer önemli faktördür. Küresel piyasalarda enerji ve hammadde fiyatlarındaki ani artışlar, politik istikrarsızlıklar, savaşlar veya doğal afetler gibi etkenler, bir ülkenin hem dış ticaret dengesini hem de iç piyasalarını derinden etkileyebilir. Dış şokların yönetilmesi, sıkı makroekonomik politikalardan öte, toplumun kriz dönemlerinde dayanışma

mekanizmalarını da içerir. Dış şoklara maruz kalan bir ekonomide, mevcut gelir dağılımı adaletsizlikleri daha da belirginleşebilir ve yoksulluk artabilir. Bu da toplumsal gerilimleri tırmandırarak politik istikrarsızlık yaratır. Şayet krizden çıkış planları sosyal koruma ağlarını güçlendirmeyi içermiyorsa, gelir dağılımındaki adaletsizliğin daha da derinleşmesi söz konusu olur. Marx (1867), kapitalist sistemin kendi iç dinamikleri yüzünden krizleri kaçınılmaz kıldığını ve sermayenin dolaşım sürecindeki aksaklıkların işçi sınıfı üzerinde yıkıcı etkiler yarattığını dile getirirken, sınıfsal mücadelelerin bir yansıması olarak da görür. Günümüzde de dış şokların eşitsizlikleri artırıcı etkisi, Marx'ın tezlerinin güncel bir izdüşümü olarak okunabilir.

İç ve dış ekonomik dengesizliklerden kaynaklanan döviz kuru dalgalanmaları ve emtia fiyatlarındaki oynaklık da krizlerin şiddetini etkileyen faktörler arasında sayılabilir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler, döviz kuru istikrarsızlığından ve emtia fiyatlarındaki dalgalanmalardan daha fazla etkilenir. Döviz kurunun aniden değer kaybetmesi, ithal girdi maliyetlerini artırarak enflasyona yol açarken, ihracatçı sektörler için kısa vadede rekabet avantajı sağlayabilir. Ne var ki, uzun vadede finansal istikrarsızlık ve borç servisindeki güçlükler, ekonominin geneline zarar verir. Bir ülke emtia fiyatlarındaki artıştan fayda sağlasa bile, bu durumun sadece belli sektörlerde yoğunlaşması üretim yapısında sektörel bağımlılığı artırır. Sonuç olarak, uluslararası piyasalarda meydana gelen dalgalanmalar, toplumsal refahı doğrudan etkileyebileceği gibi ekonomik faaliyetin sürekliliği üzerinde de büyük baskı oluşturur. Türkiye'nin turizm ve ihracat gelirlerinde dönemsel dalgalanmalar, döviz kuru hareketleriyle iç içedir. Kurun hızlı değer kaybettiği yıllarda turist sayısında artış yaşanarak turizm gelirleri artabilir ancak bunun yanında ithalata dayalı sektörler ciddi maliyet baskılarına maruz kalır. Döviz borçlu özel sektör şirketleri ise kur artışlarından doğrudan zarar görür ve yatırımlarını durdurmak veya küçültmek zorunda kalabilir (TCMB, 2020).

Ticaret dengesizlikleri, özellikle ihracat ile ithalat arasında sürekli bir uyumsuzluğun bulunduğu ekonomilerde, krizlerin temel nedenlerinden biri olarak öne çıkar. Dış ticarete aşırı açık veya fazla vermek, ülkenin ekonomik yapısına ilişkin kalıcı dengesizliklerin sinyalini verir. Aşırı dış ticaret açığı, borçlanma ihtiyacını artırarak ödemeler dengesinde sorunlar yaratır. Buna karşılık, aşırı dış ticaret fazlası veren ekonomilerde de iç talebin nispeten zayıf olduğu veya ihracatın belli sektörlerle aşırı bağımlı olduğu gözlemlenebilir. Bu tür dengesizlikler, dünya ekonomisi içindeki rekabetin ve politik güç mücadelelerinin de bir parçasıdır. İhracat ve ithalat kalıplarının sosyolojik açıdan incelenmesi, emek piyasası

dinamiklerine, toplumsal tabakalaşmaya ve hatta etnik çatışmalara kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsar. Üretim faktörlerinin ulusal sınırlar içinde ve dışında nasıl dağıtıldığını anlamak, ticaret dengesizliklerinin hem sebebi hem de sonucu olan toplumsal dinamiklerin yorumlanmasını kolaylaştırır. Bu anlamda, ticaret dengesizlikleri yalnızca döviz kazancı veya kaybı üzerinden değerlendirilmemeli, toplumun farklı kesimlerindeki gelir ve istihdam fırsatlarının bölüşümü üzerinden analiz edilmelidir. Türkiye ekonomisi, geleneksel olarak kronik bir cari açık sorunu yaşamıştır. İhracat gelirlerinin ithalat faturalarını tam olarak karşılayamaması, yüksek büyüme dönemlerinde dış finansman ihtiyacını artırmış ve ekonomiyi kısa vadeli sermaye akımlarına bağımlı hale getirmiştir (TÜİK, 2021).

Gelir dağılımındaki adaletsizlikler, bir ekonominin krizlere ne ölçüde açık olduğuna dair önemli ipuçları sunar. Geniş halk kitlelerinin satın alma gücünün zayıflaması, toplam talebi düşürürken, üst gelir gruplarının tasarruf eğiliminin artması yatırımların reel ekonomiye tam yansımayaabileceği bir döngü oluşturabilir. Gelir adaletsizliği, tüketim kalıplarında çarpıklığa ve borçlanma ihtiyacının hanehalkı düzeyinde artmasına da yol açar. Bu durum, toplumun büyük bölümünün finansal istikrarsızlıklara karşı daha savunmasız hale gelmesi demektir. Kriz dönemlerinde işsizlik ve iflaslar artarken, gelir dağılımındaki eşitsizlik büyüyebilir ve sosyal huzursuzluklar derinleşebilir. Bir başka deyişle, gelir dağılımı bozuklukları krizleri hem tetikleyen hem de derinleştiren bir faktör olarak ortaya çıkar. Minsky (1986), ekonomik süreçleri toplumsal refah ve toplumsal düzen açısından değerlendirirken, gelir dağılımı meselesine de merkezi bir yer verir. Krediye dayalı genişlemenin büyük bölümü, düşük ve orta gelirli kesimlerin tüketimi sürdürme çabasına dayandığında, kriz anında bu kesimlerin borçlarını çevirmesi daha da zorlaşır. Dolayısıyla gelir adaletsizliği, bir bakıma toplumu sürdürülemez tüketim kalıplarına mahkûm ederek krizin şiddetini artırır. Türkiye’de özellikle 2020 sonrası artan enflasyon ve döviz kurlarındaki yükseliş, sabit ve düşük gelirlilerin reel alım gücünü önemli ölçüde aşındırmıştır. Resmi verilere göre Gini katsayısında belirgin bir iyileşme sağlanamadığı gibi yaşam maliyetlerinin yükselmesi hanehalklarının borç yükünü artırmıştır (TÜİK, 2022). Bu durum, hanehalkı finansal kırılganlığını çoğaltarak olası bir ekonomik şokta daha derin kriz etkileri yaşanmasının önünü açmaktadır.

Kamu borçlanması da krizin en temel bileşenlerinden biri haline gelebilir. Devletlerin bütçe açıklarını finanse etmek için yoğun şekilde borçlanması, cari harcamalarını karşılamakta zorlanması veya yüksek faiz ödemeleri, ekonomiyi olumsuz etkiler. Bu süreç, genellikle politik baskılarla birleştiğinde daha karmaşık bir hale gelir. Siyasetçiler, toplumsal talepleri

karşılmak ve popülaritelerini korumak amacıyla harcama politikalarını esnek hale getirebilir, ancak uzun vadede bu durum sürdürülemez bir kamu borcu yükü oluşturur. Kriz böyle bir yük birikiminin sonucu olarak aniden patlak verdiğiinde, kamu maliyesi sistemik bir çöküş riskine sürüklenir. Aynı zamanda, yüksek kamu borcu, merkez bankası üzerinde parasal genişleme veya faiz oranlarını düşük tutma yönünde baskı yaratır. Bu da enflasyonist baskıları körükleyerek ekonomik istikrarsızlığı kalıcı hale getirir. İktisat sosyolojisi çerçevesinde, kamu borçlanmasının krizlerdeki rolü, devlet ile toplum arasındaki güç ilişkilerinin ve toplumsal talep ile kaynak dağılımı arasındaki çelişkilerin bir yansıması olarak yorumlanabilir. Türkiye’de 1990’lı yıllarda yüksek kamu açıkları ve iç borçlanma faizlerinin yukarı yönlü seyri, kronik enflasyonun ve 2001 krizinin yapı taşlarından biri olmuştur. Sonraki dönemde kamu borcunun GSYH’ye oranı görece düştüyse de 2010’lu yılların sonunda artan kur dalgalanmaları ve ekonomik yavaşlama, kamu maliyesi üzerindeki baskıları yeniden gündeme getirmiştir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2019).

Tüm bu ekonomik faktörler, birbirleriyle etkileşime girerek krizlerin ortaya çıkışını ve gelişimini açıklar. Krizler, ekonominin topluma, toplumun da ekonomiye içkin olduğu bir gerçeği bize hatırlatır. Ekonomik aktörlerin davranışlarını yönlendiren toplumsal normlar, kurumsal yapılar ve politik güç mücadeleleri vardır. Krizler genellikle yapı ile eylem arasındaki gerilimlerin açığa çıktığı, mevcut düzenin sorgulandığı ve alternatif ekonomik modellerin tartışmaya açıldığı dönemlerdir. Kriz sonrasında uygulamaya konan reformlar veya politikaların daima belli grupları daha fazla koruduğu, bazı kesimleri ise dışladığı bir gerçektir. Dolayısıyla ekonomik diye nitelediğimiz bu krizlerin kökleri kadar sonuçları da toplumsal doku içinde şekillenir. Kültürel değerler, ideolojik yönelimler ve politik tercihler, krizin seyri ve etkileri üzerinde doğrudan belirleyici olabilir.

Sonuç olarak, iktisadi krizlerin arkasındaki ekonomik faktörler karmaşık bir etkileşim ağının parçaları olarak görülmelidir. Spekülatif balonlar, para politikasındaki hatalar, finansal aracılıkta yaşanan sorunlar, yapısal bozukluklar, dış şoklar, döviz kuru ve emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar, ticaret dengesizlikleri, gelir dağılımındaki adaletsizlikler ve kamu borçlanması gibi ekonomik faktörler krizlerin ortaya çıkmasında ve derinleşmesinde büyük rol oynar. Ancak bu faktörlerin her biri, toplumsal ve politik bağlam içinde şekillenir ve krizlerin etkileri de aynı bağlam içinde hissedilir. Krizler, ekonominin topluma dair bir alt alan olmaktan öte, bizzat toplumun kendi yapısal gerilimlerini ve dönüşüm ihtiyaçlarını gün yüzüne çıkaran

olaylar olarak okunmalıdır. Bu da gelecekte daha istikrarlı ve adil bir ekonomik düzenin inşası için kolektif bir çaba ve çok boyutlu bir bakış açısını zorunlu kılar.

2.3.2. Siyasal Faktörler

Siyaseti etkileyen ve şekillendiren siyasi faktörler ile ekonomi arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Aralarındaki bu dinamik ilişki, toplumsal yaşamın pek çok yönünü doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Siyaset sahnesinde alınan kararlar, ekonomi politikalarının biçimlenmesinde belirleyici rol oynarken, politikaların toplumsal yansımaları da tekrar siyasal alanı şekillendirir. Bu döngü içinde iktisadi krizler, hem mevcut siyasal düzeni sorgulatabilecek kadar güçlü dönüm noktalarına zemin hazırlar hem de siyasal düzenin niteliğini daha görünür kılar. Dolayısıyla krizlerin doğasında var olan çalkantı, çeşitli ideolojik çatışmaları ve sistem tartışmalarını tetiklediği gibi toplumsal beklentileri de dönüştürür. Bu dönüşüm süreci, ekonomik çöküş riskinden toplumsal refah artışına kadar uzanan geniş bir yelpazede yaşanan sonuçlarıyla birlikte siyasal faktörlerin kriz süreçlerindeki önemini açıkça gözler önüne serer.

İktisadi krizlerin, siyasal yapıların niteliğiyle etkileşim halinde olması hem tarihsel hem de kuramsal düzlemde çok defa vurgulanmıştır. Bu nedenle, dünyanın her yerindeki insanlar ekonomik gelişmeyi arzu eder ve bu hedefe ulaşmak için çaba gösterirler. Dolayısıyla oy verme, insanların ekonomik gelişmeyi belirlemek için kullandıkları araçlardan biridir. Ekonomik durumun bozulduğu zamanlarda seçmenlerin siyasal tercihlerini değiştirmesi, liberal demokrasilerde sıklıkla rastlanan bir olgudur. Mevcut hükümetin ekonomi politikalarından duyulan memnuniyetsizlik, seçmen davranışlarını radikalleştirebilir veya ılımlı bir biçimde siyasal değişimi talep eden kitlesel hareketleri tetikleyebilir. Süleyman Demirel'in "Boş tencerenin devremeyeceği iktidar yoktur" sözü ekonomik sıkıntıların siyasal sonuçlarını keskin bir ifadeyle aktarır. Bu söz, ekonomik gelişmenin siyasetle olan ilişkisini bir siyasetçi tarafından ortaya koymaktadır. Seçmen veya vatandaş desteğini yitirme ihtimali, siyasi aktörleri ekonomik performansını hızla iyileştirmeye yöneltebileceği gibi mevcut ekonomi politikalarında popülist uygulamaların ağırlık kazanmasına da yol açabilir.

Krizlerin doğasında mevcut olan ani ve sarsıcı nitelik, siyasal faktörleri daha net şekilde görünür kılar. Siyasal rejimin türü, yönetimin istikrar düzeyi, baskı gruplarının gücü ve ideolojik yaklaşımlar, kriz süreçlerinin hem derinleşmesine hem de hafiflemesine zemin

oluşturabilir. Bu noktada siyasal rejimin⁹ demokratik, otoriter veya totaliter özellikler taşıması, ekonomik kaynakların dağılımı üzerinde belirgin biçimde etkili olur. Dahl'ın (1971: 2) ve Diamond ile arkadaşlarının (1990: 3) dikkat çektiği üzere, demokrasilerdeki katılımcı mekanizmalar, ekonomik talep ve beklentilerin siyasal alana daha doğrudan taşınmasına imkân tanır. Ancak bu imkân bazen hükümetlerin mali disiplini kolaylıkla uygulamalarına engel olacak popülist baskıları da beraberinde getirebilir. Otoriter ve totaliter rejimlerin, ekonomik kaynakların yönetiminde keyfi kararlar ve yolsuzluk riskini artırdığına işaret eden çalışmalar (Przeworski ve ark., 2000: 12; Acemoğlu ve Robinson, 2012: 270; Aktan, 2009: 11; Kalaycıoğlu, 2014: 19), siyasal gücün mutlak elde toplanmasının çarpıcı neticelerini ortaya koyar. Bu rejimler, bir yandan ortaya çıkan hoşnutsuzlukları baskı gücüyle denetim altında tutmaya yönelirken diğer yandan yapısal krizleri derinleştirebilecek uygulamalara alan açabilir.

Krizlerin siyasal rejimi de değişime veya yeniden yapılanmaya zorlayabileceği, tarihsel örneklerle doğrulanmış bir olgudur. Ciddi boyutlara ulaşan işsizlik, yüksek enflasyon veya derin gelir eşitsizliği gibi sosyoekonomik göstergeler, toplumun siyasal düzene olan güvenini zedeler ve kitlelerin yeni arayışlara yönelmesine sebep olabilir. Seçmenler, sıkıntılı dönemlerde mevcut hükümet yerine daha radikal veya kriz yönetimine daha yatkın göründüğünü iddia eden siyasal hareketlere yönelebilir. Bu süreç zaman zaman otoriter liderlerin popülaritesini artırabilir, zaman zaman ise demokratik reform talebinin öne çıktığı kapsamlı toplumsal hareketlere dönüştürebilir. Siyasal ve ekonomik alandaki bu çift yönlü etkileşim, krizle baş edebilmek için geliştirilen politikaların siyasal meşruiyet üretme amacı taşımasını da gerekli kılar.

Siyasal istikrar; ülkelerin demokratik ve anti-demokratik olarak yönetilmesine göre farklılık göstermektedir. Siyasal istikrarın veya istikrarsızlığın, ekonomi politikalarının etkinliği üzerinde ne denli belirgin bir rol oynadığı, geniş bir literatürde derinlemesine ele alınmıştır. Yayla'nın (2010) altını çizdiği gibi demokratik rejimlerde istikrar temel olarak kurallara dayanan kurumsal yapılara bağlanır; bu yapıların öngörülebilirliği ve şeffaflığı, ekonomik faaliyetlerin güvenli bir ortamda gerçekleşmesine imkân tanır. Buna karşın anti-demokratik rejimlerde, istikrarlı bir yönetim görüntüsüne rağmen tek bir liderin gücünü kaybetmesi ya da devrilmesiyle birlikte bütün yapının sarsılması mümkündür. Kurumsal mekanizmaların

---

⁹ Siyasal rejimin tanımını farklı şekillerde ele alan yaklaşımların bir sınıflandırması için bkz. Skaaning, S.-E. (2006). *Political regimes and their changes: A conceptual framework* (CDDRL Working Paper No. 55). Stanford University

zayıflığı, ekonomik kararların da keyfi biçimde alınmasına neden olabilir. Siyasal istikrarsızlığın, belirsizlik yaratarak yatırımları ve üretimi olumsuz etkilediğini ortaya koyan araştırmalar (Aisen ve Veiga, 2013; Gür ve Akbulut, 2012; Arslan, 2011; Butkiewicz ve Yanıkkaya, 2005; Asteriou ve Price, 2001; Eren ve Bildirici, 2001; Feng, 2001) istikrarsızlığın, büyüme ve kalkınma üzerinde yapısal dengesizliklere yol açabileceğini öne sürer. Bu çalışmalar, siyasi kargaşanın karar alıcıları tutarsız veya popülist politikalara yönelttiğini dolayısıyla uzun vadeli büyüme hedeflerinden uzaklaşıldığını ortaya koyar. Aynı şekilde ekonomik gerilemenin hız kazanması, siyasal istikrarsızlığı daha da körükleyerek bir kısır döngü yaratabilir. Bu yüzden istikrarsızlık boyutu, sadece siyasi elitlerin iktidar mücadelesinde değil, toplumun geleceğinin şekillenmesinde de kritik öneme sahiptir.

Siyasal baskı mekanizmaları da iktisadi krizleri yönetme süreçlerinde önemli bir güçtür. Çıkar gruplarının veya nüfuz sahibi toplumsal kesimlerin, hükümetleri belirli ekonomi politikaları uygulamaya mecbur etmeye çalışması, sıklıkla piyasa işleyişini çarpıtarak kaynak dağılımında adaletsizliğe yol açmaktadır. Acemoğlu ve Robinson (2012) bu tür baskı gruplarının, devlet kaynaklarını kendi lehlerine yönlendirme gayretlerinin uzun vadede ekonomik verimsizlik yarattığına işaret eder. Bu verimsizlik, kriz dönemlerinde daha da belirginleşir; çünkü gereksinim duyulan sert veya yapısal reformlar, popülerlik kaybı korkusuyla rafa kaldırılabilir. Siyasal baskı grupları, geniş halk kitlelerinden ziyade kendi ayrıcalıklı pozisyonlarını korumaya odaklandığında, krizlerin derinleşmesi yahut çözümünün ötelenmesiyle sonuçlanabilecek yeni çatışmaları tetikler. Bu da krizin tahrip gücünü artırırken, toplumun bir arada yaşama motivasyonunu ve güven duygusunu da zayıflatır.

Siyasal ideolojiler, toplumsal düzenin ekonomik, kültürel ve siyasi boyutlarını nasıl inşa etmek gerektiğine dair farklı anlayışlar sunar. Heywood'un belirttiği üzere (2007), liberalizm, sosyalizm, muhafazakârlık, milliyetçilik, anarşizm veya başka bir ideolojik bakış açısı, devletin ekonomideki rolünü ve piyasaların işleyişini değişik şekillerde tanımlar. Kriz zamanlarında bu farklı ideolojik perspektifler, durumun nasıl okunması ve hangi politikanın tercih edilmesi gerektiğine dair çelişen çözümler ortaya koyar. Liberal bakış açısı, krizleri piyasanın kendi iç denge mekanizmalarının bozulması şeklinde görerek devlet müdahalesinin asgariye indirilmesini önerirken, sosyalist düşünce sermaye birikimi ve özel mülkiyet düzeninin yol açtığı eşitsizliği krizlerin başlıca kaynağı sayar. Milliyetçi yaklaşımlar, krizden çıkış yolu olarak ulusal kaynaklara daha fazla güvenmeyi ve yabancı unsurlara sınırlı alan açmayı savunur. Buna karşılık anarşist görüş, merkezi kontrol mekanizmalarının ortadan kalkmasının

toplumsal dayanışmayı güçlendireceğini ve krizlerin büyümesine engel olacağını ileri sürer. Bu çeşitlilik içinde hangi yaklaşımın daha etkili olduğu, toplumun siyasal tercihlerinden tutun da krizin yapısal özelliklerine kadar pek çok etkene göre değişiklik gösterir.

İktisadi kriz dönemlerinde siyasal ideolojiler arasındaki gerilim ve kutuplaşma artabilir. Toplumsal hoşnutsuzluk, mevcut düzeni savunanlarla onu yetersiz bulanlar arasında keskin ayrışmalara yol açar. Özellikle işsizliğin yükseldiği, enflasyonun toplumsal refahı hızla düşürdüğü, gelir dağılımının daha da bozulduğu koşullarda yeni siyasal hareketler filizlenebilir. Bu hareketler, ya düzenin köklü biçimde değiştirilmesini hedefler ya da ılımlı bir yaklaşımla kademeli reformların gerekliliğini savunur. Belirli bir ideoloji içinde bütünleşen siyasal partiler, bu kitlelerin desteğini alabilmek için farklı kriz yönetimi stratejileri benimser. Liberal eğilimli partiler, serbest piyasa unsurlarını güçlendiren politikalarla dış yatırımcıyı çekmeyi ve rekabet ortamını canlı tutmayı amaçlarken, sosyalist eğilimli partiler daha fazla kamu desteği ve sosyal güvenlik ağının genişletilmesini öngören politikalara yönelir. Milliyetçi reflexler ise yerli sanayiye korumak, ithalata yüksek gümrük duvarları örmek veya uluslararası anlaşmalardan çekilmek gibi uygulamalara ağırlık verebilir. Bütün bu tercihler, kriz dönemlerinin temel belirleyenleri olan istihdam, fiyat istikrarı ve toplam talep gibi makroekonomik göstergelerin gidişatını doğrudan etkiler.

Siyasal rejim, siyasal istikrar, baskı mekanizmaları ve ideolojilerin tümü, krizlerin hem ortaya çıkışında hem de çözümünde karmaşık bir etkileşim yelpazesi oluşturur. Bir rejimin demokrasi olması, krizin toplumsal sonuçlarının yönetilmesini kolaylaştırabileceği gibi popülizm tehdidiyle mücadeleyi de zorlaştırabilir. Baskı gruplarının varlığı, ekonomik politikaların uzun vadeli yarar düşünülerek tasarlanmasını sekteye uğratabilirken, güçlü sivil toplum kurumlarının mevcut olması bazen de krizlere karşı daha hızlı organize olup çözümler üretmeye olanak tanır. İdeolojik çeşitlilik ise toplumsal kutuplar arasındaki ayrışmayı netleştirmesine karşın, yeni çözüm yöntemlerinin tartışılmasına da zemin hazırlar. Bu etkileşimin nasıl seyredeceği, her ülkenin tarihsel, kültürel ve coğrafi özellikleriyle yakından ilişkilidir.

Küresel bağlantıların giderek sıkılaştığı bir dünyada, uluslararası ekonominin dalgalanmaları da siyasal istikrarı tehdit edebileceği gibi kimi zaman belirli ideolojilerin güç kazanmasına yol açar. İhracat pazarlarındaki ani daralmalar veya döviz kurlarındaki hızlı değişiklikler, ulusal ekonomileri sarsar ve siyasi iktidarların manevra alanını kısıtlar. Böyle durumlarda, ülkenin

yönetim biçimi ister demokrasi ister otoriterlik olsun, siyasal elitlerin krizi hafifletecek adımlar atmakta gecikmesi toplumsal huzuru artırır. Toplumdaki huzursuzluğun siyasal temsil kanallarına yansması ve nihayetinde seçim sonuçlarına etki etmesi, örneğin demokratik rejimlerde daha doğrudan görülebilir. Otoriter rejimlerde ise muhaliflerin bastırılması, görünüşte bir istikrar ortamı sunsa da derinleşen sorunlar uzun vadede daha çarpıcı çöktüşlere kapı aralayabilir.

İktisadi krizlerin sadece para politikaları veya mali disiplin önlemleri üzerinden çözülemeyeceği giderek daha fazla kabul görmektedir. Siyasi reformlar, yönetim ilkelerinin iyileştirilmesi, şeffaflık ve hesap verebilirlik mekanizmalarının güçlendirilmesi, krizin hızla onarılamadığı durumlarda toplumsal güvenin korunması açısından önemlidir. Toplumsal güven zedelendiğinde, krizlerin ekonomik boyutu kadar ruhsal ve kültürel sonuçları da ağırlaşır. Toplumlarda beliren güven bunalımı, kutuplaşmanın ve radikal siyasal eğilimlerin yükselmesine yol açabilir. Böyle durumlarda, siyasal faktörlerin ekonomik süreçlerle olan etkileşiminin yönetimi, büyük ölçüde siyasal liderlerin meşruiyetini koruyabilme becerisine ve kurumların direncine bağlı kalır.

Sonuç olarak, iktisadi krizlerin arkasında yatan siyasal faktörler, ülkelerin ekonomik kaderine yön verecek düzeyde belirgindir. Siyasal rejimlerin niteliği, istikrar veya istikrarsızlık seviyesi, baskı mekanizmalarının gücü ve ideolojik yaklaşımlar, krizlerin gelişim sürecini, toplumsal etkilerini ve çözüm politikalarını büyük ölçüde biçimlendirir. Tarihsel deneyimler, hangi siyasal modelin veya ideolojinin krizlere daha dayanıklı olduğunu kesin çizgilerle belirlemekten uzaktır. Bunun nedeni, her krizin kendine özgü sosyoekonomik ve siyasi şartlarda ortaya çıkması ve farklı toplumların farklı tepkilerle karşılık vermesidir. Ekonomik durgunluğun veya çöküşün tetiklediği siyasi değişim, bazen yeni bir umut dalgasına kapı aralayabilir, bazen de daha büyük baskı mekanizmalarının devreye girdiği bir döneme yol açabilir. Bu nedenle, siyasal faktörler ve iktisadi krizler arasındaki ilişkiyi anlamak, salt ekonomik politikalara odaklanmaktan çok daha geniş bir perspektifi gerektirir. Çözüm yolları ancak tüm paydaşların bir araya gelerek toplumsal mutabakat sağladığı, ideolojik önyargıların mümkün olduğunca aşıldığı ve kurumsal mekanizmaların şeffaflık ve hesap verebilirlik temelinde inşa edildiği bütüncül bir yaklaşımla bulunabilir.

2.3.3. Psikolojik Faktörler

Bireyler, iktisadi faaliyette her zaman rasyonel karar vermezler. Modern iktisat teorisi, bireylerin karar alma süreçlerinin psikolojik, sosyal ve bilişsel faktörlerden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Davranışsal iktisat alanındaki çalışmalar, karar verme mekanizmalarında normatif modelden sapmalar gözlemlendiğini göstermiştir. Bu sapmalar, duygusal tepkiler, sınırlı bilgi işleme kapasitesi, sosyal etkiler ve mevcut çevresel faktörlerin birleşimiyle açıklanabilir.

Marshall (1890), Tarde (1892) ve Veblen (1899) gibi öncüller alanla ilgili fikirlerin erken örneklerini sunar. Marshall, kurum içindeki öğrenme süreçlerinin bireylerin karar alma davranışları üzerindeki etkilerini analiz ederken, Tarde ve Veblen sosyal etkileşimlerin seçim süreçlerine olan katkılarını incelemiştir (Phythian-Adams, Sapsford ve Apps, 2009: 3). Daha sonraki dönemlerde ise Keynes'in (1921) olasılık üzerine geliştirdiği tez, belirsizlik ortamında inanç ve sezgilerin rolünü vurgulayarak davranışsal iktisat perspektifi için önemli bir açıklama getirmiştir. Knight (1971) ise riskin kısmen kontrol edilebilir olduğunu öne sürerken, belirsizliğin her koşulda hesaplanamayacağını savunmuştur.

Belirsizlik ya da risk içeren durumlarda ekonomik davranışı açıklamak amacıyla geliştirilen “beklenen fayda kuramı”, ilk olarak fizikçi ve matematikçi Daniel Bernoulli (1738) tarafından ortaya konulmuştur. 1800'lü yıllarda bu yaklaşımı destekleyici çalışmalar gözlemlenirken, yakın dönemde davranışsal iktisat alanını güçlendiren araştırmalar da yapılmıştır. Von Neumann ve Morgenstern (1944), “Theory of Games and Economic Behavior” adlı eserinde, beklenen fayda kuramını geliştirip daha biçimsel bir çerçeveye oturtarak oyun teorisinin temellerini atmış ve kritik ekonomik davranışların, örneğin dönemsel siyasi liderlerin politika seçimlerinin analizine olanak tanımıştır. Beklenen değer teorisine yönelik eleştiriler zamanla artmış olsa da Kahneman ve Tversky'nin (1979) beklenti teorisine kadar risk altındaki karar verme süreçlerinde yaygın biçimde kullanılmıştır. Örneğin, I. Dünya Savaşı sonrası belirsiz ekonomik koşullar, işsizlik gibi olumsuzluklarla birlikte Avrupa'da milliyetçi eğilimler güçlenmiş; Nazizm'in (Nasyonal Sosyalizm) yükselişi ve barışçı ortamın sağlanmasında yaşanan zorluklar, o dönemin toplumsal ve politik yapılarını sorgulamaya itmiştir (Alada, 2000: 65). Özellikle davranışsal ekonomi alanında yürütülen çalışmalar, insanların rasyonel olmaktan ziyade, öznel yargıları ve duygusal tepkileri doğrultusunda hareket etme eğiliminde olduklarını göstermektedir (Kahneman, 2011). Bu bağlamda, ekonominin gidişatını belirleyen etmenlerin yalnızca arz-talep dengesi, faiz oranları, para arzı veya maliye politikaları olmadığı;

güven, sürü davranışı, risk algısı gibi psikolojik unsurlar olduğu gerçeği giderek daha geniş kabul görmektedir (Akerlof ve Shiller, 2009).

İktisadi krizlerin arka planında yer alan psikolojik faktörlerin başında güven duygusu gelmektedir. Güvenin iki boyutu özellikle önem taşır: Tüketici güveni ve yatırımcı güveni. Tüketici güveni, bireylerin gelecek beklentilerini olumlu veya olumsuz biçimlerde şekillendirir. Gelecek konusunda iyimser olan bireylerin harcama ve tüketim eğilimleri daha yüksek olurken, kötümser beklentilere sahip olanlar tasarrufa yönelme eğilimindedir (Katona, 1975). Bu psikolojik yönelimler talep bileşenini derinden etkileyerek, reel sektörde üretim kararlarından işgücü planlamasına kadar pek çok alanda belirleyici rol oynar. Yatırımcı güveni ise finansal piyasalarda anlık dalgalanmaları tetikleme kapasitesine sahiptir. Örneğin bir hissede olumlu bir haber veya beklentiye dayalı olarak oluşan iyimser hava, yatırımcıların hızla alım yapmasına, sonuçta fiyatların gerçek değerinin çok üstüne yükselmesine yol açabilir. Ters bir durumda, kötümserlik dalgası aynı derecede hızlı bir değer kaybını doğurabilir (Shiller, 2019). Dolayısıyla tüketiciler ve yatırımcılar, geleceğe dair fikirlerini sadece nesnel verilerden değil, öznel beklentilerinden ve duygusal değerlendirmelerinden de oluşturmaktadır. Kriz dönemlerinde bu öznel beklentilerdeki kırılma artmaktadır.

Sürü davranışı adı verilen olgu ise belirsizliğin hüküm sürdüğü koşullarda bireylerin kendi bilgi ve analizlerinin yetersiz kaldığını düşündüklerinde, çoğunluğun hareketini aynen taklit etme eğilimlerini ifade eder (Banerjee, 1992). Bu eğilim, özellikle hisse senedi gibi piyasalarda “balon” ya da “panik satışı” adı verilen aşırı uç sonuçlara yol açabilir. Çoğunluğun belirli bir varlığa yöneldiğini gözlemlemek, daha önce temkinli duran yatırımcıların da “kaçırma korkusu” (fear of missing out) ile aynı varlığa girmesine neden olur. Zaman içinde bu döngü, varlık fiyatlarını gerçek değer üzerine taşıyarak bir balon oluşturur. Tam tersine, belli bir negatif haber dalgası sonrasında oluşan yaygın korku, yoğun satış baskısı yaratır ve çoğunluğu ilgilendirmese bile, küçük bir grup yatırımcının piyasadan çekilmesi, diğerlerini de paniğe sevk ederek fiyatlarda çöküşe zemin hazırlayabilir (Kindleberger ve Aliber, 2011). Sonuçta, tek tek bireylerin rasyonel sayılabilecek kaygıları, kolektif düzeyde irrasyonel hareketlere dönüşür ve finansal sistemin istikrarını tehdit eder.

Bir diğer kritik psikolojik unsur da risktir. Riskin algılanması hem ekonomik aktörlerin hem de hanehalklarının karar alma mekanizmalarında belirleyicidir. Yüksek risk eğilimine sahip yatırımcılar, küresel veya yerel belirsizlik ortamında dahi agresif stratejilere yönelebilir. Bu yatırımcılar, güçlü getiri arayışıyla vadeleri uyumsuz ya da yüksek değişiklik içeren

enstrümanlarda yoğunlaşarak büyük kazançlar hedefler. Ancak risk algısını daha yüksek belirleyen, yani riskten kaçınan aktörler ise tasarruflarını istikrarlı olduğunu düşündükleri varlıklarda tutmayı tercih eder. Kriz dönemlerinde, belirsizlik artar ve risk algısı genellikle yükselir. Böyle zamanlarda piyasadan çekilen yatırımcıların sayısı artmakta, özellikle döviz gibi güvenli liman görülen enstrümanlara talep yükselmektedir. Dolayısıyla risk algısı, kriz dönemlerinde genel likidite sıkışıklığına da yol açabilmekte ve reel sektördeki yatırımları olumsuz etkileyebilmektedir (Loewenstein, 2000).

Davranışsal önyargılar, krizlerin oluşumunda ve derinleşmesinde göz ardı edilemeyecek başka bir psikolojik faktördür. Aşırı özgüven, bireylerin kendi bilgi düzeylerini ve karar verme becerilerini olduğundan üstün zannetmelerine dayanır. Finansal piyasalarda, özellikle bireysel yatırımcılar arasında, bu önyargı insanların fazla risk almasına veya fiyatların makul seviyelerini aşmasına sebebiyet verebilir. Mevcudiyet etkisi de benzer ölçüde etkili olan bir önyargıdır. Medyada sıkça duyulan veya kişisel yakın zamanda yaşanan deneyimlerin, uzun vadeli istatistiklerden daha baskın algılanması, ekonomik kararları çarpıtma gücüne sahiptir (Kahneman ve Tversky, 1979). Örneğin, yakın geçmişte hızla değer kazanan bir varlık hakkında olumlu haberler duyan bir yatırımcı, daha önceki dönemlerde bu varlığın kayıplar yaşatmış olabileceğini göz ardı edebilir. Çerçeveleme etkisi de karar verme süreçlerinde dikkate alınması gereken bir başka boyuttur. Aynı bilginin, kazanç veya kayıp vurgusu yapılarak sunulması, yatırımcıların kararlarını tamamen zıt yönde etkileyebilmektedir. Son olarak, doğrulama yanlılığı, bireylerin önceden inandıkları görüşleri destekleyen bilgileri büyük bir iştahla ararken, bu görüşleri çürüten verileri göz ardı etmesi şeklinde tezahür eder (Tversky ve Kahneman, 1981). Piyasada irrasyonel kararların sürmesine imkân veren bu eğilim, balonların şişmesini hızlandırabildiği gibi krizlerin çözümüne yönelik politikaların benimsenmesini de geciktirebilir.

Beklentiler kavramı, iktisat kuramında daima önemli bir yer tutmuş olmakla birlikte, Keynesyen yaklaşımdan beri beklentilerin psikolojik kökeni daha çok gündeme gelmiştir (Keynes, 1936). Enflasyon, faiz oranları, büyüme hızı gibi temel makroekonomik göstergelere dair beklentiler, ekonomik davranış kalıplarını değiştirebilir. Beklentilerin olumsuzlaştığı durumlarda insanlar tüketim ve yatırım kararlarını ertelemeye, paralarını bekletmeye (yastık altı) ve belirsizlik ortadan kalkıncaya kadar beklerler. Bu tutumun sonucunda, ekonomi daha fazla durgunlaşabilir. Nitekim beklentilerin kendini gerçekleştiren bir yönü olduğu, yani kötüleşen beklentilerin gerçekten de ekonomik gerilemeyi hızlandırdığı sıkça vurgulanır

(Muth, 1961). Merkez bankası temsilcileri ve hükümetlerin kriz dönemlerinde piyasaya güven vermek için yaptıkları açıklamalar veya uygulamaya koydukları destek paketleri, tam da bu beklenti kanalını yönetmeyi hedefler. Ancak bu politikaların başarılı olabilmesi, toplumun ikna edilebilir olma düzeyine ve karar alıcıların güvenilirlik algısına bağlıdır.

Kriz dönemlerinde hissedilen korku ve panik duyguları, ekonomik aktörlerin rasyonel karar alma çerçevesinden uzaklaşmasına sebep olur. Yoğun belirsizlik anlarında hem bireyler hem de kurumlar aceleci, tedbirsiz kararlar alarak paniği derinleştirebilir. Mevduatların toplu şekilde bankalardan çekilmesi ya da hisse senedi piyasalarında yüksek hacimli panik satışlarının ortaya çıkması, bazen reel makro göstergelerle açıklanamayan aşırılıklara yol açar (Diamond ve Dybvig, 1983). Bu durumlarda, ekonominin temelleri çok zayıf olmasa bile panik davranışı, krizin reel sektöre sirayet etmesini ve finansal istikrarsızlığın yayılmasını kolaylaştırır. Sonuçta panik, ekonomik temellerle orantısız boyutlarda zarar doğurabilir ve politika yapıcıların müdahale imkanlarını da kısıtlayabilir. Zira panik halinde verilen kararların geriye dönük düzeltilmesi oldukça zordur ve güven kaybı, bu süreçte en kritik tahribat unsuruna dönüşür.

Bir başka psikolojik mekanizma olarak ele alabileceğimiz ahlaki tehlike, kriz dönemlerinde sıklıkla gündeme gelir. Bu olgu, bireylerin veya kurumların, olası zararların büyük bölümünün başkası tarafından üstlenileceğini düşündüklerinde daha riskli davranma eğiliminde olmalarını ifade eder (Arrow, 1971). Devlet garantileri, sigorta mekanizmaları ya da “batamayacak kadar büyük” addedilen finansal kurumlar için öngörülen kurtarma paketleri, bu eğilimi besleyebilir. Örneğin, bir bankanın yöneticileri, kayıpların kamu kaynaklarıyla telafi edileceğini düşündüklerinde kredi portföylerini daha yüksek riskli operasyonlarla şişirebilir. Bu davranış, sistemik riskin büyümesine ve kriz anında kamu maliyesinin daha ağır bir yük altında kalmasına yol açmaktadır (Stiglitz, 2010). Dolayısıyla ahlaki tehlike, krizlerin derinleşmesinde ve tekrarlanmasında önemli bir psikolojik faktör olmasının yanı sıra, ekonomik ve kurumsal yapının da yeniden tasarlanmasını gerektirir.

Ekonomik refah ve toplumsal motivasyon düzeyi de krizlerin psikolojik yönünü anlamada anahtardır. Gelir eşitsizliği, yüksek işsizlik oranları ve toplumsal gelecek kaygıları gibi faktörler, bireylerin ekonomik hayata katılımını ve tüketim alışkanlıklarını dönüştürür. Yüksek motivasyon; inovasyon ve girişimciliği teşvik ederken, umutsuzluk duygusunun hâkim olduğu toplumlarda risk alma durumunun ve uzun vadeli plan yapma eğiliminin hızla gerilediği görülür (Alesina ve Perotti, 1996). Bireylerin kendilerini sosyal ve ekonomik açıdan dışlanmış

hissetmeleri, geleceğe dair beklentilerinin de olumsuzlaşmasına neden olur. Böyle dönemlerde tüketim düşüşü, tasarrufların yetersizliği ve yatırım eksikliği gibi faktörler birleşerek ekonomik durgunluğun kısır döngüsünü hızlandırır. Elbette bu tablo, ekonomik sorunların yalnızca psikolojiden kaynaklandığı anlamına gelmez. Ancak psikolojik etkenler, krizin tetiklenmesinde ve yayılmasında makroekonomik faktörlerle iç içe geçmiş güçlü bir etkileşim sergiler.

Tüm bu psikolojik faktörlerin ışığında, krizleri anlamak ve çözüm yolları geliştirmek isteyen politika yapımcıların yalnızca istatistiksel ve formel modellemelere odaklanmaları yetersiz kalmaktadır. Zira istatistiksel modeller, insan davranışının karmaşık ve zaman zaman irrasyonel olabilen doğasını tam olarak yansıtmamaktadır. Bu nedenle, davranışsal ekonominin de yardımıyla “piyasa duyarlılığı”, “tüketici ve yatırımcı beklentileri” ve hatta “toplumsal ruh hali” gibi daha niteliksel unsurların da hesaba katılması gerekmektedir (Thaler, 2016).

Sonuç olarak, iktisadi krizlerin ardında yatan psikolojik faktörleri anlamak krizin nedenlerini kavramamızı mümkün kılar. Güven, sürü davranışı, risk algısı, davranışsal önyargılar, beklentiler, korku ve panik, ahlaki tehlike ile refah ve motivasyon düzeyi gibi unsurlar, makroekonomik ve kurumsal etkenlerle etkileşim hâindedir. Davranışsal ekonomi, klasik modelin varsaydığı tam rasyonellik yerine insanların karar alma süreçlerinde duygusal, bilişsel ve sosyal bileşenlerin oynadığı rolü ortaya koyarak krizleri açıklamaya yeni bir bakış kazandırmaktadır. Dolayısıyla kriz dönemlerinde iletişim stratejilerine, şeffaflığa ve gelecek güvencesine dair unsurlara da önem vermelidir. Hükümetler ise gelir adaletsizliği, iş güvencesi, sosyal refah politikaları gibi alanlarda yapısal düzenlemelere giderek, toplumsal motivasyonu artırıcı önlemler almalıdır. Ekonomik dalgalanmalar esnasında kamuoyunun panik halinde kitlesel davranışlara sürüklenmesini engelleyici mekanizmalar geliştirerek, ahlaki tehlike olgusunu azaltacak düzenlemeler getirmelidir. Kriz yönetimi ve krizleri önleme stratejileri, yalnızca niceliksel analizlerle birlikte insan davranışının ve toplumsal duygu durumunun da anlaşılmasına dayanmalıdır. Bu yaklaşım, ekonomik dalgalanmaların ortaya çıkma sıklığını ve topluma verdiği zararı en aza indirmek için elverişli bir yol haritası sunmaktadır.

2.3.4. Kültürel ve Sosyal Faktörler

Kültürel ve sosyal faktörler; toplumsal normlar, değer sistemleri, aile ve akrabalık ilişkileri, dinî ve geleneksel öğretiler, medya ve teknolojik gelişmeler ekonomik aktörlerin davranışlarını

yönlendiren önemli unsurlardır. Bir ekonomide talep değişimleri, borçlanma eğilimleri veya yatırım kararları, sadece bireylerin rasyonel tercihiyle açıklanamaz çünkü birey ait olduğu toplumun yapısından da etkilenir. Gelir ve varlık dağılımından finansal okuryazarlığa, demografik yapıdan göç hareketlerine kadar geniş bir yelpazede krizlerin tetiklenmesi ve derinleşmesi süreçlerinde belirleyici etkiler oluşturur. Dolayısıyla sosyal ilişkilerin, aile ve dayanışma ağlarının, dinî ve etik değerlerin ekonomi üzerindeki etkisini yok saymak ekonomik dalgalanmaların yapısal nedenlerini anlamada yetersiz kalmaktadır.

Kültürel ve sosyal faktörler, iktisat sosyolojisi bağlamında ele alındığında birbirleriyle etkileşen çok yönlü bir bütünün parçalarını oluşturmaktadır. Gelir adaletsizliğinin yoğun olduğu toplumlarda, üst gelir grubu ile alt gelir grubu arasındaki tüketim alışkanlıkları farklılaşırken, talep daralması veya aşırı borçlanma eğilimi krizin temel dinamiklerini beslemektedir. Kimi zaman bu gelir dengesizliği, büyük bir finansal balonun şişmesine yol açarak ani çöküş riskini artırır (Piketty, 2014). Diğer taraftan gelir dağılımındaki eşitsizlik, bireylerin yalnızca tüketim değil, yatırım kararlarında da belirsizlik ve spekülasyon davranışlarına yönelimini de etkilemektedir. Ekonomik balonlar şiştikten sonra patladığında ise yıkımın en büyük payı genellikle bu kırılgan kesimlere düşmektedir (Bükey, 2016: 27-29). Sosyoekonomik düzlemin bu açıdan ele alınması krizin sadece rakamlardan ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Toplumsal değerlerin, normların ve gelenekler de belirleyici bir konuma sahiptir.

Eğitim ve finansal okuryazarlık, toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretiminde merkezi bir konumdadır. Eğitim düzeyi yüksek toplumlarda, bireylerin kazançlarını rasyonel biçimde kullanmaları ve temel finansal araçları değerlendirebilmeleri daha olasıdır. Bunun aksine, finansal okuryazarlık düzeyinin düşük kaldığı ortamlarda toplumsal katmanlar arasında güvencesiz bir borçlanma kültürü gelişebilir. Son yıllarda birçok ülkede gözlemlendiği gibi bireylerin kolaylıkla erişebildikleri kredi imkanları, ihtiyacın çok ötesinde tüketim harcamalarına dönüşebilmektedir. Gelirinin üzerinde borçlanan hanehalkları, herhangi bir alternatif kaynak arayışında kredi ilk seçenek olarak akıllara gelmektedir (Demirel, 2020). Bu tür bireysel iflas durumları makro ölçekte bakıldığında hem bankacılık sektörünü hem de reel sektörü sarsan zincirleme tepkimelere yol açar. Ancak burada sorunun yalnızca krediye kolay erişim olmadığı; esasen eğitimin kapsamı ve niteliği ile doğrudan ilişkili bir toplumsal davranış biçimi olarak ortaya çıktığı görülür. Dolayısıyla bir toplumun krize karşı dayanıklılığı, ekonomide bireylerin finansal araçları etkin kullanma kapasiteleriyle de yakından ilişkilidir.

Aile ve geniş sosyal ağların devreye girdiği bağlamlar, kriz dinamiklerinin etkilerini hafifletmede önemli bir tampon mekanizması olarak işlev görme potansiyeline sahiptir. Aile, akraba ya da yakın topluluk bağlarının güçlü olduğu kültürlerde, kriz dönemlerinde bireyler arasındaki maddi ve manevi destek, dar gelirli kesimlerin çöküşüne esneklik kazandırmaktadır. İşsiz kalan ya da geçici bir maddi zorluk yaşayan bir birey, büyük aile yapısı içinde destek görebilir veya komşuluk ilişkileri sayesinde kısa süreli finansal zorlukları borç alarak aşabilir. Bununla birlikte, sosyal ağların zayıf olduğu veya toplumsal dayanışmanın yetersiz kaldığı toplumlarda aynı şok, bireyleri çok daha sert vurmaktadır. Bu durum özellikle kurumsal sosyal güvenlik ağlarının da gelişmediği ortamlarda derinleşir. Sosyal güvenlik kurumlarının kapasitesizliği ile aile ve komşuluk dayanışmasının zayıflığı birleştiğinde, kırılgan kesimlerin krize karşı savunmasızlığı artar (Durkheim, 1997). İktisadi çalkantının yıkıcı etkisi büyürken, toplumsal huzursuzluk dalgası kısa sürede politik istikrarsızlığa da kapı aralamaktadır. Özetle, aile ve sosyal ağlar, kriz dönemlerinde bir “dayanışma” unsuru olmanın ötesinde, toplumun bütününe derinden şekillendiren sosyal sermaye unsuruna dönüşür.

Demografik yapı ve göç hareketleri de iktisadi kriz dinamikleri ile etkileşim içinde halindedir. Genç nüfus oranının yüksek olduğu ülkelerde, işsizlik oranlarının düşük tutulması ve eğitim altyapısının yeterliliği büyük bir önem taşırken, istihdam yaratamayan veya eğitimde niteliksel açığı kapatamayan bir ekonomide, genç nüfusun işsiz kalması toplumsal huzursuzluğa, protestolara ve kronikleşmiş ekonomik gerilimlere zemin oluşturur (Merton, 1968). Bunun yanı sıra, şehir merkezlerine yoğun iç göç veya uluslararası göçmen akışları, iş gücü piyasasında ani dalgalanmalara neden olur ve mekânsal eşitsizlikleri derinleştirir. Kimi bölgelerde aşırı nüfus yığılması, konut fiyatlarını ve yaşam maliyetlerini yukarı çekerek hanhalklarının ekonomik yükünü artırır (Koyuncu, 2019: 189-213). Bu durum beraberinde yeni gettolaşma dinamiklerini ortaya çıkarırken krizin toplumsal tabakalar arasındaki etkisini farklılaştırır. Göç alan bölgelerde düşük ücretli ve kayıtdışı istihdam yaygınlaşırken, bu ekonomik faaliyetler kriz dönemlerinde aniden işsizliğe dönüşebilir. Dolayısıyla demografik faktörlerin kriz üzerindeki etkileri, uzun vadeli eğitim, istihdam ve kentsel planlama politikalarıyla yakından ilişkilidir

Toplumsal değerler ve etik anlayışı, kurumların meşruiyetini ve ekonomik aktörlerin davranış biçimlerini doğrudan etkiler. Yolsuzluk, nepotizm ve etik dışı uygulamalar hem özel sektörde hem de kamu kurumlarında kaynakların yanlış ve verimsiz kullanılmasına neden olur (Bourdieu, 1979). Ekonomide güven duygusunun kaybedilmesiyle birlikte, yatırımcılar

alternatif pazarlara ya da güvenilir saydıkları başka ülkelere yönelir. Böyle bir ortamda kamu harcamalarında israf artabilir, kamu ihalelerinde haksız rekabet oluşabilir ve özel sektörün bazı bölümleri oligopol yapılar içinde tekelleşme eğilimi gösterir. Etik dışı davranış kalıplarının yaygınlaşması, ahlaki çözülmeyi de besler. Bu durum, kısa vadeli çıkarların uzun vadeli sürdürülebilirlik kaygısının önüne geçmesiyle sonuçlanır. Kâr maksimizasyonu adına çevresel, sosyal ve yönetimsel ilkelerin göz ardı edilmesi, krizlerin hem ortaya çıkma riskini yükseltir hem de kriz anında toplumsal dayanıklılığı zayıflatır. Neticede toplumsal değerlere yerleşik bir güvensizlik, insanların gelecek beklentisini karartır ve piyasalarda risk algısı yükselir.

Toplumların dinî ve geleneksel değerleri, çalışma ve tüketim etiğini şekillendirerek iktisadi faaliyetlere yön vermektedir. Bazı dinî veya kültürel kodlar, tasarrufun erdemini vurgularken, bazıları tüketimi veya belirli şekillerde harcamayı teşvik etmektedir. Kapitalizmin yükselişini, özellikle Protestan ahlakının getirdiği çalışma etiğiyle bağlantılandırarak dinî inançların iktisadî tutum ve davranışlar üzerindeki etkisinin bireylerin toplumsal ve ekonomik faaliyetlerini de biçimlendirdiğini öne sürmektedir (Weber, 2002). Weber'in öncü çalışmalarını izleyen dönemde, Karl Polanyi (1944) gibi iktisat tarihçileri de piyasa ekonomisinin kökenlerini incelerken dinî kurumların sosyoekonomik işleyişe etkisine vurgu yapmış ve modern piyasa düzeninin, geleneksel cemaat yapılarıyla nasıl etkileşim içine girdiğini ayrıntılı biçimde analiz etmiştir. Tarihin erken dönemlerinde iktisadî etkinlikler çoğu zaman dinî ritüeller ve toplumsal gelenekler çerçevesinde yürütüldüğünden, bu etkileşimde toplumsal dayanışma ve ahlaki değerler de önemli rol oynamıştır. Dinî cemaatlerin veya geleneksel vakıfların kriz dönemlerinde sunduğu karz-ı hasen gibi dayanışma ağları da önemlidir. Bu tür kurumlar, bireylere geçici iş, maddi yardım veya faizsiz borç sağlayarak krizin yıkıcı sonuçlarını hafifletebilir (Demirel, 2024). Fakat bu destek ağları yeterince kurumsallaşmadığı takdirde, sistem bütüncül bir çözüm sunmaktan uzak kalabilir ve kriz sürerken kaynaklar hızla tükenebilir. Dolayısıyla dinî ve geleneksel değerlerin yarattığı dayanışma kültürü, kriz yönetiminde belli ölçüde destek mekanizmaları sunmakla birlikte toplumun genel ekonomik yapısı içinde sınırlı bir alana hapsedilmektedir.

Kültürel harcama ve tüketim alışkanlıkları, özellikle borçlanma eğilimleriyle iç içe geçerek krizin yapısal unsurlarından birini oluşturur. Bazı toplumlarda gösterişçi tüketim anlayışı, yani “tüketerek var olmak”, gelir seviyesinin çok üzerinde harcamaları tetikler (Veblen, 1899). Bu durum, hem bireysel ölçekte hanehalklarını kırılgan hale getirir hem de makro düzeyde borçlanma balonlarının oluşmasına katkı yapar. Gelir dağılımı dengesiz olan toplumlarda bu

gösterişçi tüketim eğilimi, orta ve alt gelir grupları üzerinde de baskı yaratır; çünkü statü kaybıyla yüksek maliyetli yaşam biçimlerine özenmek, finansal riskleri katmanlı bir şekilde artırır. Özellikle lüks konut, otomobil veya pahalı teknolojik cihazlar edinmek için alınan krediler, ekonomik bir dalgalanma anında ödenemez duruma gelir ve bankacılık sektöründe tahsili gecikmiş alacakların oranını yükseltir. Kişisel iflasların artışı, toplumsal düzeyde büyük bir finansal istikrarsızlık dalgasının başlangıcına zemin oluşturur. Dolayısıyla kültürel harcama alışkanlıkları bireylerden topluma genişleyerek finansal sistemin bütününe şekillendirir.

Toplumsal ve kültürel değişim hızının yüksek olduğu bağlamlardaysa eski ve yeni değerler arasındaki çatışma, üretim ve tüketim kalıplarını da etkiler. Geleneksel üretim yöntemlerinden bir anda kopup modern, teknoloji-yoğun modellere geçiş yapmaya çalışan toplumlar, gerekli kurumsal ve hukuki altyapıyı hazırlamadıkları takdirde büyük bir çalkantı yaşayabilir (Smith, 2010). Aynı durum tüketim kalıplarındaki hızlı dönüşüm için de geçerlidir. Aniden popüler olan bir tüketim trendi, kısa vadeli bir talep patlamasına yol açarak bazı sektörlerde aşırı üretim veya aşırı stok birikimini oluşturur. Bu durum, ekonominin genelinde dengesizliğe neden olurken, diğer taraftan gelenekselden moderne geçiş süreçlerinin yavaş ve plansız ilerlemesiyle var olan kırılganlıkları daha da artırır. Çünkü eski modelin verimsizlikleriyle yeni modelin henüz kurumsallaşmamış belirsizlikleri birleştiğinde, ülkenin rekabet gücü azalır ve yabancı yatırımcılar, ekonominin kırılganlığı karşısında çekimser davranır. Bu geçiş dönemi sorunları, istihdam yapısında ciddi sarsıntılara yol açarak işsizliği artırır ve toplumsal huzursuzluğu derinleştirir. Dolayısıyla kültürel değişimin hızı, iktisadi dönüşümün sağlıklı biçimde yönetilmesiyle doğrudan ilişkilidir.

Girişimcilik ve yenilik kültürünün toplumsal düzeyde yerleşik olup olmaması kriz sonrası toparlanma hızını büyük ölçüde etkiler. Risk alma ve yaratıcılığa açık toplumlar, kriz sonrasında yeni iş modelleri ve sektörler geliştirebilmekte daha başarılıdır (Schumpeter, 1934). Girişimcilik ekosisteminin güçlü olduğu ülkelerde, Ar-Ge harcamalarına ve inovasyon kapasitesine ayrılan kaynaklar sayesinde ekonominin kendini yenileme hızı artar. Buna karşın, risk almayı teşvik eden kültürel normların zayıf olduğu, kurumsal desteklerin eksik kaldığı veya başarısızlığın sosyal olarak ağır şekilde damgalandığı toplumlarda, krizlerden çıkış çok daha sancılı bir sürece dönüşür (Merton, 1968). Yaratıcılığın ve girişimciliğin kısıtlandığı ortamlarda mevcut iş kolları daralırken, yeni sektörlerin ortaya çıkışı gecikir. Bu sebeple, iktisadi krizlerin aşılmasında kültürel düzeyde girişimciliğin ve yenilikçi düşüncenin teşvik edilmesi stratejik öneme sahiptir. Teknolojik adaptasyon ve dijital kültür, çağımız kriz

dinamiklerini belirleyen en güncel unsurlardan biridir. Dijitalleşmeyi içselleştirmiş toplumlar, e-ticaret, uzaktan çalışma ve çevrimiçi hizmet sektörlerinin sunduğu imkanlar sayesinde, krize karşı görece daha esnek tepkiler verebilir (Brennen & Kreiss, 2016). Pandemiler veya doğal afetler gibi beklenmeyen şoklar karşısında, üretim ve tüketim süreci kesintisiz devam edebilir. Bu durum, ekonomik çarkların tamamen durmasını engeller ve toparlanma sürecini hızlandırır. Diğer taraftan dijital uçurumun belirgin olduğu toplumlarda, teknolojik dönüşüme ayak uyduramayan büyük bir kesim iş gücü piyasasının dışında kalır. Bu da gelir eşitsizliğini derinleştiren ve toplumsal kutuplaşmayı artıran bir faktöre dönüşür (Castells, 2009). Geleneksel sektörlerdeki istihdamın hızla dijitalleşmemesi, işsizlik oranlarını yükseltirken, kamusal destek mekanizmalarının da dijital altyapı yetersizlikleri nedeniyle etkin çalışmamasına neden olur. Sonuç itibarıyla teknolojik dönüşümün hızı ve kapsamı, kriz yönetiminde hem bir risk hem de büyük bir fırsat anlamına gelir. Toplumun teknolojik yenilikleri nitelikli biçimde içselleştirmesi, yeni sektörlerin ve iş modellerinin doğmasını sağlayabilir ve krizlerden doğan tahribatı hafifletebilir.

Kriz anlarında toplumun devlet kurumlarına, finansal sisteme veya yöneticilere olan güveni, panik dalgasının boyutunu belirlemede kritik bir işleve sahiptir. Ekonomik belirsizliğin hüküm sürdüğü dönemlerde yüksek düzeyde güven, yatırımcıların uzun vadeli planlar yapmaya devam etmesini ve tüketicilerin ani harcama kısıtlamalarına gitmemesini sağlayabilir (Rothschild & Stiglitz, 1976). Buna karşın güvenin düşük olduğu ortamlarda, tasarruf sahipleri varlıklarını korumak için hızlıca dövize veya farklı finansal enstrümanlara yönelebilir. Bu davranışlar, kur dalgalanmalarını ve enflasyonist baskıları arttırarak, krizin daha da derinleşmesine yol açar. Güven erozyonu yalnızca ekonomik sonuçlar doğurmakla kalmayarak siyasal istikrarı da tehdit eder. Hükümetlerin kurtarma paketi veya teşvik programı gibi politikaları toplum nezdinde şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkesine dayanmadıkça güven bunalımını körüklemekten öteye gidemez. Dolayısıyla kurumlara duyulan güven, krizin yönetiminde ve kriz sonrasında yeniden yapılanma süreçlerinde en hayati unsurlardan biridir.

Medya ve iletişim kanalları, toplumda iktisadi kriz algısının şekillenmesinde belirleyici rol oynar. Geleneksel medya kuruluşları veya sosyal medya platformları üzerinden yayılan haber ve yorumlar, insanların beklentilerini hızla dönüştürebilir. Medyanın sansasyonel dili veya abartılı söylemleri, toplumsal paniği derinleştirerek iktisadi faaliyetleri olumsuz yönde etkiler (Castells, 2009). Diğer taraftan yanlış veya manipülatif bilgilerin yayılması, hanehalklarının ani reflekslerle yatırım kararlarını değiştirmesine sebep olur. Bu süreç, döviz kurlarının

kontROLSÜZ yükselmesine veya borsanın kısa sürede çökmesine yol açabilir. Özellikle sosyal medyanın denetimsiz doğası, krizin yayılma hızını ve derinliğini artırabilecek spekülâtif söylentilerin yayılmasına son derece elverişlidir. Bununla birlikte medya, doğru ve anlaşılır bilgi paylaşımı sayesinde krizin etkilerini hafifletme görevini de üstlenebilir. İyi hazırlanmış açıklamalar, uzman görüşleri ve şeffaf veriler, bireylerin daha rasyonel kararlar almasına imkân tanır. Dolayısıyla medya, kriz dönemlerinde ister istemez önemli bir iktisadi aktöre dönüşmektedir.

Bütün bu unsurlar bir arada değerlendirildiğinde, krizin ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde birçok etkenin olduğu açıkça görülmektedir. Gelir ve varlık dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesi, toplumsal refahın artırılması, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, güçlü aile ve sosyal dayanışma ağlarının varlığı, etik değerlerin kurumsallaşması ve teknolojik dönüşümün kapsayıcı şekilde hayata geçirilmesi, krizlere karşı daha dayanıklı bir toplumsal yapı yaratmayı mümkün kılar (Piketty, 2014). Devletin ve finansal kurumların topluma duyduğu ve toplumdan gördüğü güven, medyanın bilgi aktarımdaki sorumluluğu, kültürel harcama alışkanlıklarının sürdürülebilirliği gibi hususlar birbirine bağlı olarak ekonomik istikrarı şekillendirir. Krizlerin etkileri çoğu zaman toplumsal katmanlar arasında eşit dağılmadığı için, en kırılgan grupların korunmasını ve toplumsal bütünleşmeyi hedefleyen politikalar geliştirmek ekonomik verimlilik ve istikrar için elzemdir. Bu nedenle iktisadi krizleri sosyal ve kültürel boyutlarıyla incelemek, gelecekte olası kriz senaryolarına hazırlıklı olmak açısından da kilit öneme sahiptir.

2.3.5. Çevresel Faktörler

Doğal afetlerin sıklaştığı, iklim değişikliğinin etkilerinin daha görünür hâle geldiği ve kaynakların sürdürülemez kullanıldığı bir çağda, çevresel faktörlerin ekonomiye yüklediği maliyetler gün geçtikçe artmaktadır. Ekonomi sosyolojisi bu tür riskleri, ekonomik veya ekolojik bir sorun olarak görmekten ziyade toplumsal yapı ve kurumlarla ilişkilendirerek ele almaktadır. Ancak literatürde de çevresel faktörler ile ekonomi arasındaki ilişkinin disiplinlerarası ve derinlemesine bir sosyolojik yaklaşımla ele alındığı çalışmaların sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Çevresel sorunların iktisat sosyolojisine dâhil edilmemesindeki en temel engellerden biri, iktisadî faaliyetin uzun yıllar boyunca doğal çevreden neredeyse bağımsız bir olgu olarak ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Klasik iktisat teorisinde sermaye, emek ve doğal kaynaklar üretim faktörleri arasında yer alsa da,

doğanın kendi içindeki sınırları ve döngüleri ekonominin dışsallığı olarak görülmüştür. Oysa günümüzde artan doğal afetler, iklim değişikliğinin yadsınamaz etkileri ve kaynak kıtlığı, “üretim faktörü” kabul edilen doğal varlıkların aynı zamanda toplumsal kurumların şekillenmesinde belirleyici roller oynadığını göstermektedir (Clark & York, 2005: 394). Dolayısıyla iktisadi faaliyetlerin sadece piyasa mekanizmalarıyla sınırlandırılmayacağına yönelik anlayışın yaygınlaşması, iktisat sosyolojisinde çevreye dair meselelerin önemini artırmıştır. Bununla birlikte, literatürde bu konulara bütüncül yaklaşan çalışmaların yok denecek kadar az olduğu vurgusu, pek çok araştırmacı tarafından da dile getirilmektedir (Ostrom, 1990: 12; Adger, 2006: 271). Bu alandaki çalışmaların kısıtlılığı, farklı disiplinlerin araştırma soruları ve yöntemleri arasındaki uyumsuzlukla da yakından ilişkilidir. Çevre sorunlarını inceleyen ekoloji ve iklim bilimciler, çoğu zaman iktisat sosyolojisinin kavramsal araçlarını kullanmamaktadır. Benzer şekilde, iktisat ve sosyoloji alanlarında çalışanların da çevresel risklerin toplumsal kurumlara ve iktisadi süreçlere etkilerini analiz etmek için yeterli niceliksel veri veya ampirik saha çalışmasına sahip olmadığına işaret edilmektedir (Stern, 2007: 25). Burada, çevre merkezli veri kaynaklarının parçalı yapısı ve sürdürülebilir kalkınmaya dair disiplinlerarası iş birliği eksikliği öne çıkmaktadır. Örneğin, IPCC (2021) raporları iklim değişikliğinin fiziksel bilim temellerine ağırlık verse de, toplumsal kurumların ve iktisadî faaliyet biçimlerinin dönüşümünü sosyolojik boyutuyla ele alan kapsamlı araştırmalar boş bir alan olarak çalışılmayı beklemektedir. Son yıllarda, özellikle doğal afetlerin ekonomiye yüklediği yükler ve iklim değişikliğiyle mücadelede toplumsal kurumların önemine dair farkındalığın arttığı bir dönemde, yeni araştırmaların ortaya çıkmaya başladığını söylemek mümkündür. Clark ve York (2005) küresel kapitalizmin çevresel bozulmayı nasıl derinleştirdiğine dair sosyolojik bir kuram ileri sürerken, Ostrom (1990) karmaşık toplumsal yapılar içinde müşterek kaynakların nasıl yönetilebileceğini tartışmaktadır. Bu çalışmalar, çevresel sorunları piyasaların ve devletlerin ötesinde toplumsal normlar, güven ilişkileri ve dayanışma ağlarıyla birlikte değerlendiren bir yaklaşımın nüvelerini taşımaktadır. Dolayısıyla iklim değişikliğinin hızla ciddi toplumsal ve ekonomik riskler doğurduğu, doğal afetlerin rutinleştiği, kaynakların sürdürülemez biçimde kullanıldığı günümüzde iktisat sosyolojisinin daha çok tartışmaya ve kuramsal çerçeveye ihtiyaç duyduğu açıktır. Çevreye dair meseleleri toplumsal kurumların işleyişi, üretim ilişkilerinin dönüşümü ve sosyoekonomik eşitsizlik boyutlarıyla ele alan çalışmaların yetersizliği, bu alanın önemli bir açığı olarak kalmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu konulara odaklanacak kapsamlı ve disiplinlerarası bir araştırma hamlesi hem kuramsal hem de politik düzeyde büyük bir gereklilik olarak ortaya

çıkılmaktadır. Bu çerçevede, bu başlık altında doğal afetler, iklim değışikliği, kaynak kıtlığı, çevre kirliliği, enerji krizleri, tarımsal üretim sorunları, turizme dair çevresel tehditler ve küresel tedarik zincirindeki aksaklıkların genel anlamda ekonomik istikrarı özelde ise kriz dinamiklerini ne ölçüde etkilediği ele alınmıştır.

Doğal afetler, iktisadi krizlerin en somut ve ani tetikleyicilerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Deprem, sel, kasırga, volkanik patlama ya da orman yangını gibi büyük çaplı felaketler altyapının ve üretim tesislerinin tahrip olmasına neden olurken, diğer yandan da tarım alanlarının uzun süreli zarar görmesine yol açarak iş gücü ve üretim kayıplarına sebep olmaktadır. Bu tür afetlerin hemen sonrasında gerçekleştirilen yeniden inşa faaliyetleri, kamu bütçelerine ve özel sektör kaynaklarına ağır maliyetler oluşturur. Oluşan maliyetler yalnızca fiziksel yapılarda görülen kayıplarla sınırlı değildir, çünkü psikolojik, sosyal ve toplumsal boyutları da söz konusudur. Afet bölgelerinden göçler, iş gücü piyasasında dengesizlikler doğurur ve orta-uzun vadede işsizlik oranlarını arttırabilir. Dolayısıyla doğal afetlerin anlık hasarlarının yanı sıra iktisadi ve toplumsal yapıda uzun soluklu bir çalkantıya neden olma potansiyeli bulunur. Bu durum da ekonomide derin bir belirsizliğe ve krizlerin derinleşmesine yol açar (World Bank, 2022). 17 Ağustos 1999 tarihinde gerçekleşen Marmara Depremi binlerce insanın yaşamını yitirmesine neden olmuştur. Ülkenin en büyük sanayi bölgelerinden birinde gerçekleşen bu felaket, o dönemki sanayi üretiminin yoğunlaştığı Marmara Bölgesi'nde faaliyet gösteren fabrikaların ve küçük işletmelerin durmasına yol açmıştır. Pek çok sanayi tesisi, hasar gören yollar ve enerji altyapısı sebebiyle uzun süre tam kapasite çalışmamış ve iş gücü piyasasından üretim maliyetlerine kadar geniş bir yelpazede etkisini hissettirmiştir (TÜSİAD, 2000). Ayrıca büyük ölçekte konut ve altyapı yıkımından dolayı yeniden inşa süreçleri kamu bütçesi üzerinde ağır yükler oluşturmuştur. Bu durum, gerek 2001 krizinde gerek sonraki yıllarda ekonomide yaşanan dalgalanmaların nedenlerinden biri olarak gösterilmiş ve Türkiye ekonomisi, finansal ve reel sektördeki kırılganlıklara ek olarak deprem şoku etkisini de uzun süre hissetmiştir. Yakın tarihte yaşanan 6 Şubat 2023 deprem felaketi de benzer şekilde, Türkiye ekonomisinin farklı sektörlerini derinden etkilemiştir. Kahramanmaraş merkezli deprem, Hatay, Gaziantep, Adıyaman, Malatya, Kilis, Şanlıurfa, Adana, Osmaniye, Diyarbakır ve Elazığ'da ciddi yıkıma ve can kayıplarına neden olmuştur. Depremi etkilediği bölgelerdeki üretim ve ticaret merkezlerinin tahrip olması sonucu, iç göç dalgası tetiklenmiş ve bölgede yürütülen sanayi ile tarım faaliyetleri büyük ölçüde sekteye uğramıştır (AFAD, 2023). Bu kapsamda, üretim sahalarının tahrip olması/yıkılması ve enerji ile su altyapılarının ağır hasar alması yalnızca bölgesel değil, ulusal tedarik zincirinde de aksamalar yaratmıştır.

Tarımsal ürünlerin toplanması ve işlenmesi, tekstil ve imalat gibi sektörlerdeki üretim süreçleri ile ihracat faaliyetleri deprem sonrasında önemli ölçüde yavaşlamıştır. Yeniden inşa sürecinin yüksek maliyetli oluşu ve barınma ihtiyacı nedeniyle oluşan ekonomik baskılar, halihazırda pandeminin ekonomik maliyetlerini bertaraf etmeye çalışan makroekonomik kırılma noktaları daha da belirgin kılmıştır. Devletin ve çeşitli uluslararası kuruluşların insani yardımı ve altyapı onarımına dair fonları devreye sokma çabası, özellikle kamu maliyesi üzerinde büyük bir yük oluşturmuş ve ilerleyen dönemde enflasyon ve kur dengesinde dalgalanmaların yaşanabileceğine dair endişeleri artırmıştır (Dünya Bankası, 2023). Bu örnekler, doğal afetlerin ekonomik boyutunu somut bir şekilde gözler önüne sermektedir.

İklim değişikliği, doğanın dengesinin bozulmasıyla ortaya çıkan ve ekonomik düzeni sarsan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle su, enerji ve tarım arazisi gibi temel kaynaklar, ulusal ve küresel taleplerin sürekli artması ve nüfusun çoğalması nedeniyle büyük bir baskı altındadır. Bu kaynakların aşırı kullanımı ve yanlış yönetimi, üretim maliyetlerini artırarak ekonomik istikrarı tehdit etmektedir. Bunun yanı sıra, bazı çiftçiler su sorunu veya verimlilik kaygıları nedeniyle ekecekleri ürünü sık sık değiştirmekte, ancak bu değişiklik esnasında toprak yapısını veya su kaynaklarını gözetmemektedir. Sadece maddi kazanç odaklı bu yaklaşım; toprağın doğal dengesini bozarak uzun vadede verimi düşürmekte, ayrıca kullanılan su kaynaklarının bilinçsizce tüketilmesine yol açmaktadır. Bilinçsiz ürün yetiştirme pratikleri ve aşırı sulama gibi etmenler, çevresel sürdürülebilirlik açısından büyük riskler doğurmanın yanı sıra, bir sonraki üretim döneminde maliyet artışına ve kalite kaybına neden olmaktadır. Özellikle tarım arazilerinin verimlilik kaybı, gıda sektöründe ham madde tedarikini istikrarsız hâle getirerek uzun vadede belirli tarımsal ürünlerde kıtlık riskini artırmaktadır. Verimliliğin azalması gıda fiyatlarının yükselmesine yol açarken, bu durum enflasyonist baskıları da güçlendirmektedir (IPCC, 2021: 76). Dolayısıyla iklim değişikliğiyle mücadelede gecikme yaşanması veya yetersiz önlemler alınması, gelecekte daha derin ve kalıcı krizlere zemin oluşturur.

Tarımsal üretim ve gıda güvenliği sorunu, çevresel faktörlerin tetiklediği kritik alanlardan birini oluşturur. Doğal afetler, iklim değişikliğinin sebep olduğu sıcaklık artışı, dengesiz yağış rejimleri ve kuraklık, tarımsal verimliliği düşürür (IPCC, 2021: 232). Arzda yaşanan dalgalanmalar, gıda fiyatlarının yükselmesine ve özellikle dar gelirlilerin temel besin maddelerine erişimde güçlük yaşamasına neden olur (FAO, 2020: 14). Örneğin kuraklık dönemlerinde suya erişim imkanının sınırlanması çiftçilerin maliyetlerini artırırken, gıda

fiyatlarında da keskin artışları meydana getirir. Diğer yandan hastalıklar veya zararlı böcek istilaları gibi unsurlarda tarımsal üretimi ciddi biçimde sekteye uğratarak arzı azaltır, bu da kıtlık riskini tetikler (Alkan, 2018). Bu faktörler üretim dengelerini alt üst ederek, arz ve talep dengesizliğinden kaynaklanan toplumsal çalkantılara kadar uzanan bir dizi probleme kapı aralar. Böylece tarım ve gıda üretimindeki çevresel sorunlar kırsal bölgelerin olduğu kadar kentlerinde ekonomik kırılganlığını artırır. Gıda enflasyonu, hanehalkı bütçelerinin büyük kısmını gıda harcamalarına ayıran düşük gelir gruplarında yıkıcı etki yaratmakla birlikte sosyal huzursuzluklara ve siyasi istikrarsızlıklara yol açarak iktisadi faaliyetleri aksatır. 2007-2008 yıllarında yaşanan küresel gıda krizi¹⁰, pek çok gelişmekte olan ülkede iç karışıklıkların artmasına ve ekonomik dengelerin bozulmasına neden olmuştur. Bu da çevresel faktörlerin iktisadi ve toplumsal krizlerle nasıl iç içe geçtiğine dair önemli bir örneklik teşkil etmektedir.

Çevre kirliliğinin artması, ekolojik tahribat ve bunların halk sağlığına yansımaları ekonomik performansın sekteye uğramasında önemli bir etkenlerden bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sanayi bölgelerinde görülen yüksek seviyedeki hava, su ve toprak kirliliği hem insan sağlığını olumsuz etkilemekte hem de tarımsal üretkenliği düşürmektedir. Bu durum sağlık harcamalarının, tarımsal desteklerin ve temizlik-arıtma yatırımlarının artmasına yol açar (Rockström vd., 2009: 472). Söz konusu tedbirler alınmadığı takdirde, sağlık sorunlarının yaygınlaşmasıyla beraber kamu ve özel sektörün sağlık harcamaları yükselerek kamu bütçesi üzerinde ek bir baskı meydana getirir. Kirliliğin giderilmesi veya iyileştirilmesi süreci ise finansal açıdan yüksek meblağları gerektirir. Özellikle hızlı ve kontrolsüz sanayileşmenin yaşandığı ülkelerde, çevre kirliliği kaynaklı sorunlar toplumsal huzursuzlukları tetikleyebilecek boyuta ulaşabilmektedir. İçme suyu kaynaklarının kirlenmesi veya hava kirliliğinin solunum yolu hastalıklarını yaygınlaştırması kalkınma sürecini yavaşlatır (OECD, 2012: 35). Böyle bir tablo, uzun vadede krizlere katkıda bulunabilecek yapısal kırılganlıkların zeminini oluşturur. İktisadi krizlerin ortaya çıkışında çevre kirliliğinin payı genelde örtük kalır ancak öngörülenden daha büyük bir yük yaratır. Çevre kirliliğinin tetiklediği bu sarmal, uzun vadeli büyüme potansiyelini zayıflatarak krizlerin ortaya çıkmasında etken bir rol oynamaktadır.

Enerji krizleri ve fosil yakıtlara olan bağımlılık, küresel ekonomilerin karşılaştığı yapısal sorunların merkezinde yer almaktadır. Yüksek oranlı petrol ve doğalgaz ithalatı, özellikle arz-

---

¹⁰ Küresel gıda krizinin nedenleri ve etkileri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gürlük, S. & Turan, Ö. (2008). Dünya gıda krizi: Nedenleri ve etkileri. *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 63-74.

talep dengesinin sarsıldığı dönemlerde ekonomik istikrarı zayıflatır. Bu kırılganlık, sadece üretim maliyetlerinde yaşanan artış ve enflasyonist baskının yükselmesiyle sınırlı kalmaz, döviz kurları üzerinde de baskı oluşturarak paranın değer kaybetmesine neden olmaktadır. Dış ticaret dengelerinin bozulması ise ithalat faturalarını kabartarak cari açık sorununu kronikleştirmektedir. Özellikle petrole dayalı sanayilerde maliyet artışları, tüketim kalıplarını ve istihdam düzeylerini olumsuz etkileyerek ekonomik daralmanın derinleşmesine yol açmaktadır (OECD, 2012: 40; BP, 2020). Bu süreç, sadece iç piyasalarda değil, uluslararası arenada da gerilimi tırmandırarak enerji arz güvenliğinin istikrarını tehdit etmektedir. Enerji arzındaki dalgalanmaların jeopolitik unsurlarla iç içe geçmesi, sorunun çok boyutlu bir hâl olmasına neden olmaktadır. Savaşlar veya diplomatik anlaşmazlıklar sonucunda petrol ile doğalgaz tedarikinin kesintiye uğraması, bu kaynaklara yüksek oranda bağımlı ekonomilerde ani şoklar yaratmaktadır. Bu durum siyasi durumlarda ülkelerin ekonomiyi nasıl bir silah olarak kullandığını da göstermektedir. Nitekim daha önce de bahsi geçtiği üzere 1973 Petrol Krizi, enerji kaynaklarının ticari ve siyasi anlamda ne denli etkili bir güç unsuru hâline gelebileceğinin çarpıcı bir örneğidir. Söz konusu dönemde üretici ülkelerin uyguladığı ambargo, başta ulaşım ve sanayi olmak üzere pek çok sektörde maliyetlerin katlanmasına ve yaygın fiyat artışlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dahası, ulaştırma ve hizmet sektörlerinde yaşanan maliyet artışları, geniş kapsamlı fiyat yükselişlerine zemin hazırlayarak enflasyonun kontrolünü güçleştirdiğini ortaya koymuştur. Bu tür şoklara karşı bağımsızlığın zayıf olduğu ekonomiler, yatırımcı güvenini kaybetmektedir. Dolayısıyla uluslararası fon akışları daha dalgalı ve risk odaklı bir görünüme bürünmektedir (Nordhaus, 2019: 2001). Böyle dönemlerde, ekonomideki belirsizlik seviyesinin artmasıyla birlikte uzun vadeli kalkınma hedefleri de sektöre uğrama riski taşımaktadır.

Salgın hastalıklar ve sağlık krizleri, çevresel ve toplumsal faktörlerin kesişim noktasında yer alarak küresel ekonomileri derinden sarsma potansiyeli barındırmaktadır. Özellikle zoonotik hastalıklar, insan ve hayvan ekosistemleri arasındaki etkileşimin artmasıyla birlikte daha hızlı yayılırken, bu tür salgınlar hem kamu sağlığında hem de ekonomik faaliyetlerde ciddi kesintilere yol açabilmektedir. COVID-19 deneyimi, kapsamlı karantina önlemleri ve sınır kısıtlamaları nedeniyle turizm, hizmet ve imalat sektörlerindeki ani daralmayı çarpıcı biçimde göstermiştir (World Bank, 2020: 28). Bu durgunluk, tedarik zincirlerinde yaşanan kesintilerle birleşerek üretim ve lojistik maliyetlerini yükseltmiş, ayrıca iş gücü piyasalarındaki istihdam kayıplarını artırmıştır. Salgına karşı yürürlüğe konulan acil destek paketleri, birçok devletin kamu maliyesi üzerinde beklenmedik bir yük oluştururken, azalan vergi gelirleri bu yükün daha

da ağırlaşmasına sebep olmuştur (Baldwin ve di Mauro, 2020: 18). Sonuçta, gelir eşitsizliği ve toplumsal kırılğanlıklar, özellikle düşük gelirli kesimlerde derinleşerek uzun vadeli bir ekonomik ve sosyal sorunlar zinciri ortaya çıkarmıştır.

Savaşlar ve jeopolitik gerilimler, iktisadi faaliyetleri sarsıcı ölçüde kapsamlı etkilere yol açan çalkantılı süreçlerdir. Savaşlar, kaynakların askeri harcamalara yönlendirilmesiyle ulusal ekonomileri zayıflatırken, ekonomik çöküşler de toplumsal huzursuzluğu artırarak çatışma eğilimlerini beslemektedir. Özellikle I. ve II. Dünya Savaşları sonrasında yaşanan kitlesel yıkım ile piyasalardaki sarsıntı, devletlerin finansal kaynaklarını tüketmiş ve iş gücü piyasalarını yeniden şekillendirmiştir. Bu durum, kamu borç stoklarının artmasına ve enflasyon baskısının yükselmesine yol açarak toplumdaki sınıfsal gerilimleri daha görünür hâle getirmiştir (Polanyi, 1944). Üretim faktörleri üzerinde oluşan bu baskı, devletlerin savaş sonrası yeniden yapılanma sürecinde imar, altyapı ve sosyal politikalar gibi kalemlere daha fazla yatırım yapmasını zorlaştırmıştır. Aynı şekilde, büyük çaplı çatışmaların getirdiği yıkıcı sonuçlar, toplumun farklı katmanlarında güvenlik endişesini artırmış ve siyasi karar alıcılar tarafından uygulanan politikaların toplumsal meşruiyetini derinden etkilemiştir (Tilly, 1992). Tarihsel örneklerde görüldüğü üzere, savaşın yarattığı iktisadi krizler uzun vadede toplumsal dönüşümlerin ve ideolojik dalgalanmaların zeminini hazırlamaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen ve tazminat ödemek zorunda olan Almanya, Versay Antlaşması'nı imzalandığı 1919 yılında İngiltere heyetinde yer alan ekonomist John Maynard Keynes, Almanya'ya yüklenen 5 milyon dolarlık tazminatın tüm Avrupa'nın ekonomik istikrarını sarsacağı uyarısında bulunarak toplantıyı terk etmiştir. Barış koşullarının mali etkilerini ayrıntılı şekilde ele aldığı "The Economic Consequences of the Peace" adlı eserinde (Keynes, 1919), Alman ekonomisine getirilen ağır yükümlülüklerin yalnızca Almanya'yı değil, bütün kıtayı tehdit edebilecek bir çöküşü tetikleyeceğini savunmuştur. Özellikle savaş tazminatlarının aşırı yüksek tutulması, Alman ekonomisinde hiperenflasyon ve işsizlik gibi derin toplumsal krizlere yol açmış, bu durumun siyasi sonuçları da kaçınılmaz olarak ağır olmuştur (Marks, 1978). Nitekim 1920'lerin başında yaşanan mali bunalım, Weimar Cumhuriyeti'nde iktidar değişikliğini hızlandırmış, toplumsal desteği giderek artan Adolf Hitler önderliğindeki Nazi Partisi'nin yükselişine zemin hazırlamıştır (Feldman, 1997). Keynes'in önceden işaret ettiği bu süreç, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine ve Yahudi soykırımı dahil insanlık tarihinin en trajik olaylarının yaşanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı'ndan sonra uygulanan ağır savaş tazminatı Almanya'nın siyasi ve toplumsal yapısını köklü biçimde sarsarak, totaliter bir rejimin kurulmasına elverişli koşulları yaratmıştır. Bu örnek, savaş ekonomisinin

ve uluslararası siyasi dengelerin kriz durumlarında ne denli belirleyici olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Krizler, toplumsal değerlerin ve siyasal tercihlerin yeniden biçimlenmesinde de pay sahibi olmaktadır (Eichengreen, 2019). Dolayısıyla savaşın ekonomik boyutlarının yol açtığı kriz süreçleri, ekonomik yapı kadar toplumsal bütünlüğü ve siyasi istikrarı da derinden etkiler. Bu perspektif, iktisat sosyolojisinin savaş ve kriz etkileşimini anlamaya yönelik çabalarında, toplumsal kurumların ve kolektif davranış biçimlerinin önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

İktisadi krizlerin arkasında yatan çevresel faktörler, üretimden tüketime, altyapıdan tedarik zincirine kadar uzanan geniş bir yelpazede etkisini göstermektedir. Doğal afetler, iklim değişikliği, fosil yakıt bağımlılığı, salgın hastalıklar ve bölgesel çatışmalar gibi dışsal şoklar, toplumların sosyoekonomik dokusunu önemli ölçüde dönüştürme kapasitesine sahiptir. Tüm bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda, çevresel sorunların iktisadi krizlerin yalnızca birer yan unsuru olmadığı, aksine çoğu zaman doğrudan tetikleyici veya derinleştirici işlev gördüğü anlaşılmaktadır. İktisat sosyolojisi, bu etkileşimin toplumsal boyutlarına odaklanarak, ekonomi-politik yaklaşımları sosyal süreçlerle harmanlamaktadır. Çevresel faktörlerin iktisadi krizlerdeki rolünü anlamak için disiplinler arası bir perspektif benimsemek büyük önem taşımaktadır. Günümüz krizlerinin çok boyutlu yapısı, doğal afetlerden kaynak kısıtlılığına, enerji bağımlılığından küresel tedarik zinciri aksamalarına kadar pek çok unsurun ortak kesişiminde filizlenmektedir. Bu nedenle, ekonomik modellerin ve sosyolojik incelemelerin çok boyutlu değerlendirilmesi gerekmektedir. İktisat sosyolojisi bakış açısıyla ele alındığında, bu çok boyutlu krizler sadece ekonomik parametreleri değil, toplumsal ilişkileri ve sosyal kurumları da etkilemekte, böylece ekonomi-politik temellerin yeniden sorgulanmasına yol açmaktadır.

III. BÖLÜM: TOPLUMSAL HAFIZA VE İKTİSADİ KRİZ

3.1. Toplumsal Hafızanın Kavramsal Çerçevesi

Toplum, bir araya gelme ve topluluk oluşturma fikrini içeren “toplu” kökünden türetilmiştir (Nişanyan). “Topluma ilişkin olan” veya “toplumla ilgili” düşünceleri vurgulamak için de toplumsal ifadesi kullanılarak kelimenin kolektif doğasına vurgu yapılır. Hafıza kelimesi ise Arapça’dan Türkçe’ye geçmiş olan “saklama, koruma, ezberleme” gibi anlamları içermektedir (TDK). Hafızayla eş anlamlı kullanılan bellek kelimesi ise “muhafaza etmek” eylemini çağrıştıran yönüyle daha geniş bir kültürel ve zihinsel mirasın saklanmasına işaret etmektedir. Buna karşın “bellek” sözcüğünün kökeni “bil-” fiiline uzanarak “bilgi, bilinç ve anımsama” kavramlarıyla yakından ilişkilidir (Nişanyan). Hafıza/bellek, bilgilerin zihinsel olarak depolandığı ve gerektiğinde yeniden erişildiği bir bilişsel yapıdır. Hatırlama ise bu yapıyla ilişkili bir bilişsel süreçtir.

Hafıza kavramının düşünsel kökenleri, Antik Yunan felsefesinden başlayarak Orta Çağ teolojisine, oradan da Rönesans dönemine kadar değişim ve gelişimler geçirmiştir. Frances A. Yates’in *Hafıza Sanatı* adlı çalışması (2020), hafızanın geçirmiş olduğu tarihsel dönüşümü konu edinir ve hafızanın arka planında işleyen kültürel ve entelektüel yapıları ortaya koyar. Bireysel hafıza, öznel deneyimleri depolarken toplumsal, kültürel ve metafizik varsayımlarla şekillenir. Bu çok yönlü varlık alanı hafızaya dair tüm kuramların nasıl bir epistemolojik ve ontolojik temel üzerine inşa edildiğini anlamak açısından bu çalışma kritik öneme sahiptir.

Antik Yunan düşüncesinde hafıza, bilginin yeniden hatırlanması ve ortaya çıkarılmasıyla ilişkilendirilmiştir. Platon’un “anamnesis” (anımsama) kavrayışı, bilginin sonradan öğrenilmediğini çünkü ruhun zaten sahip olduğu bilgileri hatırlamak suretiyle yeniden bilince taşıdığını öne sürer (Platon, 1997). Bu görüşe göre bilgi, ruhun bedenden bağımsız ve ölümsüz olduğu bir aşamada zaten elde edilmiş olduğu için öğrenme eylemi aslında bu bilgiyi hatırlamaktan ibarettir. Bu yaklaşımda, hafızanın işlevi zamansal bir hatırlamanın üstünde ebedi bir gerçeğin tekrar keşfi olarak betimlenmektedir. Buna karşılık Aristoteles, “Hafıza ve Hatırlama Üzerine” adlı denemesinde, hafızayı duyuşsal deneyimlerle ilişkili bir yansıma olarak görmüş ve anıların kaydedilmesi, saklanması ve tekrar çağrılması üzerine daha duyuşsal temelli bir kuramsal açıklama getirmiştir (Aristotle, 1908). Aristoteles’te zihnin pasif ve aktif yönleri hatırlamanın hem bilişsel hem de psikolojik boyutlarını açıklamaktadır. Bu dönemde hafıza,

insanın akıl yürütme kapasitesinin yanında duygusal ve bedensel süreçlerden de etkilenmesinden dolayı salt tinsel bir yeti olmanın ötesine geçmektedir.

Orta Çağ dönemine gelindiğinde hafıza üzerindeki düşünsel tartışmaların önemli ölçüde teolojik bir boyuta büründüğü görülmektedir. Aziz Augustinus'un itiraflarında, hafıza Tanrı'nın insana bahşettiği bir armağan olarak betimlenirken ruhsal deneyimle yakından ilişkilendirilmektedir. Augustinus, içsel düşünce dünyasında hafızayı geçmiş olayların saklandığı bir hazineye benzeterek inanç ve kimlik arasındaki bağı analiz etmiştir. Bu dönemde, özellikle manastır kültürü ve ilahiyat eğitiminde kullanılan hafıza teknikleri teolojik metinlerin ezberlenmesi ve zihinsel disiplinin güçlendirilmesi amacına hizmet etmektedir (Carruthers, 2008). Orta Çağ hafıza çalışmaları, bu anlamda hafızayı ruhsal eğitim ve ahlaki gelişimle iç içe geçmiş bir pratik olarak ele almıştır. Bu dönem, hafızanın daha sembolik ve yapısal yöntemlerle desteklendiğini örneğin hafıza sarayları¹¹ gibi tekniklerin geliştirilerek bilginin mekânsal imgeler yoluyla sistematik biçimde akılda tutulmaya çalışıldığını gösterir. Böylelikle hafıza teknikleri, o dönemde kurumsal dine ve eğitim yapısına derinden nüfuz ederek insanın ruhsal dünyasını disipline etmenin bir aracı hâline gelir.

Rönesans ve erken modern döneme gelindiğinde ise bilgiye ulaşma biçimlerinde deney ve gözleme dayalı yaklaşımlar önem kazanmıştır. Bu süreçte hafıza, önceki dönemlerin metafizik ve teolojik çerçevelerinden uzaklaşarak duyuusal deneyimlerin zihinsel temsili bağlamında ele alınmaya başlanmıştır. John Locke'un zihni doğuştan boş bir levha (tabula rasa) olarak tanımlaması ve David Hume'un hafızayı algılar yoluyla işleyen bir çağrışım sistemi şeklinde açıklaması hafızanın bilgi edinme süreçleriyle ilişkili olarak düşünülmesinin önünü açmıştır. Bu yönelim, hafızayı başlı başına bir çalışma nesnesinden ziyade zihinsel işlemlerin bir parçası olarak konumlandırmıştır. Bununla birlikte, modern felsefe içinde hafıza kavramı zaman, bilinç ve deneyim ekseninde daha doğrudan bir biçimde tartışılmıştır. Özellikle Edmund Husserl'in içsel zaman bilinci kuramı ve Martin Heidegger'in geçmişe dönük varoluşsal anlam arayışları hafızaya ilişkin dolaylı göndermeler içermektedir.

19. yüzyıla gelindiğinde, hafıza araştırmalarında bilimsel yöntemlerin daha belirgin biçimde uygulanmaya başladığını görülmektedir. Hermann Ebbinghaus'un (1913) "Bellek Üzerine" adlı deneysel araştırması, hatırlama sürecinin nicel ölçümlerle incelenebileceğini gösteren ilk

---

¹¹ Hafıza sarayı (method of loci) tekniği, özellikle Orta Çağ'da bilgilerin zihinde mekânsal ve görsel düzenlemelerle saklanmasını amaçlayan bir hafıza yöntemidir.

sistemli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Ebbinghaus, anlamsız hece listelerini ezberleyerek belleğin unutma eğrisini ortaya koymuş ve bu yaklaşımla hafıza araştırmalarında deneye dayalı metodolojinin öncü ismi hâline gelmiştir. Aynı dönemde Wilhelm Wundt'un (1904) deneysel psikoloji laboratuvarında yürüttüğü çalışmalar, hafızanın bilişsel süreçler içinde incelenmesine olanak tanıyarak hafızayı psikolojinin temel konularından biri olarak konumlandırmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan “zihinsel süreçlerin ölçülebilirliği” inancı, hafızanın deneysel olarak da incelenebilecek evrensel yasalar içerebileceğini kuvvetlendirmiştir. Bu dönem itibarıyla hafıza, bilim ve felsefe dünyasında daha çeşitli disiplinlerin odağına yerleşerek psikanaliz, fenomenoloji ve pragmatizm gibi akımların katkılarıyla yeniden yorumlanmıştır. Sigmund Freud (1915), bilinçdışı süreçlerin hafıza üzerindeki etkisini vurgulayarak, bastırılmış anıların bireysel psikopatolojide nasıl belirleyici rol oynadığını göstermiştir. Freud'un modelinde hafıza, üst üste bindirilmiş katmanlar aracılığıyla işleyen ve hatırlama ile unutma arasındaki dinamik ilişkiyi yapılandıran bir mekanizma olarak betimlenmektedir. Aynı dönemde, Henri Bergson “Madde ve Bellek” (1911) başlıklı çalışmasında, hafızanın zaman algısındaki rolünü ve bilinçle nasıl kesiştiğini ele almıştır. Bergson'un “süre” kavramı, hafızanın mutlak bir içsel zaman deneyimiyle bağlantılı olduğunu ve zihinde mekanik bir kayıt aygıtından ziyade sürekli bir yaratıcılığın işlediğini savunmaktadır. William James (1950) hafızayı; duygular, düşünceler ve istem arasındaki etkileşim çerçevesinde incelemiştir. Böylece hafızayı bütünsel bir zihinsel ekosistemin temel unsurlarından biri olarak konumlandırmıştır. Frederic C. Bartlett, *Hatırlama: Deneysel ve Sosyal Psikoloji Üzerine Bir İnceleme* (1932) adlı eserinde, hafızanın yeniden inşa edici bir süreç olduğunu öne sürer. Bartlett, insanların halihazırda sahip oldukları kültürel şemalar doğrultusunda anıları örgütlediğini ve hatırlandığında bu anıların orijinal hâliyle birebir örtüşmeyebileceğini iddia etmektedir. Bu görüş, hafızanın salt nörolojik bir depolama süreci olmaktan çok toplumsal anlatılar ve kişisel anlamlandırma çerçeveleriyle iç içe işlediğini ortaya koymaktadır.

Bilişsel davranışçı (kognitif) psikoloji alanının yükselişiyle birlikte, hafızanın yapısına dair yeni kavramlar ve modeller önerilmeye başlanmıştır. Kognitif psikoloji geleneği hafızayı “geçmişimizi kaydeden, gerektiğinde başvurabileceğimiz ve bu sebeple şimdiki anımızı etkileyen sistem” olarak tanımlamaktadır (Arkonaç, 2005: 181). Kognisyon, temel olarak dış dünyadan gelen çeşitli uyaranların insan zihninde işlenmesi, anlamlandırılması ve yeniden inşa edilmesi sürecine işaret etmektedir. Bu süreç, bireysel zihin mekanizmalarında gerçekleşse de her insan olayları kendi toplumsal ve kültürel bağlamında algılar ve anlamlandırır. Bu

bağlamda zihnin, dışarıdan edindiği verileri tecrübeler, inançlar, değerler ve toplumsal normlarla harmanlayarak yeniden yapılandırması, bilginin öznel niteliğinin toplumsal etkenlerle sıkı bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Hafıza, kognisyon sürecinin kritik bir unsuru olarak düşünülmelidir. Çünkü dış dünyadan gelen her yeni uyarı toplumsal yaşamdaki etkileşim ve deneyim birikimleriyle bütünleşir. Bu birleşim, dilsel unsurlara ve eylemlere taşınarak dışa vurulur (Karaarslan, 2019). Ancak sosyolojinin ilgi odağını oluşturan temel soru, bireyin bu bilgileri nasıl algıladığı ve hatırladığıdır. Burada devreye giren kavram, toplumsal çerçevelerin algılama süreçleri üzerindeki belirleyici etkisidir (Halbwachs, 1992). Toplum içinde yetişen birey, içinde bulunduğu aile ortamının, siyasal sosyalleşmenin, coğrafi koşulların veya eğitim sisteminin şekillendirdiği bir hafızaya sahiptir. Bu nedenle, aynı fiziksel uyarının farklı kişilerde farklı duygusal ve bilişsel yankılar uyandırması olağandır. İnsan, çevresinde gelişen olayları, okuduğu kitapları ve dâhil olduğu sohbetleri daha önce inşa ettiği kodlar ve kavramlarla karşılaştırarak anımsar ve yeniden yorumlar (Schütz, 1967). Dolayısıyla sosyoloji, bireyin yaşadığı çevre ve edindiği kültürel kodlar ışığında algılama ve hatırlama süreçlerini anlamaya odaklanarak hafızanın zihinsel sürecinin sosyal boyutunu da çözümlenmeye çalışır. Bu yaklaşım, dış dünyadan gelen verilerin zihinle bulunduğu ilk andan itibaren, toplumsal değerler ve normlarla nasıl yoğrulduğuna dikkat çeker. Bu sebeple sosyolojik araştırmalar, farklı toplumsal yapıların hafızayı şekillendirmede ne gibi etkiler bıraktığını inceleyerek hem bireysel kimliğin hem de kolektif kimliğin nasıl inşa edildiğini aydınlatmaya gayret etmektedir.

Maurice Halbwachs, hafıza kavramını psikolojik temellerden ayırarak onun sosyal boyutunu vurgulayan ilk sosyologlardan biri olarak kabul edilir. Bergson'un etkisi altında kaldığı dönemde hafızayı daha çok bireyin öznel deneyimlerini yansıtan bir yeti gibi düşünse de Durkheim ile tanışması ve bir süre onunla çalışma fırsatı bulması bu perspektifini önemli ölçüde değiştirmesine yol açmıştır. Bergson'un bireysel algı ve bilinç akışına odaklanan yaklaşımı, Halbwachs açısından başlangıçta ufuk açıcı bir nitelik taşıyorsa da Durkheim'in kolektif bilinç kuramı hafızayı toplumsal çerçeveler içinde biçimlenen bir olgu olarak kavramasına olanak sağlamıştır (Coser, 1992: 3). Durkheim'in kolektif bilinç ve kolektif temsil kavramları üzerinden hafızanın toplumsal yönünü temellendirmeye elverişli bir teori ortaya koymuştur. Halbwachs, bu kuramsal çerçeveyi geliştirerek hafızanın kolektif yönlerini daha derinlemesine inceleme fırsatı bulmuştur. Ona göre, bireyin zihninde yer etmiş anılar bile toplumun değerleri ve ortak sembolik düzeni olmaksızın anlam kazanamaz. Günlük hayatta karşılaşılan olayların, aile yapısının ve hatta dilsel kalıpların hafızanın oluşumunda belirleyici

faktörler olması hatırlama eyleminin sosyal bir ortamda şekillendiğine işaret etmektedir (Assman, 2001: 41). Bu yaklaşım, hafızanın tek başına bireyin zihinsel süreçleriyle açıklanamayacağını bunun içinde belirli bir kolektif çerçeveye ihtiyaç duyduğunu savunmaktadır. Toplumsal bağlam eksik kaldığında hafıza, kendi referans noktalarını inşa edemez çünkü semboller, kavramlar ve anlam haritaları büyük ölçüde toplumsal pratiklerin ürünü olarak var olmaktadır. Bu dönüşüm, Halbwachs'ın sosyal koşulları hafıza olgusunun merkezine yerleştirmesine ve toplumsal hafıza kuramının temellerini atmasına olanak tanımaktadır. Halbwachs'ın çalışmaları, hafızanın toplumsal yönünü kuramsal bir bütünlük içinde ortaya koymasıyla birlikte sosyal bilimler alanında dönemin egemen psikolojik yaklaşımlarına getirilen önemli bir eleştiri olarak kabul görmüştür.

Toplumsal hafıza, bir toplumun veya grubun ortak geçmişine dair anıların ve bilgilerin kolektif bir havuzudur ve grup kimliğinin inşasında merkezi bir rol oynamaktadır. Toplumsal hafıza, bireysel hafızanın aslında toplumsal çerçeveler içinde şekillendiğini öne sürerek geçmiş hatırlamanın hiçbir zaman kişisel bir süreç olmadığını savunmaktadır. Bireyler, çocukluk anılarından tarihi olayların hatırlanmasına kadar ki bütün süreçlerde içinde buldukları toplumun sosyalleşme süreçlerinden etkilenmektedirler (Halbwachs, 1992). Örneğin bir birey, çocukluk yıllarına ait hatıralarını büyük ölçüde ebeveynlerinin ve aile çevresinin hatırlatmaları sayesinde inşa eder. Kendi başına geçmişin detaylarını eksiksiz saklaması ve hatırlaması neredeyse imkânsızdır (Bedir & Tabakoğlu, 2020). Bu nedenle Halbwachs (1992), hatırlamanın her zaman belli sosyal çerçeveler içinde gerçekleştiğini vurgulayarak hangi anıların canlı kalacağını bireyin ait olduğu grubun değer ve referanslarına bağlı olduğunu ilişkilendirmektedir. Dolayısıyla hafızaya sosyolojik perspektiften bakıldığında, bireysel zihin ile toplumsal yapı arasındaki etkileşimli bir sürecin ürünü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Halbwachs'ın görüşleri hafızanın iki temel özelliğine işaret etmektedir. i) Hafızanın bireyi aşan toplumsal niteliği. ii) Yaşananların olduğu gibi depolanıp geçmişin arşivini oluşturmasından ziyade yeniden inşa edilmesi (Halbwachs, 1992; Karaarslan, 2019). Bireyler ve toplumlar, hafızalarında yer alan olayları birebir saklayıp muhafaza ederek istediği zaman sonradan değişmez biçimiyle geri çağırılmaz. Aksine hatırlama her seferinde içinde bulunulan toplumsal bağlama göre şekillenen aktif bir yeniden kurgulama sürecidir. Örneğin aynı tarihsel olayı farklı kuşaklar veya farklı gruplar kendi değer ve deneyimlerine göre kısmen farklı hatırlar. Hafıza, sürekli inşa halinde olan toplumsal bir pratiktir. Hatırlama ve unutma süreçleri ise birbirine eklenerek kolektif kimliğe uygun bir geçmiş anlatısının oluşmasına zemin hazırlar

(Olick, 1999). Böylece toplumsal hafıza toplumun mevcut ihtiyaçları ve söylemleri doğrultusunda sürekli olarak yeniden üretilmektedir.

Toplumsal hafızanın inşası kadar sürdürülmesi de sosyolojik olarak önem taşır. Hafızanın sürekliliği, paylaşılan anlatıların tekrarı, ritüeller, törenler ve kurumlar aracılığıyla sağlanır. Jan Assmann (2001), toplumsal hafızayı iki temel düzlemde açıklar: iletişimsel bellek ve kültürel bellek. İletişimsel bellek, bireylerin gündelik iletişimlerinde aktardıkları yakın geçmişe ait anıları kapsar ve genellikle kuşaklar arası sözlü aktarım yoluyla yaklaşık 80–100 yıllık bir derinliğe ulaşır. Buna karşılık kültürel bellek, yazılı metinler, ritüeller, anıtlar ve simgesel mekanlar aracılığıyla aktarılır ve daha uzun vadeli, kurumsallaşmış bir geçmiş bilgisini barındırır. Bu ayırım, özellikle kriz deneyimlerinin hafızadaki izlerini anlamada açıklayıcıdır. Örneğin, 2001 krizi gibi yakın geçmişe sahip olaylar, hâlâ iletişimsel belleğin alanında yer alırken; 1929 Büyük Buhran ya da 1946 Devalüasyonu gibi daha eski krizler ancak kültürel belleğin taşıyıcıları olan filmler, kitaplar, anma törenleri ya da tarih anlatıları aracılığıyla hatırlanmaktadır. Bu sayede toplumsal hafıza, geçmişin nesiller boyu devredilen sembolik kayıtlarına da dayanarak süreklilik kazanır.

Toplumsal hafızanın modernite ile ilişkisi dikkate değerdir. Modernite, toplumsal hafıza üzerinde çift yönlü ve paradoksal etkiler yaratmıştır. Modernleşme süreci geleneksel toplumlarda hafızayı canlı tutan birçok yapıyı zayıflatmıştır. Hızlı kentleşme, sanayileşme ve toplumsal hareketlilik, eski kuşaklarla yeni kuşaklar arasındaki bağları gevşeterek sözlü kültürün ve yerel geleneklerin aktarımını zorlaştırmıştır. Sekülerleşme ve rasyonalizm, geçmişin dinsel-mitolojik çerçevelerini çözüp yerine bilimsel ve sekülerleşmeyi koyarken bireylerin ortak kutsal hafıza etrafında buluşmasını güçleştirmiştir (Hervieu-Léger, 2000). Bunun yanı sıra, modern teknolojik gelişmeler hafızanın doğasını değiştirmiştir. Fotoğraf, film ve ses kayıtları gibi buluşlar, hatıraların belgelenip saklanmasını kolaylaştırarak hafızaya yeni imkânlar sağlamıştır. Örneğin 20. yüzyılda sinema ve fotoğraf arşivleri, toplumların ortak deneyimlerini görsel olarak belgeleyerek gelecek nesillere aktarmasına olanak vermiştir. Ancak teknolojinin hafızayı dışsallaştırması, diğer taraftan unutmaya karşı doğal direnç mekanizmalarımızı zayıflatabileceği yönünde kaygılar da doğurmuştur. Nitekim Danièle Hervieu-Léger modern dünyadaki hafıza zincirinin kırılmasının, toplumlarda bir tür kültürel amneziye yol açtığını belirtmektedir (Hervieu-Léger, 2000). Pierre Nora da “artık hafızanın çok azı kaldığı için, hakkında çok fazla konuşuyoruz” diyerek moderniteyle birlikte canlı hafıza ortamlarının dağıldığını vurgulamaktadır (1989). Hatta modernitenin belleği zayıflatarak

geçmişinden kopuk, tabiri caizse “mankurtlaşmış” bireyler yarattığı eleştirileri de dile getirilmiştir (Karaarslan, 2019). Bu bakımdan modernite, geçmiş ile bağın koptuğu hissini doğmasına ve bir unutma endişesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tam da bu endişe nedeniyle modern toplumlar hafızayı yeniden inşa etmek üzere müze, arşiv, anıt, tarih bilimi gibi kurumlar geliştirerek kaybolan hafızayı ikame etmek için adeta bir “hatırlama seferberliği” başlatmışlardır (Nora, 1989). Örneğin II. Dünya Savaşı ve Holokost gibi travmaların tanık kuşakları azaldıkça soykırımı ve katliamı unutturmamak amacıyla anma törenleri, müze ve sözlü tarih projeleri gibi hafıza pratikleri yoğunlaşmıştır (Assmann, 2001). Sonuç olarak modernite, bir yandan hafızayı zayıflatan bir dönüşüm getirirken, diğer yandan seçici hatırlatma¹² politikalarının doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Toplumsal hafızanın kuşaktan kuşağa aktarımında gündelik hayat pratikleri ve kültürel öğeler önemli bir rol oynar. Örneğin aile büyüklerinin torunlarına anlattığı geçmiş hikâyeleri, atasözleri ve deyimler gibi dilsel miraslar ya da mekân isimleri¹³ gündelik hayat içinde farkında olmadan toplumsal hafızayı taşırlar. Connerton (1989), toplumsal hafızanın beden ve rutinler yoluyla aktarıldığını vurgulayarak bedensel pratiklerin de hatırlatma ve unutma da önemli unsur olduğunu belirtmektedir. Benzer biçimde Pierre Bourdieu (1977) de insanların günlük pratiklerinde geçmişin izlerini taşıyan bedensel ve zihinsel kalıplar (habitus) geliştirdiğini ve böylece toplumsal koşulların farkında olmadan gündelik davranışlara sızdığını öne sürmektedir. Günlük hayatımızdaki birçok alışkanlık – yeme içme geleneklerinden bayram kutlamalarına, müzik ve giyim zevklerimize dek – aslında geçmiş kuşaklardan devraldığımız kültürel mirasın bir parçasıdır ve toplumsal hafızanın sürekliliğini sağlar.

Toplumsal değişimlerle birlikte toplumsal hafıza yeni boyutlar kazanmakta ve kendini dönüştürmektedir. Özellikle modernleşme, kentleşme ve medya gibi alanlardaki dönüşümler, hafızanın taşıyıcılarını ve ifade biçimlerini de etkilemiştir. Son dönemde ise küreselleşme ve dijitalleşme süreçleri, toplumsal hafızanın küresel ağlar içinde yeniden üretildiği yeni bir aşamaya işaret etmektedir. Kitle iletişim araçları ve özellikle internet, hafızayı artık ulusal sınırların ötesinde yaygınlaşan ve anlık paylaşılan bir olgu haline getirmiştir. Toplumsal hafızayı kaydetme ve saklama yöntemlerinde dijital arşivler, çevrimiçi hafıza platformları ve

---

¹² Seçici hatırlama hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza: Hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi* (s. 107–110). İstanbul: Ketebe Yayınları.

¹³ Mekân isimlerinin toplumsal hafızayı nasıl taşıdığına dair ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Çankal, G. (2022). Üniversite İsimlerinde Toplumsal Hafıza. (F. Karaarslan ve Y. Demirel, Ed.), *Hafıza Fragmanları* içinde (s. 21–36). Konya: NEU Yayınları.

sanal gerçeklik uygulamaları gibi yenilikler geçmişin nasıl korunduğu ve geleceğe nasıl aktarıldığına dair yeni soru işaretlerini gündeme getirmektedir. Örneğin Gazze’de yaşanan olaylar küresel medya aracılığıyla milyonlarca insanın ortak hafızasına hızla dahil olan bir felakete dönüşmektedir. Sosyal medya platformlarından yapılan paylaşımlar etrafında çevrimiçi anma ritüelleri ve dijital arşivler oluşturularak yeni nesil bir toplumsal hafıza pratiği doğurmuştur (Hoskins, 2011). Ancak dijital çağın hafızası da kendi ikilemlerini beraberinde getirmiştir. Bilgi bolluğu ve hız, unutmaya hem zorlaştırmakta hem de yüzeyselleştirmektedir. Geçmiş, dijital veriler sayesinde hiç olmadığı kadar erişilebilir durumdadır. Diğer yandan bu verilerin kalıcı olması, bireylerin ve toplumların “unutma hakkı” gibi yeni etik meseleleri tartışmaya açmıştır (Garde-Hansen, 2011).

Sonuç olarak sosyoloji disiplini bağlamında toplumsal hafıza, bireysel zihinler ile toplumsallık arasındaki etkileşimin bir çıktısı olarak görülmektedir. Sürekli inşa halinde olan ve çok aktörlü bir müzakere alanı olan toplumsal hafıza hem gündelik hayatın içinde doğal biçimlerde hem de ideolojik yönelim taşıyan politik müdahaleler yoluyla şekillenmektedir. Modern dünyada hızla değişen hayat koşulları ve ideolojik kırılmalar hafızanın anlamını ve kullanımını çeşitlendirmiştir. Unutma ve hatırlama pratiklerini farklı boyutlara taşımıştır. Bu yönleriyle toplumsal hafıza, geçmiş ile şimdi arasındaki bağ kuran ve kimlikleri şekillendirerek geleceğe taşıyan kolektif bir bilinçtir. Toplumsal hafıza çalışmaları, geçmişin bugünü ve geleceği nasıl şekillendirdiğini anlamamızı olanak sağlayan bir sosyal teoridir. Günümüzde hafıza araştırmaları disiplinlerarası bir niteliğe kavuşmuştur. Bilişsel nörobilim, psikoloji, edebiyat, tarih, sosyoloji, iletişim ve hatta yapay zekâ araştırmaları gibi pek çok alanın kesişiminde konumlanmıştır. Toplumsal hafıza araştırmaları, yıkıcı toplumsal olayların –özellikle savaşların, doğal ya da ekonomik felaketlerin– ortak hafıza içerisindeki yansımalarını ve bu yansımaların zamanla nasıl yeniden anlamlandırıldığını analiz etmektedir.

3.2. Toplumsal Hafıza ve İktisadi Kriz İlişkisi

Toplumsal hafıza, tarihsel olayların yeniden kurgulanmasında hem de güncel toplumsal pratiklerin biçimlenmesinde belirleyici bir rol üstlenir. İktisadi kriz dönemlerinde bu rol daha görünür ve etkili bir hâl alır. Ekonomik yapıya ilişkin olaylar, bireysel anıların aktarımı ve kurumsallaşmış söylemler aracılığıyla kriz zamanlarında yeniden şekillenerek toplumsal hafızanın dinamik yapısını açığa çıkarır. Bu dönüşüm sürecinde, toplumsal hafızanın anahtarı

olan semboller, ritüeller ve anlatılar geçmişi canlandırmakla kalmayarak mevcut ekonomik düzenin kurgulanmasına da neden olur. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, iktisadi kriz dönemlerinin geçmişteki bazı deneyimleri toplumsal hatırlamada ön plana çıkarırken, travmatik ya da siyasi açıdan rahatsızlık verici olan deneyimlerin ise bilinçli unutma stratejileriyle hafızadan dışlanabilmesidir.

İktisadi kriz dönemlerinde hafızanın nasıl şekillendiği sorusu; iktisadi, siyasi ve sosyal faktörlerin gündelik yaşam pratikleriyle kurduğu ilişkiden bağımsız düşünülemez. Bireyler bu faktörlerle oluşturulan hafızaya maruz kalırlar. Çünkü toplumsal hafıza, kişisel deneyimlerle bu faktörlerin kesiştiği noktada ortaya çıkmaktadır. Kriz zamanlarında bu unsurlar, ekonomik sorunların nedenlerini farklı şekilde çerçeveleyerek krizlerin hangi yönlerinin hatırlanması gerektiğini ön plana çıkarmaktadır. Örneğin, tarihsel olarak toplumun zorlu dönemlerinde güçlü bir devlet vurgusunun öne çıkmış olması durumunda, mevcut iktidar bu döneme ait dayanışma ruhunu yücelten anlatıları yeniden dolaşıma sokarak toplumsal dayanışma fikrini meşrulaştırma ve yaygınlaştırma amacı taşır. Bu durumun yakın dönem örneklerinden biri 6 Şubat depremi sonrasında depremden etkilenen vatandaşlara destek amacıyla televizyon kanalları ve radyoların ortak yayınıyla gerçekleştirilen “Türkiye Tek Yürek” kampanyasıdır. Halka dayanışma çağrısında bulunarak birlik ve beraberlik duygusu canlandırılmak istenmiştir. Durkheim’ın toplumsal dayanışma kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde bu tür kolektif çağrılar toplumsal aidiyet duygusunu yeniden inşa ederek ekonomik ve psikolojik zorlukların üstesinden gelinmesine yönelik dayanışma zemini oluşturur.

Toplumsal hafızanın iktisadi krizlerle ilişkisi, devlete özgü bir strateji olmayıp küresel ve yerel sermaye aktörlerinin de devreye girdiği çok boyutlu bir süreçtir. Piyasaların çalkantılı olduğu dönemlerde, toplumlar ekonomik göstergelere yoğunlaşırken, geçmişte yaşanan benzeri krizlerle ilgili anılar, deneyimler ve hatta efsaneler yeniden canlanmaktadır. Bazı kesimler, yaşanan ekonomik zorlukları “daha önce de böyle olmuştu ve baş etmenin yolu şuydu...” söylemiyle hafızada yer etmiş pratikleri gündeme taşımaktadır. Örneğin, yüksek enflasyon dönemlerinden geçmiş toplumlar, enflasyona karşı belirli alışveriş kalıplarını, tasarruf biçimlerini ya da takas yöntemlerini hafızalarında taşır ve kuşaktan kuşağa aktarır. Ancak diğer yandan, gündelik hayatın kısıtlı alanlarında travmatik deneyimleri sürekli hatırdan tutmak bunaltıcı ya da ayrıştırıcı bir etkiye sahip olacağı için toplum resmî veya yaygın söylemin etkisiyle bu deneyimleri bilinçli ya da bilinçsiz şekilde görmezden de gelebilmekte ve böylece unutma mekanizmasını devreye sokmaktadır.

Toplumsal hafıza, çelişkili biçimde hem unutarak korunan hem de hatırlayarak dönüştürülen bir alan sunmaktadır. Türkiye gibi enflasyon ve diğer yapısal ekonomik problemlerle tekrar tekrar yüzleşmiş toplumlarda, kriz kavramı farklı dönemlerle ilişkilendirilerek hafızada yer edinmektedir. Buna karşın belirli dönemlere verilen tepkiler, geçmişle ilişki kurulurken hangi hatırlama biçimlerinin devreye girdiğine göre farklılık göstermektedir. Örneğin, toplumsal hafızada yüksek enflasyon deneyimi köklü bir yer tuttuğu halde gündelik hayatta enflasyon haberlerine yönelik toplumsal tepki bazen şaşırtıcı biçimde düşük kalırken, diğer tarafta nispeten küçük bir ekonomik düzenlemeye –örneğin poşetin paralı olması uygulamasına– yönelik toplumsal tepki daha büyük ses getirebilmektedir. Bu durum sadece ekonomik rasyonellikle açıklanamayacak bir hafıza ve anlam örüntüsüne işaret etmektedir. Poşetin paralı hale gelmesi, bireyin gündelik hayatında somut bir değişikliği zorunlu kılarken, tüketici hakları, hizmet veya temel ihtiyaçların metalaşması gibi kavramlarla zihinde ilişkilendirilir. Toplumsal hafızada benzeri dönüşümleri hatırlatan, gündelik yaşam pratiklerine dair çizgiler önemlidir. Daha büyük çaplı ekonomik dönüşümler belki de geçmişte sıkça yaşandığı için artık normalleşmiş bir hafıza kategorisine yerleştirilmişken, poşet gibi sembolik önemi yüksek değişiklikler “yeni ve öngörülmemiş” bir müdahale olarak algılanabilmektedir.

Toplumsal hafıza; iktisadi tahayyülü besleyen, onun sınırlarını çizen ve olası toplumsal davranış kalıplarını şekillendiren bir mekanizmadır. Krizler, bu mekanizmayı harekete geçirerek toplumun neleri unutmak istediğini ve neleri hafızada tutmaya kararlı olduğunu açığa çıkarmaktadır. Bu bağlamda, hafıza tek bir faktörün -ne kadar kapsayıcı ya da manipülatif olursa olsun- hafızayı tümüyle kontrol altına alabilmesi güçtür. Geleneksel pratiklerin varlığı, aile içi anlatıların gücü, sivil toplumun ve muhalif grupların farklı hafıza üretme biçimleri, iktidarın resmî söylemine alternatif kanallar yaratarak çoğulcu bir hafıza alanı inşa etmektedir.

İktisadi kriz dönemlerinde halkın zihninde oluşan yaygın yoksulluk ve güvencesizlik duyguları farklı biçimlerde yeniden kurgulanır. Bir dönemde yaşanan kriz, “sistemik reformların başlangıcı”, “kalkınma hamlesi” ya da “dış güçlerin müdahalesi” gibi çerçevelerle tanımlanarak hafızada travmadan çok başarı ya da direniş anlatıları üzerinden temsil edilir. Bu hafıza kurgusunun kabul görebilmesi için geçmişteki mağduriyetlerin ya görünmez kılınması ya da normalleştirilmesi gerekir. Unutma, devlet politikaları ve toplumsal rasyonelite tarafından işlevsel bir stratejiye dönüştürülür. Ancak söz konusu kriz, kolektif kimliğin sürekliliğini tehdit eden bir nitelik taşıyorsa bu unutma çabalarına karşı farklı toplumsal katmanlardan gelen muhalif anlatılar ya da yeni kuşakların sorgulayıcı hafıza pratikleri

aracılığıyla yeniden hatırlanma ve yeniden inşa süreçleri devreye girer. Bu bağlamda her kriz, “aynı hataların tekrar edilmemesi” adına toplumsal hafızada bir ders niteliği taşıırken diğer taraftan da geçmişe yapılan atıflar da gelecekteki düzenlemelerin meşrulaştırılması için siyasal stratejilerin parçası hâline gelir. Örneğin, yüksek enflasyon sonrası büyüme hedefleri koyan bir iktidar, geçmiş krizleri “kötü yönetim” ya da “dış müdahale” şeklinde çerçeveleyerek başarı hikâyesini bu karşıtlık üzerinden kurar. Böylece toplumun geçmişten aldığı travmatik deneyimlerden ziyade seçilmiş anlatılar aracılığıyla inşa edilen bir kolektif umut ve yeniden doğuş imgesini canlı tutmaktadır.

3.3. İktisadi Kriz Dönemlerinde Toplumsal Hafızanın Görünümleri

İktisadi krizler, toplumsal yapıda kırılmalara ve değişimlere yol açar. Kırılma ve değişimlerin yaşandığı dönemlerin nasıl hatırlanacağı iktisadi krizlerin toplumsal hafızasını oluşturur. Krizin yaşandığı dönemin mekânsal örüntüleri, tarihsel anlatıları, bedensel tepkiler ve gündelik dildeki unsurlar aracılığıyla toplumsal hafızada görünür hale gelir. Bu bağlamda, iktisadi kriz dönemlerinde toplumsal hafıza krizin ne şekilde hatırlandığına, kimler tarafından temsil edildiğine ve hangi amaçlarla yeniden üretildiğine dair dinamik bir müzakere alanı sunar. Mekân, toplumsal hafızanın somutlaştığı ve sembolik anlamların biriktiği en önemli alanlardan biridir. Tarihin mekânla iç içe geçtiği yerlerde hafıza görünür bir kimlik ifadesine kavuşur. Tarih anlatısı, geçmişe dair seçici bir okuma sunarak içinde bulunulan krizin sebeplerini veya çözümlerini tarihsel bir temele oturtma işlevi üstlenir. Beden ve bedenle ilişkili ritüeller, semboller vasıtasıyla bir özneleşme süreci yaratır. Gündelik yaşamda tekrar eden bedensel pratikler, kimliğin ve aidiyetin hissedilir boyutunu somutlaştırır. Dilsel unsurlar ise tüm bu öğelerin hem taşıyıcısı hem de aktarım aracıdır.

3.3.1. İktisadi Kriz Mekanları

Mekân fiziksel bir alan olmanın dışında sosyolojik açıdan toplumsal ilişkilerin üretildiği, temsil edildiği ve müzakere edildiği bir düzlemdir. Mekân, insan eylemleriyle sürekli olarak inşa edilirken bireylerin algılarını, davranışlarını ve aidiyet duygularını da şekillendirir. Bu anlamda mekân toplumsal olarak yeniden üretilir (Lefebvre, 1991). Bu karşılıklı ilişki içinde, insan mekânı dönüştürürken mekân da insanın gündelik hayatını, hafızasını ve duygulanımlarını

biçimlendirir. Bu bağlamda iktisadi krizler, gündelik yaşamın akışında ve mekâna dair temsil biçimlerinde iz bırakır. Kuyrukların oluştuğu kamusal alanlar, fiyat etiketlerinin artış gösterdiği pazar ve marketler, işsizliğin yoğunlaştığı kahvehaneler ve protestoların düzenlendiği meydanlar krizin toplumsal yansımaları mekânda görünür kılar. Bu nedenle iktisadi kriz mekânı, toplumsal hafızanın mekânsal olarak şekillendiği dinamik bir sosyolojik alandır. Kriz, insan–mekân etkileşimi içinde şekillenen bir toplumsal deneyim olarak ortaya çıkar.

Mekân ile hafıza arasındaki yoğun ilişkinin temelinde, insanların sürekli olarak yaşadıkları veya ziyaret ettikleri yerlerle zihinsel ve duygusal bağlar kurması yatmaktadır. Bu bağ, söz konusu mekânın “toplumsallaşması” ile güçlenir. Zira kimse insandan yoksun bir arazinin mekân adını hak edecek ölçüde sosyal kodlar taşıdığını iddia edemez. Bir yerin gerçekten mekâna dönüşmesi, orada gerçekleşen paylaşımlar, ritüeller ve gündelik pratikler aracılığıyla anlam kazanmasıyla mümkün hale gelir (Yalım, 2002: 158). Bu anlam ise hafızanın dayanak noktalarını oluşturur. Bir sokak, bir meydan veya bir bina işlevsel değerinin yanında anlam dünyasına sahiptir. Toplumsal bir olayın yaşandığı mekân hafıza da yer edinir. Örneğin, 1929 Büyük Buhran sırasında Amerika Birleşik Devletleri’nin pek çok kentinde hızla artan işsizlikle birlikte kamu binalarının çevresi, çorba dağıtılan aşevleri ve geçici barınaklar yoksulluğun ve çaresizliğin somut mekânlarına dönüşmüştür. Özellikle New York’taki Central Park içinde kurulan ve “Hooverville” adı verilen derme çatma gecekondu mahalleleri krizin barınağı haline gelmiştir (Feigenbaum, 2024). Kriz mekânları, egemen düzenin dışında gelişen ve alternatif yaşam biçimlerinin ifadesine dönüşen alanlardır. Bu tür mekânlar, toplumsal düzenin kırılma anlarında gündelik yaşam pratiklerinin hem yeniden üretildiği hem de görünür hâle geldiği yerlerdir. Dolayısıyla kriz mekânsal bir yeniden örgütlenmeyi de beraberinde getirir. Krizlerin mekânda bıraktığı izler çoğunlukla kendiliğinden gelişen ve toplumsal kırılmaların görünür hâle geldiği alanlar yaratırken kimi zaman da doğrudan devlet müdahaleleriyle biçimlendirilir. Mekân, iktidar ilişkilerinin, ekonomik stratejilerin ve ideolojik hedeflerin taşıyıcısı hâline gelir. Dolayısıyla, kriz dönemlerinde ortaya çıkan Hooverville gibi marjinal alanlar nasıl toplumun dışlanan kesimlerinin barınma ve görünürlük alanlarına dönüşmüş ise modern ulus-devlet inşası sürecinde de mekân iktidar eliyle yeniden üretilir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin erken döneminde gerçekleştirilen reformlar kırsal ve kentsel mekânların düzenlenişini köklü biçimde dönüştürmüştür. Aşar Vergisinin Kaldırılması (17 Şubat 1925), Çiftçinin Özendirilmesi (1925), Örnek Çiftliklerin Kurulması (1925), Tarım Kredi Kooperatiflerinin Kurulması (1925), Kabotaj Kanunu (1 Temmuz 1926), Sanayi Teşvik

Kanunu (28 Mayıs 1927), Toprak Reformu (1929), I. ve II. Kalkınma Planları (1933), Yüksek Ziraat Enstitüsünün Kurulması (1933) ve Ticaret ve Sanayi Odalarının Kurulması (1935) gibi düzenlemelerin ortak paydası Cumhuriyet'in ekonomik kalkınma ve modernleşme projesini hayata geçirmek üzere yürürlüğe konulmuş olmalarıdır. Vergi düzenlemelerinden kooperatifleşmeye, tarım ve sanayi teşviklerinden kalkınma planlarına kadar uzanan bu önlemler doğrudan doğruya ülkenin üretim biçimini, mülkiyet ilişkilerini ve ekonomik yapısını şekillendirir. Böylelikle kırsal ve kentsel alanlarda, pazar yerlerinde veya yeni kurulan sanayi bölgelerinde gündelik hayat ve ekonomik ilişkiler yeniden düzenlenir. Ancak tarımsal alanın, pazarların, kooperatiflerin, sanayi bölgelerinin örgütlenmesi gibi uygulamalar mekânı ve gündelik hayatın ekonomik ilişkiler etrafında kurulduğu sahayı dönüştürür. Örneğin, kırsal bölgede çiftçinin üzerindeki vergi yükünün kaldırılması veya kooperatif kurma olanağının tanınması yerel pazarların çehresini değiştirir. Kıtık, yokluk veya enflasyon dönemlerinde insanların “kuyruk,” “pazar” ve “banka” gibi iktisadi mekânlarda geliştirdiği pratikleri yeniden şekillendirir. Bu açıdan bakıldığında yukarıda bahsi geçen iktisadi reformlar ekonomik ilişkiler bağlamında kente ve kırsala nüfuz ederek (pazar yerleri, tarla, fabrika, liman, banka, kooperatif vb.) gündelik hayatın kurulduğu mekânı değiştirmiştir. Bu reformlar; pazarların, üretim alanlarının ve sosyal mekânın yeniden örgütlenmesi sonucu toplumsal hafızanın (özellikle iktisadi temelli hafıza parçalarının) dönüşümüne katkı sağlamıştır.

Tablo 2: İktisadi Kriz Mekanları

Mekân Türü	Krizle İlişkisi	Sınıfsal Boyut	Temsili Simgeler
Kuyruk	Kriz dönemlerinde bekleyiş, belirsizlik ve erişim sıkıntısının mekânsal sembolü	Alt / Orta	Karaborsa sıraları, tüp kuyruğu, ekmek kuyruğu
Pazar yerleri	Geçim derdinin doğrudan gözlemlendiği alan	Alt Sınıf	Boş poşet, pazarlık
AVM'ler	Tüketimin ve sınıfsal ayrışmanın mekânı	Orta / Üst Sınıf	Boş mağazalar, Etiket değişimi
Banka	Finansal kırılganlık ve güven krizi	Tüm sınıflar	Kuyruk, döviz kuru
Kahvehane	İşsizliğin görünür olduğu boş zaman alanı	Alt sınıflar	İşsizlik
Meydanlar	Toplumsal tepkilerin, protestoların ve ortak hafızanın alanı	Tüm sınıflar	Taksim Meydanı Kızılay Meydanı

Kriz mekanlarının oluşumu kriz dönemlerinde mekânda yaşanan deneyimlerin toplumsal hafızada nasıl yer aldığıyla yakından ilişkilidir. Mekânın hangi biçimde hatırlandığı ya da unutulduğu kriz mekânlarının oluşumunda belirleyici rol oynar. Bir yerin kriz mekânı olarak

algılanması sadece o dönem içinde yaşanan somut deneyimlerle sınırlı kalmaz. Bu hatırlayış biçimi, mekânın işlevini ve sembolik değerini dönüştürür. Onu sıradan bir fiziksel alan olmaktan çıkartıp toplumsal hafızada özel bir konuma yerleştirir. Kriz mekânları egemen gücün dışında gerçekleşebileceği gibi devlet politikaları, toplumsal muhalefet hareketleri, sivil toplum kuruluşlarının müdahaleleri ve bireylerin gündelik hayatta sergiledikleri pratikler gibi çok sayıda etkenin kesişim noktasında gerçekleşir. Özetle kriz mekânları, toplumsal hafızanın biçimlenmesinde son derece kritik bir rol oynar. Kriz mekânları olarak tanımlanabilecek kuyruklar, pazar yerleri, alışveriş merkezleri, bankalar ve meydanlar ise bu sürecin öne çıkan sahneleridir. Çalışmada bu mekânların seçilmesinin temel nedeni kriz anlarında bireylerin gündelik yaşam pratiklerinin doğrudan kesintiye uğradığı, ekonomik belirsizlik ve toplumsal tedirginliğin somut olarak görünür hâle geldiği alanlar olmalarıdır. Elbette bu mekanlar çoğaltılabilir ancak bu çalışma analiz derinliğini koruyabilmek ve hafıza ile mekân arasındaki ilişkiyi gündelik hayatın en yoğun deneyim alanları üzerinden çözümleyebilmek adına temsili gücü yüksek toplumsal hafızada iz bırakmış mekânlarla sınırlandırılmıştır. Böyle bir sınırlama çalışmanın odağını dağıtmadan krizlerin bireysel ve toplumsal hafızada nasıl mekânsallaştığını anlamaya yönelik analitik bir çerçeve kurmayı mümkün kılmaktadır. Bu nedenle seçilen mekânlar hem kriz anlarının görünürlüğünü artıran hem de hafızada iz bırakan yerler olarak önceliklendirilmiştir.

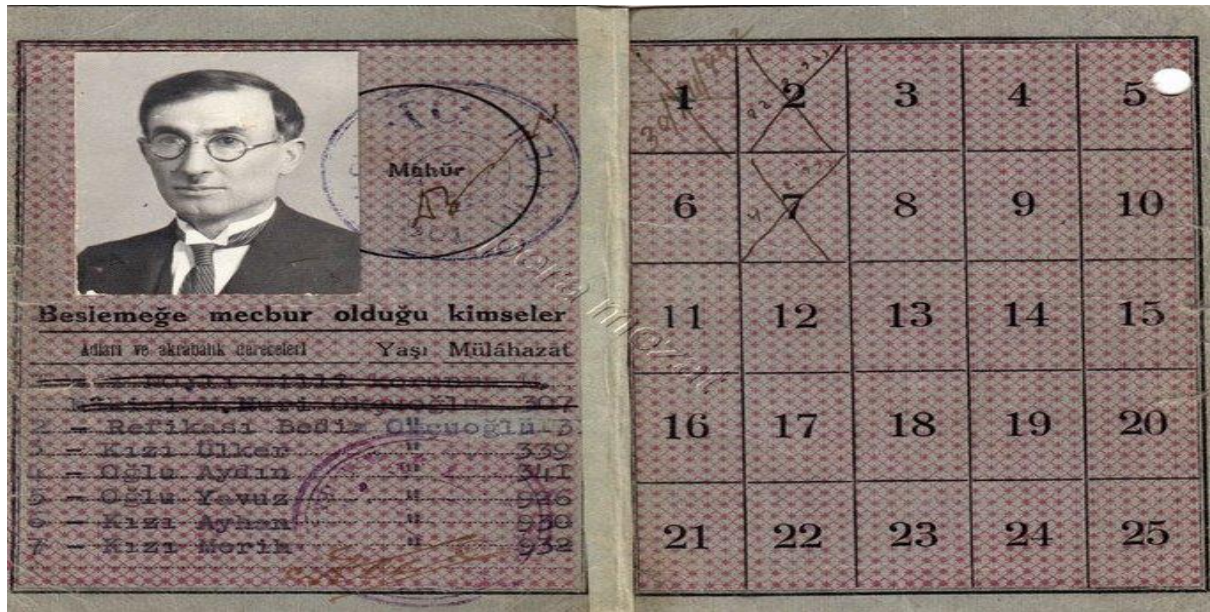
3.3.1.1. Kuyruklu Yıllardan Tanzim Çadırlarına

Kuyruk olgusu, iktisadi kriz dönemlerinde kaynakların yetersizliği nedeniyle kaynaklara erişimde ortaya çıkan çarpıcı bir mekanizmayı temsil etmektedir. Özellikle iktisadi düzenin geçici ya da yapısal nedenlerle bozulduğu, temel tüketim mallarının kısıtlandığı veya lojistik zincirlerde aksaklıkların baş gösterdiği durumlarda kuyruklar krizin çarpıcı bir sembolü hâline gelir. Özellikle benzin, tüp gaz, yağ, şeker gibi temel tüketim mallarının kıt olduğu ya da devlet tarafından dağıtımın kontrol edildiği durumlarda “kota” ve “karne”¹⁴ gibi uygulamalarla

---

¹⁴ Kota, belirli bir ürün veya hizmet için kişi başına ya da hane başına konulan üst sınır ya da miktar sınırlamasını belirtirken, karne ise kişinin veya ailenin hangi ürün ya da hizmeti ne kadar alabildiğini kaydetmek üzere kullanılan kayıt defteri, fiş ya da kupon benzeri araçları ifade etmiştir. Örneğin, karne üzerinde hane halkının adı-soyadı, ne kadar ürün alma hakkı olduğu ve bu hakkın ne zaman kullanıldığı gibi bilgiler yer alır. Dolayısıyla karne, kotanın fiilî olarak uygulanmasını ve denetlenmesini sağlayan mekanizmalardan biridir.

tüketim kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır. Kuyrukta bekleyen vatandaşlar, devletle kurdukları ilişkiyi ve piyasanın işleyişine dair inançlarını bu mekânda yeniden değerlendirirler.

Görsel 1: Ekmek Karnesi

Kuyrukların iktisadi krizlerdeki rolü talep ile arzın aynı anda dengesizleşerek toplumsal ve psikolojik faktörlerin devreye girdiği karmaşık bir fenomeni ifade etmektedir. Fiyat kontrolleri, planlama hataları, belirsizlik ve toplumsal güvensizlik gibi faktörlerin bir araya gelmesiyle oluşan bu durum emek piyasasından finansal aracılık hizmetlerine kadar geniş bir yelpazede etkisini göstermektedir. Kriz dönemlerinde ortaya çıkan kuyrukların iktisadi açıdan yarattığı ilk belirgin etki, refah kaybı kavramıyla doğrudan ilişkilidir. Krizlerde sıklıkla gözlemlenen talep patlaması çoğu zaman ani fiyat dalgalanmalarını takip eden davranışsal tepkilerden kaynaklanır. İnsanların, gelecekte daha pahalıya mal olacağını düşündükleri ürünleri erkenden stoklama isteği kuyrukların uzamasına ve de piyasa dengesizliklerinin artmasına sebebiyet verir. Bu ortamı kendi lehine kullanmak isteyen aracılar veya spekülâtörler krizi fırsata çevirerek ürünleri karaborsa ya da kayıt dışı satışlarla yüksek fiyatlardan sunarak haksız kazanç elde etmeye yönelir. Örneğin, gıda veya ilaç gibi kritik alanlarda işlem yapan aracılar kıtlık algısını kullanarak yüksek kârlar elde edebilecek fırsatlar yakalarlar. Bu da karaborsaya sürüklenen bir sistemde düşük gelirli hanelerin çok daha fazla zarara uğraması anlamına gelmektedir (Tullock, 1967: 229). Özellikle temel tüketim mallarında ortaya çıkan karaborsa uygulamaları gıda enflasyonunu hızlandırırken krizin toplumsal boyutlarını daha da derinleştirir. Dolayısıyla böyle durumlarda devletin yaptığı fiyat kontrolleri veya sübvansiyonlar bazen amacının tersi bir etkiye yol açarak tüketicilerin daha da kısıtlı erişim

endişesiyle talebi fazlasıyla öne çekmelerini sağlar. Böylece kısır bir döngü oluşur: Artan belirsizlik ve stoklama, kuyrukların uzamasına ve uzayan kuyruklar da belirsizliğin iyice pekişmesine neden olur. Böylelikle kuyruklar hafıza da sembolik bir değer kazanır.

Kuyrukların fiziksel ve maddi etkilerine odaklanmak kuyruk olgusunu anlama da yeterli olmaz. Sosyal psikoloji, örgüt teorisi ve davranışsal iktisat gibi disiplinlerin sunduğu perspektifler kuyrukların bireylerin algıları, tutumları ve davranış kalıpları üzerindeki etkilerini analiz etmede önemli katkılar sunar. Kriz dönemlerinde bireyler, belirsizlikle başa çıkmaya çalışırken çoğu zaman rasyonel olmayan kararlar alma eğilimi gösterir ve bu tür irrasyonel davranış kalıpları ise piyasa dengesizliklerini daha da derinleştirir. Kıtlık algısını güdüleyen her gelişme “bana yetecek mi” korkusunu güçlendirerek yeni bir talep dalgasına yol açar. Böylece krizlerin temel bileşeni olan “güvensizlik” kuyrukların uzamasına katkıda bulunan esas psikolojik unsur olarak tanımlanabilir. Gündelik hayatın bir parçası hâline gelen kuyruklar, bireylerin zihninde zorlu bir dönemin kalıcı hafıza görüntüleri şeklinde yer eder (Bowles & Gintis, 2000: 1413). Dolayısıyla kuyruk fenomenini anlamak için psikolojik ve sosyolojik öğeleri birlikte hesaba katmak gerekir. İnsanlar, belirsizlik dönemlerinde kaybetme korkusu ile hareket ettiklerinde talep fazlaşması kaçınılmaz olur. Kıt kaynaklar hızla tükenebileceği endişesi, tüketicileri stoklama davranışına sevk ederek piyasadaki dengesizlikleri büyütür. Böylece kuyrukların uzaması kolektif bir davranış modelinin sonucu olarak kendini besleyen bir döngü yaratır. Toplumun bir kesimi stok yaparken, diğer kesimi de bu belirsizlik ortamına uyum sağlamak adına benzer davranışlar gösterir.

Görsel 2: 1977'de İstanbul'da tüp kuyruğu (Esnaf Haber TV, 2025)

Kuyruk, geçmiş kriz deneyimlerinin somutlaştığı ve her tekrarlandığında hafızayı canlandıran bir “mekân” işlevi görmektedir. Toplumsal hafıza, kuyruklu yıllara dair deneyimleri sonraki kuşaklara gerilim ve yokluk sahnesi olarak simgelemektedir. Yaşanan tüm duygusal ve siyasal gerilimlerin kuşaklar boyunca aktarıldığı güçlü bir sembol hâline gelmiştir. Tarihsel örnekler, kuyruklara yönelik hafızanın çoğu zaman devlet kurumlarının veya piyasa mekanizmalarının yetersizliği ile özdeşleştirildiğini göstermektedir. 1970'lerin sonlarına damgasını vuran ve Bülent Ecevit'in başbakanlık döneminde yoğunlaşan kuyruklar Türkiye'nin kriz hafızasında özel bir yer tutmaktadır. 1977-1979 yılları arasında yaşanan ağır ekonomik şartlar temel tüketim maddelerinin bulunamaz hâle gelmiştir. Benzin, tüp gaz, sigara, ekmek gibi mallar için uzun kuyruklar oluşmasına yol açmıştır. Bu dönem halk arasında “Ecevit kuyrukları” olarak adlandırılmıştır. Elbette bu dönem dışında da kuyruklar yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanan karne sistemiyle birlikte ekmek, yağ ve sabun gibi temel ihtiyaç maddeleri için oluşan uzun kuyruklar, 1958'de yaşanan döviz krizi sırasında akaryakıt ve ithal mallara erişimde yaşanan sıkıntılarda bu kuyruklara örnektir. Varolan kuyruk hafızası toplumsal bir hafızanın ürünü olduğu kadar yönetilen de bir olgudur. Bunun en canlı örneği tanzim çadırı¹⁵dir.

¹⁵ Sebze ve meyve fiyatlarını düşürmek amacıyla 2019 yılında İstanbul'da 50, Ankara'da ise 15 noktada tanzim satış noktaları kuruldu. Tanzim satış uygulaması Türkiye açısından yeni bir yöntem olmayıp, geçmişte özellikle iktisadi kriz dönemlerinde farklı şekillerde gündeme gelmiştir. Örneğin, 2012 yılında kaleme alınan bir köşe yazısında, 1970'lerde dönemin İzmir Belediye Başkanı İhsan Alyanak'ın, gelir düzeyi düşük vatandaşların et,

Tanzim çadırları, 2019 yılında sebze ve meyve fiyatlarını düşürmek amacıyla kurulan geçici satış noktaları olarak Türkiye'nin yakın dönem kriz ve müdahale pratiklerinde farklı bir hafıza mekânı hâline gelmiştir. Bu çadırlar önünde oluşan kuyruklar klasik anlamda “yokluk” nedeniyle sıralanmış tüketicilerin görüntüsü olmaktan çok devlet söylemi çerçevesinde “varlık” ya da “bolluk” kuyruğu olarak tanımlanmıştır. Bu yeni çerçeve tüketicilerin kriz algısını dönüştürmek ve yükselen fiyatların kaynağını aracılar gibi dışsal faktörlere bağlamak üzere tasarlanan bir stratejiyi işaret eder. Tanzim çadırı önünde oluşan kuyruk eleştirilerine Cumhurbaşkanı Erdoğan (BBC Türkçe, 2019), “CHP iktidarlarında yokluk kuyruğu, şimdi ise varlık kuyruğu” şeklinde cevap vermiştir. Tanzim çadırlarında oluşan kuyruk, kaynakların fiziksel kıtlığından ya da erişimin yapısal olarak sınırlandırılmasından ortaya çıkmamaktadır. Piyasa mekanizmalarındaki bozulmaya yönelik doğrudan müdahaleden kaynaklanmaktadır. Devletin tanzim satış noktaları aracılığıyla devreye girmesi üretici ile tüketici arasındaki zincirde rol alan aracı aktörlerin neden olduğu fiyat artışlarını dengelemeye yönelik bir ekonomik regülasyon çabasıdır. Bu bağlamda tanzim çadırları, geçmişte yaşanan krizlerin hafıza yükünü yeniden üretmekten ziyade piyasa sistemindeki işleyiş sorunlarına alternatif bir çözüm alanı yaratma amacına yöneliktir. Fakat muhalif düşünceler bunu geçmiş kuyruk hafızasına dayandırarak mevcut durum üzerinden siyaset yaparak karşıt hafıza üretme çabasıdır.

Nora'nın (1989) “bellek mekânları” kavramsallaştırması toplumsal hafızada kolektif travmalarla iç içe geçmiş, zamansal sürekliliği olan ve simgesel yük taşıyan mekânlar için geçerlilik kazanır. Tanzim çadırları ise, tarihsel sürekliliği olmayan ve iktisadi rasyonaliteyle açıklanabilir geçici müdahale alanlarıdır. Bu müdahale hafızaya yönelik bir uygulama değildir aksine ekonomik işleyişin istikrarını sağlama çabasıdır. Bu uygulamalar geçmişin izlerini yeniden üretmekten çok mevcut piyasa dinamiklerindeki aksaklıkları kontrol altına alma amacı taşır.

---

kömür, sebze ve meyve gibi temel ihtiyaçlarını piyasa fiyatlarının altında karşılamalarını sağlamak amacıyla tanzim satış modelini geliştirdiği aktarılmaktadır. Zaman içerisinde İzmir'deki bu tanzim satış noktaları büyüyerek “Tansaş” adında bir market zincirine dönüşmüştür. 1980'lerde hızla genişleyen Tansaş, 1990'lı yıllarda ülke çapında tanınan başarılı bir perakende zinciri hâline gelmiştir. Daha sonra Tansaş, önce Doğu Grubu tarafından satın alınmış, ardından 2005 yılında Migros bünyesine geçmiştir. Migros'un Tansaş'ı satın almasından sonra ise marka giderek piyasadan çekilmiş ve zamanla tamamen ortadan kalkmıştır. Böylece, tanzim satışın güncel pratiklerden tarihsel sürece uzanan yolculuğu, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal hafızasında farklı dönemlere ait bir deneyim olarak yer edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47206934>.

Sonuç olarak kuyruk, ilk bakışta geçici bir bekleme alanı gibi görünse de kriz dönemlerinde toplumsal bir mekâna dönüşür. Kaynakların kıtlaştığı, erişimin zorlaştığı ve zamanın belirsizleştiği bir ortam yaratır. Bu ortamda kuyruk, egemen gücün dağıtım rejimiyle bireylerin arz-talep ilişkisi arasındaki gerilimin mekânsal tezahürü haline gelir. Bireylerin uzun süreler boyunca ayakta beklediği, sıraların bozulduğu, araya adam sokma, tartışma çıkarma ya da tanıdık vasıtasıyla öncelik kazanma gibi pratiklerin yaşandığı bu alan psikolojik ve duygulanımsal olarak da krizle biçimlenmiş bir mekândır. Çünkü bekleme hâli, krizin yarattığı zaman duygusunun bozulduğu, geleceğin bulanıklaştığı, eşitsizliklerin görünür hale geldiği bir deneyim sunar. Kuyrukta geçen zaman belirsizlik yüklüdür çünkü kaynak tükenebilir, hak adaletsizce dağıtılabılır ya da sıra kaybedilebilir. Kuyrukta beklemek zamanla ekonomik sistemin kötü gidişatına, devletin işleyişine ve iktidarın performansına dair bir metafora dönüşmüştür. Kuyruk, kriz hafızasının mekânsallaştığı ve bireylerin krizle bedensel olarak karşı karşıya kaldığı toplumsal bir sahnedir.

3.3.1.2. Pazar Yerleri ve Alışveriş Merkezleri

Pazar yerleri ve alışveriş merkezleri, iktisadi krizlerin gündelik hayata yansımalarının en somut gözlemlenebildiği alanlardan biridir. Gündelik hayatın ihtiyaçlarını büyük ölçüde belirleyen bu alanlar iktisadi düzenin değişimlerini yansıtması bakımından krizi doğrudan resmeder. Özellikle kriz dönemlerinde üretim ve dağıtımda meydana gelen değişimlerin tüketim kalıplarındaki dönüşüme etkisini çarpıcı bir şekilde ortaya koyar. Bu bağlamda gerek pazar yerleri gerekse alışveriş merkezleri krizlerin yarattığı belirsizlik ve güvencesizlik hissini hem bireysel hem de toplumsal ölçekte yansıtır.

Geçmişten günümüze pek çok kentte haftalık ya da günlük olarak kurulan semt pazarları halkın piyasayı doğrudan gözlemleyebildiği alanlardır. Üretim koşullarındaki değişiklik, dağıtım aşamasında yaşanan sıkıntılar veya piyasa dalgalanmaları etkisini doğrudan hissettirir. Özellikle kriz dönemlerinde hane halkları için bu değişikliklerin günlük harcamalar üzerindeki etkisi çok daha somut hale gelir. Alıcıların pazarlık biçiminden satıcıların tezgâh düzenine kadar birçok unsur kriz döneminin ruhunu yansıtır. Artan fiyatlar, pazarlık kültürü, satın alma kültürü (ihtiyaçların yarımşar kilo alınması) ve alışveriş torbalarının boş kalması gibi durumlar kriz dönemlerinde gündelik tüketim alışkanlıklarında yaşanan değişimlerin belirgin göstergeleri arasında yer almaktadır. Alt ve orta sınıf haneler açısından pazarlar aynı zamanda

çeşitli tüketim stratejilerinin geliştirildiği bir mekâna dönüşür. Sabah saatleri ürün fiyatları daha yüksekken gün sonuna doğru fiyatlar düşme eğilimi gösterir. Kriz dönemlerinde gelir kaybına uğrayan ya da gelecekteki belirsizliği öngörerek tasarruf eğilimini artıran hane halkları daha ucuz ürün arayışına yönelerek bu saat aralıklarında alışveriş yapar.

Krizlerin pazar alanında görünürlüğü yüksek olsa da temel dinamiklerin kökeni üretim sürecinin her aşamasına kadar uzanır. Kriz, kırsaldaki üretim süreçlerini doğrudan etkileyerek pazar zincirinin her halkasında kırılmalara yol açar. Kırsal bölgelerde tarımsal faaliyetler daha istikrarlı bir yapıya sahip gibi görünmekle birlikte sermaye ve girdi fiyatlarının yükselmesi, bankacılık sektöründeki dalgalanmalar ve tarım politikalarındaki belirsizliklerden etkilenir. Özellikle aile çiftçiliği yapan küçük ölçekli üreticiler büyük ölçekli işletmelerle rekabet etmekte zorlanır ve artan maliyetler karşısında üretim kapasiteleri düşer. Bu durum yerel üretimin azalmasına, tedarik zincirinin zayıflamasına ve sonuç olarak tüketiciye ulaşan nihai fiyatlarda ciddi dalgalanmalara neden olmaktadır. Sürdürülebilir tarım politikalarının eksikliği, kırsal kalkınma desteklerinin yetersizliği ve küresel piyasalardaki dalgalanmalar krizin süreklilik kazanmasında belirleyici faktörlerdendir. Üreticilerin ürünlerini gerçek değerinde satamaması, fiyatların istikrarsızlığı ve alım süreçlerindeki keyfi uygulamalar çiftçiyi yalnızlaştırmakta ve pazara erişimlerini zorlaştırmaktadır. Kriz dönemlerinde üreticilerin ürünlerini tarlada bırakmaları, toplamamaları ya da dökmeleri ise bu kırılmanın en çarpıcı ve somut örneklerinden biridir.

Görsel 3: Ektiği Ürün Tarlada Kalan Çiftçi (Karagöz, 2024).

Alışveriş merkezleri (AVM) ise kentsel mekânda daha planlı ve merkezîleştirilmiş tüketim pratiklerinin geliştirildiği mekanlardır¹⁶. Bu mekanlar özellikle küresel kapitalizmin yayılmasıyla birlikte tüketicinin daha geniş bir marka ve ürün yelpazesine erişmesini sağlamıştır. Ancak iktisadi bir kriz ortaya çıktığında alışveriş merkezlerinde yer alan işletmeler de daralan talep karşısında hızlı refleksler göstermek zorunda kalır. Kriz, alışveriş merkezlerinde kendisini mekânın tenhalaşması, toplu alışverişlerin yerini zaruri ihtiyaçların teminine bırakması, market raflarında sürekli değişen fiyat etiketleri ve nakit ödeme yerine kredi kartı kullanımının yaygınlaşması şeklinde yansıtır. İşletmeler bu duruma yönelik satış stratejileri geliştirerek krize direnç göstermeye çalışır. Örneğin, hediye çekilişleri, iş gücünü azaltma, stokları küçültme veya indirimli satış kampanyalarını artırma yoluna gitmektedir. Bu dönüşüm, tüketimi etkilediği kadar istihdamı ve mekânsal örgütlenmeyi de doğrudan etkiler.

Alışveriş merkezleri, mimari tasarımı ve sunulan sosyal imkânlar açısından da dikkat çekici tepki mekanizmaları geliştirir (Bakır, 2019). Kriz dönemlerinde de azalan harcama isteğini canlandırmak için çeşitli etkinlikler veya kampanyalar sunarak tüketicileri merkeze çekmeye çalışırlar (Ritzer, 2010). Örneğin, festivaller, aile dostu etkinlikler veya çocuk oyun alanlarının artırılması gibi uygulamalar kriz dönemlerinde yaşanan genel karamsarlığı kırmayı amaçlar. Bazı durumlarda ise bu çabalar, tüketicilerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak yerine sadece gezme ve vakit geçirme faaliyetlerine evrilir. Bu noktada AVM'ler bir nevi sosyal oyalanma mekânı işlevi görür. Ancak gelir düzeyindeki sert düşüşler veya krizin derinleşmesi gibi faktörler ağır bastığında ise boşalan mağazalar ve düşen ziyaretçi sayılarıyla krizin etkisini açıkça yansıtır. Çünkü tüketimin ve sınıfsal ayrışmanın mekânı olan AVM'ler kriz anlarında toplumsal kutuplaşmayı daha da görünür kılar. Orta ve üst sınıf tüketicilerin sayısındaki azalma, vitrinlere bakan ama alışveriş yapamayan bireylerin çoğalması ya da bazı mağazaların kapanması krizin mekânda iz bırakmasını sağlar.

Kriz dönemi dinamiklerinin farklı sosyoekonomik katmanlar üzerindeki etkisi, pazar yerleri ve alışveriş merkezleri arasındaki karşıtlığı daha da belirgin kılar. Gelir düzeyi düşük kesimler, özellikle temel tüketim malzemelerini daha ekonomik fiyatlarla temin edebildikleri semt pazarlarına yönelirken, gelir seviyesi görece daha yüksek olan gruplar alışveriş merkezlerinin sunduğu konfor ve çeşitlilikten yararlanmaya devam eder. Bununla birlikte krizler aslında her

---

¹⁶ Alışveriş merkezlerinin doğuşu ve tüketim ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydemir, M. A. (2007). Tüketim: "Modern dünyanın kültürel göstereni". İçinde K. Alver & N. Doğan (Ed.), *Kültür sosyolojisi* (ss. 325-344). Ankara: Hece Yayınları.

iki mekân türünde de tüketim kısıtlamaları ve satın alma tercihlerinde önemli değişimlere yol açarak bireylerin gündelik yaşam pratiklerini yeniden şekillendirmektedir. Sonuç olarak, pazar alanları ve alışveriş merkezleri, iktisadi krizlerin günlük yaşama en hızlı şekilde sirayet ettiği ve tüketim alışkanlıklarındaki dönüşümlerin en bariz gözlemlenebildiği mekânlar arasında yer almaktadır. Pazar yerleri, esnek yapısı ve yerel aktörlerin katılımı sayesinde kriz belirtilerini çabuk yansıtırken, alışveriş merkezleri ise organize perakendenin sembolü olarak kriz dönemlerinde daha karmaşık ve merkezi tepkiler üreten çoğunlukla da ulusal veya küresel sermayenin karar mekanizmalarına bağlı kurumları bünyesinde barındırır. İki mekân türünün de kriz koşullarında ortaya koyduğu tepki ve dönüşüm stratejilerinin gözlenmesi hem iktisadi parametrelerin hem de toplumsal dinamiklerin anlaşılması açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla pazar yerleri ile alışveriş merkezlerinin kriz dönemlerinde nasıl etkileşime girdiği, hane halklarının alım gücündeki değişimleri ve tüketim kalıplarını nasıl yansıttığı toplumsal refahın ve ekonomik istikrarın farklı boyutlarının çözümlenmesine imkân tanımaktadır.

3.3.1.3. Bankalar ve Döviz Büroları

Bankalar ve döviz büroları, iktisadi faaliyetlerin fiziksel aktörlerinden biri olarak ekonominin seyrini yansıtan kurumsal yapılardır. İktisadi hayatın ayrılmaz bir parçası olan bu mekânlar, istikrar dönemlerinde toplumsal güvenin; iktisadi dalgalanma ve kriz dönemlerinde ise güvensizlik, endişe ve panik duygularının görünür hâle geldiği alanlar olarak öne çıkar. Küreselleşme süreciyle birlikte bankacılık faaliyetlerinin çok uluslu şirketler ile ulusal ekonomiler arasındaki ilişkileri daha derinlemesine etkilemesi, olası bir kriz durumunda bu yapıların krizin etki alanını genişletip derinleştirme potansiyelini artırmaktadır.

Bankalar; kriz dönemlerinde ekonomik güvenin sarsıldığı, bireylerin tasarruflarını, borçlarını ve geleceğe dair beklentilerini yeniden gözden geçirdiği mekânlara dönüşür. Krizlerin derinleştiği anlarda bankalara yönelik mevduat çekme taleplerinin kitlesel boyutlara ulaşması hafızada yer edecek sahnelerin ortaya çıkmasına yol açar. Bankaların önünde uzayan kuyruklar, nakit sıkışıklığı yaşanması, bankalara borçlu sayısının artması, yatırımcıların altına veya dövizine yönelmesi, faiz oranlarının yükselmesi ve banka iflasları hafızada krizin görünür yüzü olarak yer edinir. Bu tür olumsuz deneyimler, ekonomik dengelerin sarsıldığı süreçlerde devletin hangi önlemleri alacağına dair tartışmaları da hızlandırır. Kamu müdahaleleri,

mevduat koruma mekanizmaları ve hatta bazı durumlarda bankaların kısmen veya tamamen kamulaştırılması, bankaların politik ve toplumsal kriz yönetiminin de merkezine yerleşmesini sağlar. Krizin şiddetine göre şekillenen kurtarma paketleri ve mevduat güvencesi uygulamaları, vatandaş-devlet ilişkisinin güven esasına ne kadar dayandığını test eder. Bankaların bu süreçte üstlendiği fonksiyon, daralan finansal koşullarda likidite sağlayarak krizin daha ağır sonuçlarını önlemek olsa da bazı durumlarda riskleri de içselleştirir ve domino etkisini hızlandırır (Allen ve Gale, 2007). Dolayısıyla bankaların hem bir finans merkezi hem de toplumsal hafıza alanı olarak konumlanması krizlerin mekânla kurduğu ilişkiye yönelik çok boyutlu bir bakış açısını gerektirir.

Tarihsel süreçte yaşanan iktisadi krizler, bankacılık sektörünün bu krizlerin oluşumunda ve yayılmasında nasıl merkezi bir rol oynayabileceğini göstermiştir. Douglas Diamond ve Philip Dybvig (1983), bankaların likidite sağlama işlevleri nedeniyle yapısal olarak kırılabilir kurumlar olup, mevduat sahiplerinin ani ve toplu para çekme taleplerine karşı savunmasız olduklarını ortaya koymuştur. Bu çalışma, bankaların kriz dönemlerinde neden odak noktası haline geldiğini açıklamaktadır. Benzer şekilde, 2008 Küresel Finans Krizi de bankaların riskli mortgage kredileri ve türev ürünlere aşırı maruz kalmalarının, finansal sistemde nasıl bir domino etkisi yarattığını ve global ekonomiyi nasıl resesyona sürüklediğini göstermiştir. Örneğin, 2001 yılında Türkiye’de yaşanan kriz sürecinde bankalar arası gecelik faizlerin ani artış göstermesi banka şubelerinin büyük çaplı endişelerle ilişkilendirilmesine sebep olmuş ve bu süreçte oluşan hafıza daha sonraki kriz yorumlarında bile sıklıkla referans verilen bir örneğe dönüşmüştür.

Tablo 3: 1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan İktisadi Krizlerin Gecelik Faiz Oranları

Kriz Dönemi	Ay	En Yüksek Gecelik Faiz Oranı (%)	Kaynak
1994	Nisan	~700	TCMB (1994)
2000	Kasım	~2000	TCMB (2000), DPT (2001)
2001	Şubat	6200	TCMB (2001)
2008	Eylül	~22	TCMB (2008), BDDK (2008)
2018	Ağustos	~24	TCMB (2018), BDDK (2018)
2020	Mart	~11,25	TCMB (2020)

Tablo 3’te 1990 sonrası Türkiye’de yaşanan krizlerin bankalar arası para piyasasında (gecelik faiz oranı) nasıl olağandışı boyutlara ulaşabileceğini göstermektedir. 1990’lar sonrası dönem için Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ve ilgili kurumların paylaştığı verilere ulaşılabildiği için rakamlar daha kesindir. Erken Cumhuriyet ve sonraki bazı dönemlere (1923, 1946, 1958, 1973) ilişkin gecelik faiz verileri ise resmî kayıtlarda yeterli şekilde

bulunmadığından tabloda yer verilmemiştir. Gecelik faiz oranlarının keskin biçimde yükselmesi, kamuoyunda ekonominin gidişatına yönelik acil durum ya da olağanüstü hâl duygusunu besler.

Bankacılık sisteminin fiziksel ve işlevsel varlığı, finansman ve sermaye akışını sağlamakla kalmayarak toplumun duygu durumunu da yansıtır. Belirsizlik, risk algısı ve yetersiz regülasyon gibi unsurlar bir araya geldiğinde bu mekânların kriz merkezleri olarak görülmesi kaçınılmazdır. Tokel'in (2004) ifade ettiği üzere, bireysel tasarruf sahiplerinin geleceğe ilişkin güvencesi ile işletmelerin büyüme beklentisi arasındaki dengenin kritik kesişim noktası olan bankalar krizin yayılım alanının genişlemesinde kilit bir rol oynar. Bankalar, olası bir iflas veya ani likidite talebi gibi durumlarda korku, öfke ve güvensizlik duygularını görünür kılar.

Döviz büroları, kriz dönemlerinde iktisadi sistemin güven ve likidite dönüştürücü aktörleri olarak öne çıkar. Özellikle ülke ekonomilerinde döviz talebinin hızlı şekilde yükseldiği koşullarda birey ve işletmeler yerel paradan kaçış eğilimi göstererek döviz bürolarına yönelir. Bu durum, döviz bürolarının hem sembolik hem de işlevsel olarak ekonomik güvensizliğin maddi bir simgesine dönüşmesine neden olur. Türkiye özelinde 1994, 2001 ve 2018–günümüz krizlerinde dolarizasyon eğilimi ve döviz talebinin artması, döviz bürolarını finansal gündemin merkezi haline getirmiştir (Çepni & Köse, 2006; Özatay & Sak, 2002). Bu bürolar aracılığıyla gerçekleşen işlemler, piyasalarda spekülasyon beklentilerin hızla yayılmasına ortam hazırlar. Ekonomik aktörler, kriz beklentisi ile döviz yöneldiğinde döviz kurundaki dalgalanma artar. Bu durum döviz bürolarının işlem hacimlerini ve görünürliğini yükseltir.

Kriz dönemlerinde, gündelik hayatın sıradan akışında arka planda kalan bankalar ve döviz büroları bir anda ekonomi gündeminin merkezine taşınır. Normal şartlarda maaş yatırma, kredi başvurusu ya da döviz alıp-satma gibi işlemlerle ilişkilendirilen bu yapılar kriz koşullarında belirsizlik, panik ve güvensizlik duygularının fiziksel olarak somutlaştığı mekânlar haline gelir. Buraların önünde oluşan kuyruklar, ATM önlerinde yaşanan izdihamlar, içeride yüksek sesle hesap soran müşteriler ya da sessizce endişe içinde bekleyen bireyler krizin toplumsal etkisinin bedenler ve mekânlar üzerinden nasıl işlendiğini gösterir. Bu bağlamda hortumlanan banka veya batık banka gibi ifadeler de mali iflaslar sonrasında toplumsal hafızada yer etmiş sembolik anlamları da temsil eder. Döviz büroları ise kriz hatlarında bir tür likidite barometresi görevi görür. Aktörlerin yerel para birimine olan güvenini kaybettiği anlarda yoğunlaşan döviz talebi, döviz bürolarını iktisadi kriz mekânı haline getirir. Bu kurumların kriz dönemlerinde artan

görünürlüğü, sistemik güvensizlik ve panik duygularının toplumsal alandaki yansımalarını görünür kılar.

3.3.1.4. İşsizliğin Bekleme Salonu: Kahvehaneler

Kahvehaneler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine uzanan süreçte kamusal alanda bireylerin bir araya gelerek güncel meseleleri tartıştıkları önemli sosyo-kültürel mekânlar olarak işlev görmüştür. Özellikle Osmanlı döneminde halk tabanlı sohbetlerin gerçekleştirildiği bu mekânlar, resmi bilgi kaynaklarına erişim imkânı bulunmayan bireylerin merak ettikleri konulara dair bilgi edinmeye çalıştıkları yerler olarak dikkat çeker. Bu gelenek, Cumhuriyet döneminde de varlığını büyük ölçüde sürdürmüştür (Yurduseven, 2022). Modernleşme süreciyle birlikte yeni tür kahvehaneler ortaya çıkmış olsa da geleneksel kahvehane tipi varlığını korumaya devam etmiştir. İktisadi kriz dönemlerinde ise kahvehaneler toplumun farklı kesimlerinden bireylerin ekonomik gelişmeleri değerlendirdiği, belirsizlik ve güvensizlik ortamında gündelik deneyimlerini paylaştığı ve krizle ilgili kanaatlerin şekillendiği özgün kamusal mekânlar hâline gelmiştir.

İktisadi kriz dönemlerinde hane halkı gelirlerindeki düşüş, tüketim alışkanlıklarının değişmesi ve işsizlik oranlarının yükselmesi toplumsal gerginliklerin artmasına zemin hazırlar. Bu tür dönemlerde bireyler, belirsizlikle başa çıkabilmek adına daha fazla sosyalleşmeye, dayanışmaya ve bilgi alışverişine ihtiyaç duyar. Tam da bu noktada kahvehaneler, toplumsal etkileşimin yoğunlaştığı anlamlı kamusal alanlara dönüşür. Kahvehaneler, çay içilen ya da oyun oynanan yerler olmanın ötesinde iktisadi krizlerin bireysel ve toplumsal düzeydeki yansımalarının konuşulduğu ekonomik belirsizliklerin tartışıldığı sosyal alanlar olarak işlev görür.

Kahvehaneler, düşük maliyetli sosyalleşme imkânı sunarak özellikle ekonomik daralma sürecinden doğrudan etkilenen kesimlere nefes alma imkânı tanıyan, kültürel paylaşımın sürdürüldüğü özgün mekânlar olarak öne çıkar. Gelir düzeyi düşük olan veya işsiz kalmış bireylerin bir araya geldiği bu ortamlarda zamanla bir tür dayanışma ağı oluşur. Kimi zaman bu ağlar, borç para bulmaktan iş bulmaya aracılık etmeye kadar uzanır. Böylece, resmi kurumların ulaşmakta yetersiz kaldığı noktalarda mikro ölçekli toplumsal destek mekanizmaları işlemeye devam eder. Kahvehaneler, enformel bir istihdam bürosu olarak da

rol üstlenir. İş bulma süreci, resmi kanallardan ziyade kişisel ağlar üzerinden gerçekleştiği için kahvehaneler bu ağların kesişim noktası hâline gelir. Özellikle göç yoluyla kente gelen ve iş arayan bireylerin, kahvehane müdavimlerinden ya da aynı yöreden gelen hemşehriler aracılığıyla iş bulma süreçlerine dahil oldukları çeşitli saha araştırmalarında tespit edilmiştir. Nitekim zamanla hemşeri derneklerinin bile kahvehane benzeri işlevler üstlenmeye başladığı ve bu alanların gündelik bilgi alışverişinin merkezine dönüştüğü görülmektedir (Koyuncu, 2011: 142; Ökaz, 2019: 80; Bayraktar, 2003: 108). Bu açıdan bakıldığında kahvehaneler hem sosyal sermayenin hem de ekonomik ilişkilerin şekillendiği bir mekân olarak işlev gösterir.

Toplumsal dayanışma ve ekonomik ilişkilerin bir arada kurgulandığı bu mekânlarda siyasal tartışmaların da sıklıkla yer aldığını belirtmek gerekir (Sağlam, Çelen Öztürk, & Kaçar, 2019: 50). Yerel düzeyde siyasetin nabzını tutan, gündelik hayata dair endişelerin dile getirildiği ve hatta bazen protest hareketlerin kıvılcımlandığı noktalar ortaya çıkar.¹⁷ Sonuç olarak, kahvehaneler iktisadi kriz dönemlerinde insanların bir araya geldiği, ekonomik ve toplumsal dayanışmanın vücut bulduğu hayati mekânlar olarak da karşımıza çıkar.

3.3.1.5. Meydanlar

Meydanlar, şehrin en hareketli ve canlı alanlarıdır. İktisadi ve sosyal hayatın merkezinde yer aldıkları için kamusal görünürlüğü en yoğun yaşandığı mekanlar olarak öne çıkarlar. Hayatın nabzını tutan bu alanlar, toplumsal kriz zamanlarında siyasal iktidar ile halk arasındaki gerilimin mekânsal ifadesine dönüşür. Sıradan günlerde şehrin akışını sağlarken, kriz dönemlerinde toplumsal hareketler, protestolar, grevler ve mitingler gibi çok boyutlu bir dönüşüm yaşayarak iktisadi ve siyasi gerilimlerin sembolik yansımalarına sahne olur.

Meydanların; konumları, tarihsel rolleri ve kriz dönemlerinde üstlendikleri işlevler iktisat ve sosyoloji literatüründe giderek artan bir ilgiyle ele alınmaktadır (Harvey, 2012). Meydanlar kriz dönemlerinin sembolü haline gelirken, bu sembolün cisimleştiği bazı alanlar vardır. Bu

---

¹⁷ Özellikle 1970'li yıllarda Türkiye'de yaşanan sağ-sol çatışmalarının yoğunlaştığı dönemde, kahvehaneler yalnızca birer sosyalleşme alanı olmanın ötesine geçerek, siyasi grupların ideolojik ve örgütsel merkezlerine dönüşmüştür. Bu bağlamda, farklı görüşlere sahip toplulukların kendi kahvehanelerini bir tür politik üs olarak konumlandırması, tarihsel olarak Fransız İhtilali sırasında devrim yanlısı çevrelerin cafelerde toplandığı örnekle dikkat çekici bir benzerlik taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Habermas, J. (2003). *Kamusal alanın yapısal dönüşümü* (T. Bora & M. Sancar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları; Yurduseven, S. (2022). Osmanlı'da kahvehane kültürü ve yarattığı toplumsal etkiler. *Açık Pencere Gençlik Düşünce ve Araştırma Kuruluşu Dergisi*, 1(1), 50.

alanlar büyük şehirlerin merkezi olan Taksim Meydanı ve Kızılay Meydanı gibi hem toplumsal hafızada güçlü bir yer edinen hem de ekonomik ve siyasal dönüşümlerin izlerinin en açık şekilde gözlemlendiği mekânlardır. Gündelik hayatın akışında sıradan birer geçiş noktası olarak görülen bu meydanlar, kriz dönemlerinde kolektif tepkinin, protestoların ve dayanışma pratiklerinin ortaklaşa kesiştiği bir zemine dönüşür.

Taksim Meydanı, İstanbul'un kalbi olarak tanımlanabilecek konumu nedeniyle tarihsel süreç içerisinde pek çok önemli toplumsal ve siyasal olaya ev sahipliği yapmıştır. İktisadi krizlerin sokaktaki insanın gündelik yaşamına doğrudan etki ettiği dönemlerde Taksim Meydanı protestoların ve kitlesel eylemlerin başlangıç noktası olmuştur. 1970'li ve 1980'li yıllarda küresel ekonomik dalgalanmalar, Türkiye'nin dışa açılma süreciyle birleşen yapısal dönüşümler ve artan enflasyonist baskılar özellikle işçi ve memur kesiminin taleplerini kamusal alanda dile getirme arayışını güçlendirmiştir (Keyder, 1981). Bu bağlamda Taksim Meydanı, toplumsal tepkinin somutlaştığı başlıca mekânlardan biri hâline gelmiştir. İzleyen yıllarda ise neoliberal politikaların yol açtığı ekonomik dengesizlikler ve toplumsal eşitsizlikler üniversite gençliği ve çeşitli sivil toplum örgütleri tarafından Taksim'de düzenlenen protestolar aracılığıyla görünürlük kazanmıştır. Böylece krizlerin kamusal alandaki izdüşümleri bu meydanda ifadesini bulmuştur. Benzer şekilde, Ankara'nın siyasal ve yönetsel merkezine ev sahipliği yapan Kızılay Meydanı, Türkiye'nin siyasal tarihinde kritik eylemlerin gerçekleştiği başlıca mekânlardan biri olarak öne çıkar. İktisadi krizin derinleştiği ve toplumsal huzursuzluğun belirginleştiği dönemlerde hem kamu emekçilerinin hem de özel sektör çalışanlarının gerçekleştirdiği grevler ve protesto yürüyüşleri çoğunlukla bu meydan üzerinden şekillenmiştir. Bu durum, Kızılay'ın iktidarla toplum arasındaki gerilimin mekânsal bir ifadesi hâline geldiğini gösterir. Uygulanan ekonomi politikalarına karşı ses yükselten ya da alternatif politikalara çağrı yapan toplumsal gruplar için Kızılay görünürlüğün ve kolektif eylemin sahnesi olarak işlev görür.

Meydanların iktisadi kriz dönemlerindeki kritik işlevi, devletin veya yerel yönetimlerin bu alanları yönetme ve denetleme stratejilerinde de değişikliklere yol açar. Kitlesel protestoların kontrolden çıkmasını engellemek isteyen yetkililer, kimi zaman sert güvenlik önlemleri uygularken kimi zaman da müzakere masasına oturarak talepleri dinlemeye zorlanır. Bu stratejilerin biçimi ve ölçüsü meydanın kimliğini doğrudan etkiler. Taksim Meydanı ve Kızılay Meydanı üzerinde geliştirilmek istenen dönüşüm projeleri, doğrudan iktidar-meydan ilişkisini belirleyen dolayısıyla iktisadi kriz koşullarında toplumsal muhalefetin gücünü ve sınırlarını da

tanımlayan dinamikler olarak karşımıza çıkar. Meydanların kriz dönemlerinde sembolik bir direniş alanı¹⁸ olarak görülmesi Türkiye'ye özgü bir olgu değildir. Dünya genelinde, Madrid'deki Puerta del Sol, Atina'daki Sintagma veya New York'taki Times Meydanı gibi mekânlar da benzer süreçlerden geçmiştir. Kent merkezlerini dolduran öfkeli kalabalıklar, ekonomik adaletsizliklerin giderilmesini talep eden küresel hareketlerin parçası olduğunu yüksek sesle duyurur.

Meydanların ekonomi politiği üzerine yapılan araştırmalar, bu mekânların toplumun farklı kesimleri arasında etkileşimi kolaylaştırdığını vurgular. Kriz dönemlerinde gündeme gelen gelir dağılımı adaletsizliği, işsizlik ve sosyal güvence eksikliği gibi konular geniş kitlelerin gündeminde yer bulur. Kızılay ve Taksim gibi kamusal alanlar, toplumsal zıtlıkların ve dayanışmanın aynı anda görünür hale geldiği sahnelerdir. Üst düzey yöneticiden işsiz vatandaşa kadar hemen her kesim krizin yansımalarını aynı alanda deneyimleyerek birbirinin hakikatini kısmen de olsa anlama şansı yakalar. Bu süreç, meydanın kolektif bilincin inşasındaki rolünü güçlendirir. İktisadi kriz dönemlerinde meydanların sembolik ve işlevsel değeri, toplumsal hareketlerden kent politikalarına kadar pek çok farklı boyutta belirginleşir. Taksim ve Kızılay gibi meydanlar hem tarihten devraldıkları birikimle hem de güncel ekonomik gerilimlerle yoğrularak çok katmanlı bir mekân niteliği kazanır.

Kriz mekânları, her zaman devletin ya da egemen güçlerin doğrudan kontrolü altında ortaya çıkmasalar da belirli koşullarda kurumsal müdahale ve yönlendirme süreçlerine konu hâline gelir. Kalıcı kılınmak istenmeyen mekânlar ya dağıtılır ya da yeniden düzenlenerek devletin müdahale edilebilir ve gözetlenebilir alanına dâhil edilir. Kriz, meydanlara sadece protesto olarak yansımaz. Krize karşı direnç olarak da yansır. Krizlerin derinleştiği dönemlerde sokak satıcılığı, seyyar tezgâhlar ya da dilencilik gibi enformel ekonomik faaliyetlerin artışı, bu direncin hem ekonomik hem de mekânsal bir tezahürüdür. Bu tür pratiklerin yoğunlaştığı alanlar devlet açısından hem toplumsal denetimin zayıfladığı bölgeler olarak görülür hem de mevcut düzenin görünürlüğüne tehdit eden alanlar olarak algılanır. Dolayısıyla bu mekânlar, çeşitli yasal, idari ve fiziksel müdahalelerle ya kontrol altına alınmak istenir ya da görünürlükleri ortadan kaldırılmaya çalışılır. Zira mekân üzerinde kurulan denetim fiziksel

---

¹⁸ David Harvey, kentin toplumsal mücadelelerin ve demokratik katılımın sahnesi olduğunu savunur. Ona göre meydanlar, neoliberal kent politikalarına karşı geliştirilen direnişlerin hem sembolik hem de pratik olarak örgütlendiği alanlardır; bu nedenle toplumsal farkındalık ve katılımcı demokrasi açısından vazgeçilmez kamusal zeminlerdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Harvey, D. (2012). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. London: Verso.

planlamadan mekânda şekillenen kimlik biçimlerine, anlatılara ve hafıza izlerine kadar müdahale anlamı taşır. Bu bağlamda mekânsal müdahaleler, kriz deneyiminin toplumsal hafızadaki izdüşümünü yeniden yapılandırmaya, kamusal alanı resmî ideolojinin öngördüğü biçimde şekillendirmeye yönelik stratejik araçlara dönüşür.

3.3.2. Tarihsel Anlatı ve Kriz Anlatıları

Tarihsel anlatılar; toplumların geçmişlerini nasıl gördüklerini, olayları hangi temalar etrafında kurguladıklarını ve kendi kimliklerini hangi öğeler üzerinden tanımladıklarını belirleyen önemli bir araçtır. Modern ulus devletler, kendi tarihsel anlatılarını biçimlendirirken çoğu zaman ortak acı, zafer ve kahramanlık öykülerini öne çıkarır. Bu anlatılar, toplumun hafızasına yerleştikçe resmî ideolojinin sunduğu toplumsal mutabakatı derinleştirmek amaçlanır. Böylece tarih, gerçekte yaşanan olayların hatırlanışından ziyade bugünün siyasal beklentilerine uygun anlatıların geçmişe yansıtılması olarak işlev görür. Aynı olaya dair birbiriyle çelişen tarih yazımlarının varlığı geçmişin gerçekliğinden çok bugünün hangi biçimde anlamlandırıldığına bağlıdır.

Tarihsel olgular, bugünden geriye bakma pratiği içinde yeniden yorumlanır ve bu yorumlar yeni kimlik inşası arayışlarının taşıyıcısı olur (Halbwachs, 1992). Örneğin, tarihsel anlatı düzeyinde sürekli vurgulanan, kurucu ya da milat olarak sunulan bir olay olan İzmir İktisat Kongresi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinin iktisadi vizyonunun ilk kez geniş katılımlı bir kurultayda ele alındığı, millî ekonominin nasıl inşa edileceğine dair kararların alındığı ve sonraki yıllarda da resmî söylemde bağımsızlık ve kalkınma idealinin başlangıç noktasıdır. Bu bakımdan, bir taraftan iktisadi politikaların çerçevesini çizerken diğer taraftan resmî tarih anlatısına dâhil olmuş ve Cumhuriyet'in ulusal kalkınma hafızasında merkezi bir konuma gelmiştir. Yeni rejim, İktisat Kongresi'ni bir kurucu mit olarak kodlamış ve ilerleyen yıllarda ekonomi politikalarının meşruiyeti Kongre'de alınan ilkelere atıfla sağlanmıştır. Tarihsel anlatıların siyasal hafıza üretimindeki bu kurucu işlevi, iktisadi krizlerin nasıl hatırlandığı ve temsil edildiği bağlamında da belirleyicidir. Tıpkı İzmir İktisat Kongresi'nin ulusal kalkınma ideali etrafında bir kurucu mit olarak yapılandırılması gibi krizler de çoğu zaman toplumsal hafızada yeniden inşa edilen siyasal-toplumsal eşik noktaları olarak anlamlandırılır.

Tablo 4: Toplumsal Hafıza ve İktisadi Kriz Anlatıları

Anlatı Türü	Krizle İlişkisi	Sınıfsal Boyut	Temsili Simgeler
Yokluk Anlatıları	Kıtlık ve temel tüketim maddelerine erişememeyi bireysel deneyimlere içkin bir biçimde aktarılması.	Alt / Orta Sınıf	Bizim zamanımız... ile başlayan kıtlık ve karaborsa anlatıları
Medya	Krizin medya tarafından temsil edilişi	Orta / Üst sınıf	Haberler
Mizah	Krizin yarattığı travmanın mizahi yolla dönüştürülmesi, dayanma stratejisi olarak espriyle anlama	Alt / Orta sınıf	Karikatürler, fıkralar, “ekonomi şakaları”, “gülmekten ağlamalar”
Sembol	Krizin toplumsal hafızada belirli nesne, mekân veya imgelerle özdeşleştirilmesi	Tüm sınıflar	Boş tencere, ekmekek, döviz tabelası, AVM boşluğu, kuyruk, pazar filesi, yazar kasa, yastık altı

Kriz anlatıları, tarihsel kurgunun ayrı bir boyutunu oluşturur. Kriz, her toplumsal hafızada belirgin izler bırakır. Kıtlık, savaş, çöküş veya toplumsal çatışma gibi unsurların yaşandığı dönemler o anla sınırlı kalmaz. Tarihsel anlatıların kriz boyutunda; bireysel anlatılar, medya, mizah ve semboller büyük önem taşır. Her bir anlatı krizi gelecek nesillere aktararak toplumsal hafızanın şekillenmesine neden olur.

3.3.2.1. Bizim Zamanımızda Kıtlık Vardı!

Yokluk anlatıları, geçmişte yaşanan ekonomik sıkıntıların “Bizim zamanımızda kıtlık vardı” şeklinde başlayan bireysel deneyimlerle harmanlanarak kuşaklar arası aktarıldığı özgün bir toplumsal hafıza pratiğidir. Kıtlık dönemlerinde temel tüketim maddelerine erişim zorlukları ve uzun kuyruklarda geçirilen süreler “Bizim zamanımızda gaz bulmak için sabahın ilk ışıklarında kuyruğa girerdik” ya da “Kuyruk kavgaları” anlatılarıyla hafıza da yer edinir. Böylece yokluk anlatıları, resmî tarih kayıtlarında yer almayan mikro deneyimlerin canlı bir şekilde hatırlanmasını sağlar. Bu anlatıların merkezi vurgusu, yaşanan sıkıntıların nesiller boyu paylaşılarak hem geçmişi anlamlandırma hem de günümüzdeki refah durumuna dair farkındalık yaratma işlevi görmesidir. Dolayısıyla yokluk anlatıları salt bir mağduriyet hikâyesi olarak anlaşılmalıdır. Yaşanan güçlüklerin sabrı, tasarrufu ve metaneti öğrettiğini belirten ifadeler geçmişin olumsuz deneyimlerinin bugüne dair olumlu dersler barındırdığını göstermekle birlikte zor zamanların aşılabilirliğini kanıtlayan bir niteliğe sahiptir.

Yokluk anlatılarının zaman içinde değişim geçirdiği de görülür. Toplumsal hafızada yer edinen belli olaylar, sonraki kuşaklara aktarılırken yeni anlamlar kazanabilir veya abartılı unsurlarla zenginleşebilir. Bu süreçte, anlatıcıların kişisel deneyimleri ve toplumsal beklentileri hikâyelerin içeriğini yönlendirir. Bazı dönemlerde siyasi iklim, kıtlık hikâyelerinin vurgusunu güçlendirirken kimi zamanlarda ekonomik refahın artması da bu anlatıların ilgi düzeyini azaltabilir. Ancak böyle dönemlerde bile geçmişe duyulan nostalji zorlukların anımsanması yoluyla bir kimlik inşası stratejisine dönüşür. Dolayısıyla yokluk anlatıları, zamansal ve mekânsal bağlam içinde sürekli evrilerek toplumsal hafızanın dinamik karakterini yansıtır (Connerton, 1989: 27). Bu yönüyle anlatılar, toplumsal değişimin izlerini de bünyesinde barındıran çok katmanlı bir anlatı evrenidir. Hafızanın bireysel ve toplumsal boyutları arasında sürekli bir etkileşim olduğunu öne süren çalışmalar, anlatıların bu etkileşim içinde şekillendiğini ve hatıraların anlatıcıların içinde buldukları toplumsal konum ve sınıfsal deneyimlerle iç içe geçtiğini göstermektedir (Connerton, 1989: 21; Nora, 1989: 11). Dolayısıyla yokluk anlatıları, geçmişte yaşanan kıtlık hissini dramatik olay örgüleri ve kişisel anekdotlarla yeniden inşa ederek kolektif kimlik ve dayanışma duygusunu güçlendirmeye yardımcı olur.

Devletin ya da ilgili kurumların kriz dönemlerindeki politikaları, yokluk anlatılarının kapsamını ve içeriğini dönüştürücü güce sahiptir. Tedarik zincirindeki aksamalar, talep artışı veya piyasadaki belirsizlikler bireylerin gündelik yaşamında deneyimledikleri somut sıkıntıları daha görünür kılarak anlatıların ortak bir travma ya da geçmişe duyulan özlem şeklinde ifadesine yol açar (Keyder, 2009: 74). Bu anlatılar bir döneme özgü acı ve zorlukları aktarmakla kalmayarak hafızayı yapılandıran güçlü semboller hâline gelerek gelecek kuşakların hafızasına da yön verir.

Yokluk anlatıları, kriz dönemlerinin toplumsal ve duygusal izlerini de kapsayan çok katmanlı bir söylem alanıdır. “Bizim zamanımızda kıtlık vardı” şeklinde başlayıp, uzun kuyruklarda beklemenin veya temel ihtiyaçlara ulaşmaktaki zorlukların altını çizen hikâyeler günümüzün tüketim kültüründe sıklıkla unutilan yaşanmışlıkları hatırlatır. Bu açıdan yokluk anlatıları, toplumsal hafızanın yeniden üretilmesinde ve ortak kimliğin oluşturulmasında pekiştireç görevi görür. Kriz dönemlerinde yaşanan zorluklar, sonraki nesillere aktarıldıkça geçmiş acıların ve mücadelelerin değeri daha iyi anlaşılır. Bu anlatıların içerdiği dayanışma, paylaşım ve sabır temaları gelecek kuşaklara anlatılarla aktarılır.

3.3.2.2. Medyada Kriz Anlatılarının İnşası

Medyanın iktisadi krizleri nasıl temsil ettiği, toplumsal hafızanın ve kolektif algının biçimlenmesinde kritik bir öneme sahiptir. Görsel ve yazılı medyada yer alan kriz haberleri, özellikle gazete manşetleri ve istatistikler yoluyla kamuoyunun dikkatini çeker. Bu süreçte, ekonomik sıkıntılara dair bilginin nasıl üretildiği ve dolaşıma girdiği, izleyicilerin kriz hakkındaki genel yargılarını önemli ölçüde şekillendirir. Tuchman (1978: 12), medyanın olayları seçme, çerçeveleme ve sunma pratikleri aracılığıyla gerçeğin inşa edildiğini vurgulayarak, kriz dönemlerinde bu çerçevelemenin daha belirgin hale geldiğini öne sürer. Dolayısıyla kriz dönemlerinde medya organlarının aktardığı her bilgi doğrudan ekonomi haberi midir yoksa izleyicilerin duygu ve düşüncelerini de yönlendirecek bir anlatı mı kurgularlar?

Kriz dönemlerinde medyanın kullandığı dil, haber metinlerinin yapısı ve görsel materyallerin seçimi, toplumun tüm kesimlerinde farklı tepkilere yol açar. Özellikle enflasyon verilerinin manşetlere taşınması ya da gıda, enerji veya barınma masraflarındaki artışın dramatik görsellerle sunulması, kamuoyunda korku ve endişenin yükselmesine sebep olabilir (Gamson & Modigliani, 1989: 5). Benzer şekilde, gazete ve televizyon haberlerinde yer alan sokak röportajları veya uzman değerlendirmeleri, krizin derinliğine ilişkin kanaatleri güçlendirir. Bu noktada, Herman ve Chomsky (1988: 2), medyanın bilgilendirici bir araç olmasının yanı sıra ideolojik boyutları bulunan bir propaganda işlevi de üstlenebileceğine dikkat çeker. Dolayısıyla kriz söylemlerinin hangi haber kaynaklarından ve hangi ekonomik çıkar çevrelerinden beslendiği, toplumsal hafızada yer eden kriz anlatılarının içeriğini de belirler.

Görsel ve yazılı medyanın, krizin sembollerini çoğaltma ve dolaşıma sokma konusunda ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu açıktır. Gazeteler, televizyon haberleri ve sosyal medya platformları, aynı görüntüleri tekrar tekrar paylaşarak, belirli sembollerin toplumun zihninde sabitlenmesine yol açar. Tuchman (1978: 7), medyanın gerçekliği yapılandırma gücünden bahsederken, kriz dönemlerinde bu gücün daha da yoğunlaştığını ileri sürer. Yazar kasa ya da boş AVM gibi imgelerin sıklıkla kullanılmasının, izleyicilerde krize dair belirli duyguları harekete geçiren bir çarpan etkisi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu da söz konusu semboller, krizin damgası niteliğinde işaretlere dönüştürür ve sonraki yıllarda konuyla ilgili belgesellerde, akademik çalışmalarda veya popüler kültür ürünlerinde referans noktası olarak kullanılmalarını sağlar.

Krizlerin medyada temsil edilme biçimi sınıfsal farklılıkları da görünür kılar. Orta veya üst sınıfın okuduğu gazetelerin manşetleri ile alt sınıfa hitap eden yayın organlarının haber dili arasında kayda değer farklılıklar bulunabilir (Hallin & Mancini, 2004: 89). Üst gelir gruplarına yönelik medya kuruluşları, kriz anında döviz piyasalarındaki dalgalanmaları, borsa endekslerini veya uluslararası finans çevrelerinin değerlendirmelerini ön plana çıkarırken, alt gelir grubunun takip ettiği mecralar, gündelik tüketim ürünlerinin fiyat artışına odaklanmalıdır. Bu seçicilik, medyanın nesnel gerçekliği aktarmakla yetinmediğini aksine hedeflediği kitlelerin ilgi ve kaygılarını temel alarak haberi biçimlendirdiğini gösterir. Dolayısıyla krizlerin medyadaki yansımaları, sınıfsal aidiyetlerin ve toplumsal konumun da yansımaları şeklinde ortaya çıkar.

Kriz dönemlerinde haber bültenlerinde rastlanan enflasyon grafikleri ve istatistiksel veriler, çoğu zaman izleyiciyi iktisadi gelişmelerin kuramsal boyutuyla buluşturmayı hedeflese de bu verilerin ne şekilde sunulduğu büyük önem taşır. Freedman (2008: 43), görsel ve istatistiksel materyallerin, izleyicilerin ekonomik konuları kavrayış biçimini etkilediğini ve bazen algısal çarpıtmalara yol açabileceğini öne sürer. Bu çarpıtmalar, krizle ilgili belirsizliği artırarak toplumsal kaygıyı körükleyebileceği gibi tam tersine durumu hafife alan bir söylemi de yaygınlaştırabilir. Medyanın kamuoyu nezdindeki güvenilirlik düzeyi, bu noktada belirleyici hale gelir. Özellikle kriz dönemlerinde, medya kuruluşlarının siyasal ya da kurumsal bağlantıları, sunulan bilgilerin yorumlanmasında büyük farklılıklara neden olur. Hal böyle olunca tarafsız veya objektif haber söyleminin gerçekten ne ölçüde tarafsız olduğu, geniş bir tartışma konusu olmaya devam eder.

Kriz zamanlarında medyada sıklıkla kullanılan dramatik fotoğraflar, örneğin uzun ekmek kuyrukları, boş raflar veya protesto gösterileri toplumsal hafızada güçlü imgeler olarak yer edinir (Couldry, 2003: 17). Bu görseller, ekonomik sıkıntıların belirgin sembollerine dönüşerek, gelecekte oluşturulacak kriz anlatılarının da malzemesini hazırlar. Pek çok çalışmada, bu tür fotoğrafların gözler önüne serdiği toplumsal gerilimin, haberlerin içeriğinden daha kalıcı bir etki bıraktığı öne sürülmüştür. Görselliğin ön plana çıktığı bir medya düzeninde, kriz anlarında kitlelerin dikkatini çekmek isteyen haber platformları, genellikle sansasyonel veya duygusal yüklü kareleri seçmeyi tercih eder. Bu da izleyicinin krizi bir bakıma “dramatik bir sahne” olarak algılamasına ve bu algının toplumsal hafıza da güçlenmesine katkı sağlar.

Medyanın kriz anlatılarındaki rolü, siyasal otoritenin söylemiyle de etkileşim halinde ilerler. Hükümet yetkilileri, bürokratlar veya uzmanlar tarafından yapılan açıklamaların nasıl aktarıldığı ve çerçevesi, krizin sorumluluğu veya nedeni hakkındaki algıyı şekillendirir (Hall et al., 1978: 59). Özellikle “kemer sıkma politikası”na dair tartışmalarda, medya içeriğinin hangi bakış açılarına alan açtığı veya hangi görüşleri dışarıda bıraktığı, krizin toplumsal hafızada nasıl yer edineceğini doğrudan etkiler. Bu noktada, medya kuruluşlarının sahiplik yapısı, sermaye ilişkileri ve politik bağlantıları, haber dilinin ve konuk seçiminin ardındaki motivasyonları anlamakta önemli ipuçları sunar. Dolayısıyla krizin medyadaki sunumunun belirli ideolojik filtrelerin süzgecinden geçen bir toplumsal inşa süreci olduğunu söylemek mümkündür.

Kriz dönemlerinde okur, izleyici ya da dinleyici konumundaki bireylerin medya içerikleriyle kurduğu ilişki, toplumsal hafızanın oluşumunda etken bir unsura dönüşür. Haber öğeleri, istatistik veriler ve görsel imgeler, kişisel deneyimlerle kesişerek hafızada yeniden üretilir. Böylece, uzun kuyruklarda bekleyen insanların görüntüleri ya da enflasyon oranlarına ilişkin tartışmalar kriz sonrası dönemde de anımsanan ve kuşaktan kuşağa aktarılan hikâyelerin temelini oluşturur (Kaya & Çakmur, 2010: 32). Sonuç olarak, medyanın krizi nasıl temsil ettiği güncel siyasi ve ekonomik koşullardan hareketle toplumsal hafızanın gelecek nesillerce nasıl hatırlanacağını da biçimler. Bu nedenle, medya içeriklerinin sorumluluğu ve editöryel tercihlerin gücü, özellikle kriz dönemlerinde daha belirgin hale gelir. Görsel ve işitsel araçların desteğiyle inşa edilen hikâyeler, geleceğin ekonomik ve siyasi tahayyüllerini kurmada merkezi bir işlev üstlenerek, krizin anıtsallaşmış bir anlatıya dönüşmesini mümkün kılar.

3.3.2.3. İzahı Olmayan Krizin Mizahı Olur

Mizah, incitmeden güldüren ince alayla gerçeğin komik yönlerini görünür kılan ve bu sayede hem günlük hayatı hem de yazınsal alanı ironik bir bakışla zenginleştiren bir anlatı biçimidir. Krizin yarattığı travmanın mizahi yolla dönüştürülmesi, espri aracılığıyla anlamlandırmayı bir dayanma stratejisi hâline getirerek bireylerin belirsiz ve zor koşullarda stresle başa çıkmalarını sağlayan güçlü bir iletişim stratejisi olarak işlev görür. Ekonomik göstergelerin kötümserliği yansıttığı anlarda, karikatürlerde yer alan esprili betimlemeler veya gündelik hayatta dile getirilen ekonomi şakaları krizin yarattığı travmayı duygu düzenleme mekanizmaları aracılığıyla dönüştürür. Bu süreç, Berger ve Luckmann’ın (2008) toplumsal gerçekliğin inşası

teorisine koşut bir Şekilde mizahın da bir tür gerçeklik inşa etme aracı olduğunu gösterir. Mizah, ekonomik kaygılarla başa çıkma sürecinde bireylere duygusal bir tampon işlevi görerek kısa süreli de olsa bir rahatlama alanı sunar. Belirsizlik, olayların rasyonel ve tutarlı bir biçimde açıklanmasını gleştirdiğinde açıklanamayan durumlar mizahi üretim için bir zemin oluşturur. Başka bir deyişle, anlamlandırılmayan ya da izahı mümkün olmayan durumlar mizah yoluyla yeniden çerçevelenerek bireylerin bu durumlara karşı mesafe almasını sağlar.

Mizahın toplumsal rollerinden biri, kolektif kimlik inşasına ve dayanışma hissinin güçlenmesine katkı sağlamaktır. Örneğin, ekonomik zorluklar yüzünden market rafları boşaldığında veya temel tüketim maddeleri zamlandığında, insanların bir araya gelip duruma ilgili espriler üretmesi aslında krizin boyutunu ortak bir paydada tartışmaya açar. Bu tartışma, sorumluluk atfetme ya da sistem eleştirisi yapılması için bir zemin yaratırken diğer taraftan bireylerin yalnız olmadıkları duygusunu pekiştirir (Billig, 2005: 47). Kriz dönemlerinde yaygın biçimde dolaşıma giren karikatür ve fıkralar bürokrasi, siyaset ve belirli sermaye gruplarına yöneltilen eleştirilerin dolaylı ama etkili bir mecrasını oluşturur. Bu tür mizahi anlatılar, otorite figürlerinin meşruiyetini sorgulanabilir hâle getirerek iktidar ilişkilerinin yeniden tartışmaya aılmasına olanak tanır. Dolayısıyla mizah mevcut ekonomik yapının çelişkilerini ve işleyişindeki aksaklıkları görünür kılan eleştirel bir toplumsal pratik olarak işlev görür.

Kriz dönemlerinde mizahi anlatıların yoğunlaştığına ilişkin gözlemler özellikle gazete köşelerinde yayımlanan karikatürler ve mizah dergilerinde yer alan fıkralar üzerinden tarihsel olarak izlenebilir. Bu tür üretimlerin dönemsel olarak artış göstermesi toplumsal gerilimin mizah yoluyla ifade edilme ihtiyacına işaret eder. Bu bağlamda, tüketim alışkanlıklarının abartılı betimlemelerle karikatürize edilmesi ya da finansal kurumlara duyulan güvensizliğin alaya alınması krizin toplumsal boyutlarını anlamaya katkı sunar (Kuipers, 2006: 84). Mizahın bu eleştirel işlevi, toplumsal hafızanın biçimlenmesinde rol oynayan bir kayıt aracı işlevi görmesine neden olur. Türkiye bağlamında, 1990’lı yıllarda yayımlanan ‘‘Plastip Show’’ adlı televizyon programı ekonomik ve siyasal meselelerin hiciv yoluyla ele alınmasına imkân tanıyan çarpıcı bir örnek olarak öne çıkar.

Görsel 4: Plastip Show

Kukla karakterler aracılığıyla dönemin siyasal ve ekonomik figürlerini hicveden *Plastip Show*, 1990'lı yılların kriz ortamında geniş kitleler tarafından takip edilen önemli bir medya pratiği olarak öne çıkmıştır. Program, politik aktörler ve bürokratik işleyişe yönelik göndermeleriyle izleyicilerde eleştirel bir düşünme pratiğini teşvik etmiştir. Ekonomik sıkıntılar, programda yer alan stereotipleştirilmiş karakterler ve kalıplaşmış ifadeler yoluyla yeniden kurgulanmış ve böylece mizah, karmaşık ekonomik meselelerin gündelik dile tercüme edilmesine aracılık etmiştir. Bu bağlamda program, krizlerin siyasal kararlarla ilintili toplumsal süreçler olduğunu görünür kılarak, sistem eleştirisi ve toplumsal dayanışma için ortak bir ifade zemini oluşturmuştur. Geniş kitlelere ulaşabilen bu eleştirel mizah, bir rahatlama duygusu ve isyan estetiği yaratmaktadır. Dolayısıyla kriz dönemlerinde popülerleşen mizahî öğeler, gündelik hayat pratikleri içinde ince bir direniş biçimi olarak da okunabilir. Koestler'in (1964: 51) işaret ettiği üzere, yaratıcı düşünce ile mizah arasında kurulan bağ, beklenmedik benzetmeler ve anlam kaymaları yoluyla mevcut düzene ilişkin algıları sarsma ve dönüştürme potansiyeline sahiptir.

Türkiye'de ekonomik sıkıntıları mizah ekseninde ele alan önemli örneklerden biri de Kemal Sunal filmleridir. Özellikle *Katma Değer Şaban* (1985) ve *Orta Direk Şaban* (1984) filmleri dönemin ekonomik koşullarını mizah üzerinden eleştirel bir bakışla yansıtmaktadır. Söz konusu filmlerin çekildiği 1984 ve 1985 yılı, Türkiye'nin köklü ekonomik dönüşümler yaşadığı, radikal istikrar politikalarının uygulandığı ve yapısal reformların hayata geçirildiği bir döneme denk gelir. Ancak bu reformların halk tarafından benimsenmesi ve gündelik yaşama uyarlanması ciddi zorluklar doğurmuştur. Artan zamlar ve enflasyonist baskılar

özellikle dar gelirli kesimleri ağır şekilde etkilerken, IMF'den alınan kredilerin faiz yükü nedeniyle devlet Katma Değer Vergisi (KDV) gibi dolaylı vergilere yönelmiştir. Bu da halk üzerindeki ekonomik baskıyı artırmıştır. Kemal Sunal'ın Şaban tiptemesi, tam da bu iktisadi ve toplumsal baskıların mizahi bir dille görünür kılındığı bir araç olarak işlev görmüş ve dönemin sosyal gerçekliğini ironik bir biçimde sahneye taşımıştır (Yaman ve Başçı, 2020). Yine o dönemlerde Levent Kırca'nın 1988'de başlayıp 2000'lerin başına kadar farklı dönemlerde yayınlanan "Olacak O Kadar" adlı programıdır. Bu skeç programı, bürokratik aksaklıklardan siyasi skandallara kadar birçok konuyu hicvederek güncel gelişmelere mizahi bir perspektiften yaklaşmıştır. Özellikle ekonomik darboğazların yaşandığı 1994 ve 2001 kriz dönemlerinde Olacak O Kadar skeçleri yüksek enflasyon, pahalılaştan yaşam koşulları ve kamu kurumlarındaki yolsuzluk iddialarını alaycı bir dille ekrana taşımıştır. Böylece seyircinin içinde bulunduğu zor koşulları bir nevi paylaşan ve esprilerle hafifleten bir mecra hâline gelmiştir.

Mizahın krize karşı işlev görmesi, sıklıkla vurgulanan absürtlük ve uyumsuzluk, toplumu ekonomik ve siyasal mekanizmaları sorgulamaya yöneltebilir (Billig, 2005: 91). Bu açıdan bakıldığında mizah, bir kaçış mekanizmasından ziyade mevcut sistemi absürt yanlarıyla ifşa eden bir stratejiye dönüşür. Kriz anlarında insanlar belki de en çok güldükleri espriler aracılığıyla gerçekte neye güldüklerini ve sistemin hangi çelişkili yönlerine dikkat çektiklerini kavramaya başlar. Gülmek, bu hâliyle farkındalık yaratma edimine de eşlik eder. Mizah, krizin gerçekliği karşısında dayanışma ve direnişin sıcak bir dilini sunar. Toplumsal hafızada kalıcı yer edinen fıkralar, karikatürler ve günlük dilde kendine yer bulan espri kalıpları kriz anlatılarını hafifleterek gündelik hayatın her anına nüfuz eder. Mizah, kriz dönemlerinin toplumsal hafızada aktarılmasını sağlayan bir ifade aracıdır. Kuşaktan kuşağa taşınan espriler, belirli dönemlere özgü travmaların hatırlanma biçimini şekillendirir. Böylece mizah, kriz hafızasının aktarımında kalıcı ve özgün bir rol üstlenir. Mizahın bu işlevi, toplumsal dayanışmanın ve sosyal eleştirinin zeminini güçlendirir. Mizahın kriz dönemlerindeki etkisi toplumsal hafızada ve gelecekte benzer sıkıntılarla karşılaşan nesillerin bakış açısını şekillendirmede de kilit bir rol oynar. Gülmenin gizil bir işleve dönüştüğü bu atmosfer, iktisadi travmayı dönüştüren kolektif bir pratik olarak dikkat çeker. Bu nedenle mizah kriz anlatılarının vazgeçilmez bir bileşeni hâline gelir.

3.3.2.4. Kriz Anlatılarında Sembolleşme Süreci

İktisadi krizlerin belirli nesne, mekân ve imgelerle özdeşleştirilmesi sonucu bu olguların kültürel ve sembolik düzeyde de anlam kazanmasına neden olur. Krizler yaşandığında beliren boş tencereler, uzun kuyruklar ve yazar kasa gibi semboller olayın yaşandığı dönemi aşarak toplumsal hafızada krizin somutlaşmasına zemin hazırlar. Halbwachs (1992: 42), hafızanın toplumsal bağlam içinde şekillendiğini ileri sürerken belirli imgelerin ortak bir geçmişin paylaşılmasında ne denli etkili olduğunu vurgular. Örneğin bir sokak röportajında çocuklarına ekmek götüremeyen babanın görüntüsü defalarca tekrarlandığında toplumsal hafızanın ikonik bir parçası hâline gelir.

Connerton, ritüellerin ve törenlerin sosyal bellek üzerindeki etkisini ele alırken görsel imgelerin ve bunların tekerrür eden temsil biçimlerinin bellek inşasındaki önemine işaret eder (1989: 21). Krize tanıklık eden nesiller, boş tencerenin ya da market raf etiketlerinin eksilmek bilmeyen zamlarla ilişkilendirildiği söylemleri aktardıkça bu nesnelerin sembolik kapasitesi pekişir. Diğer taraftan, döviz tabelasının yüksek değerlerle güncellenmesi veya yastık altı birikimlerin erimesi gibi durumlar ekonomik belirsizliği somutlaştıran imgeler olarak hafızaya kazınır. Bu imgeler, gündelik yaşamın sıradan nesnelere olmaktan çıkarak toplumsal hafıza içinde krizin göstergeleri şeklinde anlam kazanır.

Sembollerin toplumsal hafızada yer edinmesi, farklı toplumsal grupların deneyimleriyle de iç içedir. Alt veya orta sınıfın gündelik mücadelelerini simgeleyen kuyruklar ve temel gıda fiyat etiketleri üst sınıfın kriz algısında aynı etkiyi yaratmayabilir. Bu durum, Keyder'in de (2009: 74) dikkat çektiği üzere sınıfsal konumun kriz deneyimini nasıl biçimlendirdiğini gösterir. Bununla birlikte toplumsal hafızada yer edinen sembollerin birleştirici bir işlev üstlendiği de söylenebilir. Kamuoyunun geniş kesimleri tarafından bilinen ve paylaşılan imgeler, kriz dönemlerine dair ortak bir anlatının doğmasına hizmet eder. Böylelikle yazar kasa fırlatma eylemi veya boş AVM sahneleri farklı sosyoekonomik tabakalardan bireylerin aynı referans setine atıfta bulunarak geçmiş hatırlamasını kolaylaştırır. Bu da sembollerin, toplumsal hafızanın sürekliliğini sağlama görevini üstlendiğini göstermektedir.

Sembollerin kalıcılığında, siyasal ve kültürel aktörlerin söylemleri de belirgin rol oynar. Devlet yetkililerinin ya da muhalif siyasetçilerin belirli imgeleri sıkça dile getirmesi kriz sürecinde hangi sembollerin öne çıkacağını etkiler. Örneğin enflasyon oranlarının dramatikleştiği dönemlerde, basın toplantılarında boş tencere veya döviz kuru hakkında yapılan göstermelik

eylemler büyük yankı uyandırarak kamuoyu hafızasına kazınır. Bu noktada Buğra (1994: 56), krizlerin toplumsal algısını etkilemede sembolik eylemlerin kritik bir unsur olduğunu belirtir. Boş tencere, özellikle mutfak masrafının karşılanamamasıyla özdeşleşerek geçim mücadelesine dair dramatik bir çağrışım yaratır. Aynı şekilde, döviz tabelaları veya yastık altı altınlar da geleceğe dair güvencesizlik hissini canlı tutan semboller olarak sıkça gündeme gelir.

Sembollerin toplumsal hafıza içindeki yeri, yaşandığı dönemi aşarak krizlerin gelecekteki yorumlanış biçimlerini de şekillendirir. Ekonomik zorluklar sona erdiğinde bile geçmişe dönük anlatılarda kuyruklarda bekleyen insanların görüntüleri ya da meydanlarda protesto yapan bireylerin hikâyeleri canlılığını korur.

Tüm bu süreçler gösteriyor ki kriz, insanların gündelik yaşamını somut biçimde etkileyen bir deneyimdir ve bu deneyimin hafızada kalıcı olması için semboller kolaylaştırıcı bir rol üstlenir. Boş tencere, ekme kuyruğu, yastık altı birikim veya döviz tabelası gibi imgeler hem o dönemin ruh hâlini yansıtır hem de gelecekte yaşanan benzer durumların hatırlanmasını mümkün kılar. Toplumun farklı kesimleri, kendi deneyimlerini bu semboller etrafında kurgulayarak ortak bir hafıza inşa eder ve bu süreç krizin altında yatan yapısal sorunların toplumsal düzeyde kavranmasına yardımcı olur. Böylece semboller, kriz anlatılarının en güçlü taşıyıcıları hâline gelerek ekonomik çalkantıların duygusal ve toplumsal boyutlarını nesiller boyu diri tutar.

3.3.3. Krizin Toplumsal Temsiliyet Biçimi Olarak Beden

İktisadi kriz dönemlerinde, işsizlik, gelirden düşüş, borçlanma veya sosyal statünün kaybı gibi yaşam standartlarında görülen ani değişimlerle birlikte oluşan fiziksel ve psikolojik süreçler bedeni doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Beden; toplumsal normlar, kültürel kodlar ve iktidar ilişkileri tarafından sürekli olarak yeniden inşa edilen toplumsal bir varlıktır. Gündelik hayat akışının rutin seyrettiği dönemlerde bedenin toplumsal roller ve normlarla uyumlu biçimde hareket ettiği görülürken –özellikle de iktisadi kriz dönemlerinde– rutinin dışına çıktığından bireyler nasıl davranacağı konusunda belirsizlik hissiyle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla bedenin sıradan zamanda fark edilmeyen davranışları kriz anlarında görünür hale gelerek günlük rutinleri kesintiye uğratar (Butler, 1993). Bu kesinti, duygu durumunu

etkilemektedir. Duygu durumunun aşırı etkilenmesi halinde de bedensel pratiklerin çeşitlenmesine ve yeni anlamların inşa edilmesine zemin oluşturur.

Kriz döneminde bireylerin yürüyüş, beslenme, fiziksel egzersiz, uyku ve hatta giyim-kuşam alışkanlıklarında ne şekilde değişiklik gösterdiği iktisadi krizlerin bedensel pratikler üzerindeki etkisiyle ilişkilidir. Söz konusu değişiklikler, toplumsal yapının üretim-tüketim kalıplarındaki dönüşümle de doğrudan ilişkilidir. Aynı şekilde işsiz kalma korkusu, bireyleri daha rekabetçi ve performansa dayalı bir yaşam tarzına iterek¹⁹ bedenin bir “sömürü nesnesi” olarak görülmesine de zemin hazırlar (Shilling, 2012). Beden, öznenin toplumsal alanda görünürlüğünü artırmaya yönelik stratejik bir araç işlevi üstlenirken, krizden kaynaklanan tehdit algısı da bu stratejiyi biçimlendiren bir faktör haline gelir.

Beden, krizin derinleştiği dönemlerde tehdit algısını yoğunlaştıran tüm gelişmeleri bir tür dışsal baskı olarak algılar ve bu baskıya çeşitli tepkiler verir. Bedensel pratikler olarak tanımlanabilecek bu tepkiler çeşitli savunma mekanizmalarıyla somutlaşır (Bourdieu, 1977). Başka bir deyişle, kriz dönemlerinin toplumsal ve psikolojik baskılar bedensel pratikleri etkisi altına alıp dönüştürerek farklı davranış kalıpları ve alışkanlıkların ortaya çıkmasına yol açar. Günlük rutinin içinde görünmez hale gelmiş pratikler kriz koşullarında belirginleşerek yeni anlamlar kazanır. Kriz dönemlerinde bedensel pratiklerin nasıl dönüştüğünü anlamak için bireylerin içinde buldukları toplumsal ve ekonomik bağlamla kurdukları ilişkilerin bedensel davranışları hangi sınırlar içerisinde mümkün ve makbul kıldığını analiz etmek gerekir. Bourdieu'nun (1977) habitus kavramı, bedenin toplumsal uzam içerisinde kazandığı alışkanlıkların ekonomik koşullardan bağımsız ele alınamayacağını vurgular. Bu açıdan bakıldığında, krizin yarattığı belirsizlik hem bedeni hem de zihni şekillendirerek kişinin günlük faaliyetlerini yeniden düzenlemesine neden olur.

---

¹⁹ Sanayi Devrimi sırasında özellikle İngiltere'deki tekstil ve maden sektörlerinde çalışan emekçiler, yüksek işsizlik oranları nedeniyle sürekli olarak yerlerini kaybetme korkusuyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum, onları daha uzun saatler çalışmaya, daha az ücretle çalışmayı kabullenmeye ve diğer işçilerle rekabet etmeye zorlamıştır. Frederick Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eserinde ayrıntılı biçimde betimlendiği gibi, işçilerin fiziksel dayanıklılığı ve itaatkârlığı, iş bulmada ve tutunmada belirleyici unsurlar haline gelmiş, bu da performansa dayalı bir yaşam anlayışının erken kapitalist toplumlarda kökleşmesine yol açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Engels, F. (2013). *İngiltere'de emekçi sınıfların durumu* (O. Emre, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tablo 5: Toplumsal Hafıza ve Bedensel Pratik

Bedensel Pratik	Krizle İlişkisi	Sınıfsal Boyut	Temsili Simgeler
Protesto	İktisadi krizlere karşı toplumsal tepki, hak talebinde bulunma; sokak gösterileri, yürüyüşler, grevler.	Tüm sınıflar (özellikle alt ve orta sınıflar)	Pankartlar, sloganlar, güvenlik güçlerinin müdahaleleri.
İşsizlik, Yoksulluk ve Aile içi Huzursuzluk	Kriz döneminde artan işsizlik oranları ve geçim sıkıntısı. Krizin derinleşmesi ile temel ihtiyaçların karşılanamaması, ev içi huzursuzluğun artması.	Alt sınıf ağırlıklı olmak üzere tüm sınıflar	İş arama, sosyal yardım talepleri, boş buzdolabı, aile içi gerilim hikayeleri
Göç	İş ve olanakların azalmasıyla zorunlu ya da gönüllü yer değiştirme; iç/dış göç	Alt ve Orta Sınıf	Göç sırasında taşınan eşyalar, yolculuk, gurbet hikayeleri.
İntihar	Ekonomik umutsuzluk, borç sarmalı ve iflas.	Tüm Sınıflar	İntihar vakaları, intihar mektupları.
Figürler	Kriz dönemlerinde belirli kurumların veya kişilerin simge hâline gelmesi.	Tüm Sınıflar	IMF, Kemal Derviş, Turgut Özal, Mehmet Şimşek

Krizlerin tetiklediği bedensel pratikler eylem biçimlerine yansır. Özellikle kolektif eyleme dönüşen toplumsal hareketler ve protestolar sırasında beden politik bir ifade aracı olarak öne çıkar (Wacquant, 2004). İşsizliği ya da temel gıda fiyatlarındaki enflasyonu protesto etmek için sokaklara dökülen kalabalıkların bedensel mevcudiyeti görünürlük ve dayanışma duygusunu perçinleyerek kriz bağlamında ortak bir savunma hattı oluşturur. Bu eylemlerde atılan sloganlar, taşınan pankartlar veya farklı şekillerde eylem yapmak doğrudan bedensel ifade biçimleri toplumsal söylemin etkisini büyütür ve krizin yıpratıcı etkisine karşı sembolik bir dayanma gücü yaratır (Shilling, 2012). Diğer taraftan ekonomik zorlukların yoğunlaştığı dönemlerde yalnızlaşma, stres ve depresyon gibi ruhsal sıkıntıların artışı da bedensel pratikleri dönüştüren bir etkidir. Özellikle sağlık hizmetlerine erişimdeki güçlükler, bedenin hem fiziksel hem de ruhsal yönden zorluk çekmesine yol açabilir.

Kriz dönemlerinde ruh sağlığı hizmetlerine erişimde azalma gözlemlenebilirken, reçeteli ilaç kullanımı ve hastaneye yatışlar gibi diğer hizmetlerin kullanımında artış olabilmektedir. Genel sağlık düzeyindeki yardım arayışı artarken, özel uzmanlık gerektiren hizmetlerin kullanımında farklılıklar yaşanmaktadır (Silva et al., 2020; Butler, 1993). Bedenin maruz kaldığı stres ve kaygılar, bireyin baş etme stratejisi için farklı eylem pratiklerinde bulunmasını gerektirir (Wacquant, 2004). Krizin sıkıştırdığı koşullarda kendini koruma kaygısı, beden üzerinden yürütülen dayanıklılık stratejilerini çeşitlendirir. Kimileri alternatif tıp yöntemlerine veya ev içi egzersiz programlarına yönelirken kimileri de çeşitli kaçış veya inkâr pratikleri geliştirir.

Krizin derinleştığı anlarda beden, dışsal bir tehdidin pasif nesnesi olmaktan çıkar. Çeşitli bedensel pratikler aracılığıyla aktif bir mücadele ve savunma sahasına dönüşür. Bu konum, kimi zaman sessizliğe bürünen görünürlüğünü azaltan gündelik ritüelleri askıya alan bir geri çekilişle, kimi zaman ise bedeni kamusal alanda yeniden konumlandıran, direnç gösteren ya da dayanışma örüntüleriyle kolektifleşen bir eylemlilikle biçimlenmektedir.

Sessizlik tavrı, Scott'un (1990) kavramsallaştırdığı biçimiyle "gizli transkriptler" iktidarın açık biçimde karşısına geçmeden sergilenen ve görünüşte uyumlu ama içten içe eleştirel tavırları barındıran gündelik pratikleri ifade eder. Kriz anlarında sessizleşen, geri çekilen ya da görünmez hâle gelen bedenler bu bağlamda açık bir protesto ya da direniş sergilemeden de iktidarın belirlediği ritimlere uyum göstermeyi reddeder. İktidarın arzuladığı da tam olarak bu sessizliktir. Çünkü bedeni görünmez kılmanın ve onu denetlemenin en kolay yollarından biridir²⁰. Sessiz bir beden, müdahale gerektirmeyen ve dolayısıyla düzenin devamlılığını tehdit etmeyen bir varlık anlamına gelmektedir. Görünürlük arttığında, beden sembolik ve simgesel bir alan işgal eder. Bu da iktidarın dikkatini ve kontrol mekanizmalarını harekete geçmeye zorlar. Dolayısıyla sesin yükselmesi, mekânda kapladığı yerin büyümesi ya da kolektif bir bedenselleşmeyle kamusal alanda belirginleşmesi iktidar açısından bir tehdit algısı üretir. Bu tehdit karşısında ya şiddet ya da disiplin devreye girer. Sessiz bedenler, kendi dönemlerinden önceki yaşanmış kırılmaların, kayıpların ve tehditlerin de taşıyıcısı hâline gelir. Bu birikim, toplumsal hafızanın daha önce bahsi geçen mekân ve anlatıların dışında jestlerle, duruşlarla, sakınmalarla ve ritüel kesintilerle de beden üzerinden aktarıldığını gösterir.

3.3.3.1. Protesto: 23 Yıl Sonra Tekrar Yazar Kasa Fırlatıldı

İktisadi krizler, bedeni yeniden yapılandıran bir siyasal-toplumsal gerilim alanı yaratır. Judith Butler'ın "Bedenler İttifakı" kavramsallaştırmasından hareketle (2011), protesto eylemi bedenin kurucu bir siyasal özne olarak sahneye çıkmasıdır. Sokak, krizlerin soyut rakamlarına karşı toplumsal tepki ve hak talebinde bulunacağı bir arenaya dönüşür. Charles Tilly'nin (2008: 313) "repertuar" kavramı ise bu arenada tekrarlanan yürüyüş, grev, işgal ve kendini yakma gibi

---

²⁰ İktidarın beden üzerindeki denetimi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Foucault, M. (2013). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

bedensel pratikleri tarihsel sürekliliğe bağlar. Her kriz dalgası, bedenın itiraz dilini hem geçmiş deneyimlerden devralır hem de dönemin özgül koşullarına göre yeniden şekillendirir.

Dünya genelinde iktisadi kriz dönemleri farklı toplumsal grupların kitlesel tepkilerine sahne olmuştur. Tunus'ta 17 Aralık 2010'da seyyar satıcılık yapan Muhammed Buazizi'nin ekonomik zorluklar nedeniyle kendini ateşe vermiştir. Bu olay, derinleşmiş bir ekonomik ve siyasal krizin tetikleyicisi olarak görülmüş ve Arap Baharı olarak adlandırılan kitlesel eylem dalgasının başlangıcını oluşturmuştur. Bu olay, neoliberal küreselleşmenin periferideki kırılğan toplumlarda yarattığı iktisadi adaletsizliğin doğrudan bir sonucu olarak okunmuş ve ardından gelen protestolar otoriter rejimlerin ekonomik politikalarına karşı da yönelmiştir. Aynı şekilde 2018 yılında Fransa'da ortaya çıkan Sarı Yelekliler hareketi de vergi artışları ve akaryakıt zamlarına karşı gelişen ekonomik hoşnutsuzluğun sokağa taşınmasına örnek teşkil eder. Başlangıçta marjinal olarak görülen bu eylemler, kısa sürede geniş toplumsal destek bularak Fransa siyasetine damgasını vurmuş ve neoliberal politikaların doğrudan sonucu olan yaşam pahalılığına karşı örgütlenen halk hareketine dönüşmüştür. Protestocular için beden, seslerini duyurmanın ve görünür olmanın temel aracıdır. Devlet içinse bedeni kontrol altına almak toplumsal düzeni sağlamanın en dolaysız yoludur. Bu durum, bedenın nasıl bir iktidar mücadelesine sahne olduğunu açıkça göstermektedir.

Türkiye'ye bakıldığında ise 2001 krizinde bankacılık yapısının çöküşü, yüksek kamu borcu ve sermaye çıkışı büyük ölçekli protestolardan ziyade küçük esnafın ve Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme (KOBİ) sahiplerinin öfkesini görünür kılmıştır. Bülent Ecevit'in başbakanlığı döneminde Ankara'da Başbakanlık binası önünde Ahmet Çakmak'ın "yazar kasa" fırlatması, neoliberal reformların yarattığı ekonomik baskılara maruz kalan alt-orta sınıf girişimcilerin devlet karşısındaki temsil krizinin çarpıcı bir sembolüne dönüşmüştür. Bu eylem, krizin yarattığı yapısal mağduriyetin gündelik hayat üzerinden kamusal alana taşınmasının sembolik bir ifadesi olarak toplumsal hafızada yer etmiştir.

Görsel 5: Yazar Kasa Fırlatılma Anı

Yazar kasa fırlatma eylemi 23 sene sonra yeniden tekrarlanmıştır. Saadet Partisi Ortahisar İlçe Başkanlığı, AK Parti hükümetinin ekonomi politikalarını protesto ederek 2001 krizini hatırlatan yazar kasa fırlatma eylemini tekrarlamıştır. “Enflasyon Çıldırıyor” yazılı pankartların yanı sıra el arabalarına yükledikleri kömür torbalarıyla darboğaza atıf yaparken, 23 yıl önceki yazar kasa vakasını da hatırlatarak tarihsel bir sürekliliğe işaret etmiştir (Odatv, 2024). Bu yeniden hatırlatma yazar kasayı kriz eleştirisinin popüler bir sembolüne dönüştürürken aynı etkiyi yaratmamıştır. Çünkü 2024’te aynı sembolün kullanımı, tekrar eden protestolar arasında sıradanlaşmış bir unsur olarak kodlanmaktadır. Protestonun tekrarlanması onun etkisini artırmak yerine azaltmıştır. Bu durumda sembol, ilk kullanıldığı andaki gibi bir çarpıcılık taşımaz hatta aksine nostaljik bir gönderme yapar. Ayrıca 2024’teki eylemin örgütsel bir yapı (Saadet Partisi) tarafından gerçekleştirilmiş olması onu bir yurttaşın bireysel ve beklenmedik çıkışı olmaktan uzaklaştırarak, siyasallaşmış ve öngörülebilir bir mesaj düzeyine indirgemıştır. Böylece yazar kasa artık bir protesto unsuru olmaktan çok bir tekrar niteliği taşımakta ve etkileyciliği ortadan kalkmaktadır.

2001 yılında fiili yol ve kepenk kapatma biçimindeki protestolarda kamusal alanda “ekonomik yurttaşlığın” hatırlatılmasıydı (Tekgıda-İş Sendikası, 2024). Bu eylemler, klasik sendikal kurumlardan nispeten bağımsız, öfke temelli ve medyatik görünürlüğe yaslanan yeni bir protesto stilini işaret ederken, ilerleyen yıllarda toplumsal hafızada krizin sembolüne dönüşmüştür.

2008 küresel finans krizi, Türkiye’de uzun süredir uygulanan özelleştirme politikalarının emek piyasasında yarattığı güvencesizlik sorununu keskin biçimde görünür kılmıştır. Bu sürecin en çarpıcı örneklerinden biri, özelleştirme kapsamında işlerini kaybeden TEKEL işçilerinin Ankara’da başlattıkları ve 78 gün süren çadır direnişidir. Özelleştirme sonrası 4-C statüsü ile statü kaybına zorlanan işçilerin gerçekleştirdiği eylem beden in süreğen işgal biçimindeki en yoğun kullanım örneklerinden biridir. 12 bin işçi, Ankara Sakarya Caddesi’ni 78 gün boyunca çadır kent hâline getirerek özelleştirme dayatmasını boşa düşürmeye çalıştı. Çadırların, battaniyelerin ve her sabah yeniden kurulan seyyar mutfakların mekânı, neoliberal disipline karşı dayanışmacı bir bedensel sıkıyönetime dönüştürdü. Polis barikatları, tazyikli su ve göz yaşartıcı gazla bedenleri dağıtmaya yöneldikçe işçilerin yere çömelip ellerini başlarının üzerinde birleştirdikleri toplu sessizlik performansı bedeni siyasal bir kalkana çevirmiştir (Doğu, 2015).

2021–2023 yılları arasında derinleşen yüksek enflasyon ve geçim krizi, dijital platform ekonomilerinin hızla büyüdüğü ve buna karşın ücretli emek kesimlerinin radikal bir yoksullaşma sürecine sürüklendiği bir arka planda şekillenmiştir. Bu dönemde, Trendyol kuryeleri öncülüğünde başlayan protesto ve grevler kısa sürede HepsiJet, Scotty, Aras Kargo, Sürat Kargo, Getir ve Yemeksepeti gibi farklı firmalarda çalışan emekçilere de yayılmıştır. Kuryeler krize karşı “sefalet düzeni istemiyoruz” ve “sefalet zammı istemiyoruz” gibi sloganlar ve “motor kapatma” eylemleri ile sürdürdüğü grevler (Eroğuz, 2022) parçalanmış ve güvencesizleştirilmiş emek piyasasında dahi kolektif örgütlenmenin olanaklılığını gözler önüne sermiştir. Bu süreçte dijital teknolojilerin sağladığı iletişim altyapısı, emekçilerin birbirleriyle bağlantı kurmasını mümkün kılmıştır. İktisadi krizler, beden in kamusal alanda yeniden konumlandığı, disiplin altına alınmaya çalışıldığı ve aynı zamanda direnişin öznesi hâline geldiği gerilimli sahneler yaratır. Toplumsal hafızayı yeniden kuran ve siyasal talebi somutlaştıran bir özneye dönüştürerek protestoyu iktisadi adaletsizlik karşısında kolektif bir varoluş pratiğine dönüştürür.

3.3.3.2. İşsizlik, Yoksulluk ve Aile içi Huzursuzluk: Geçinemiyoruz!

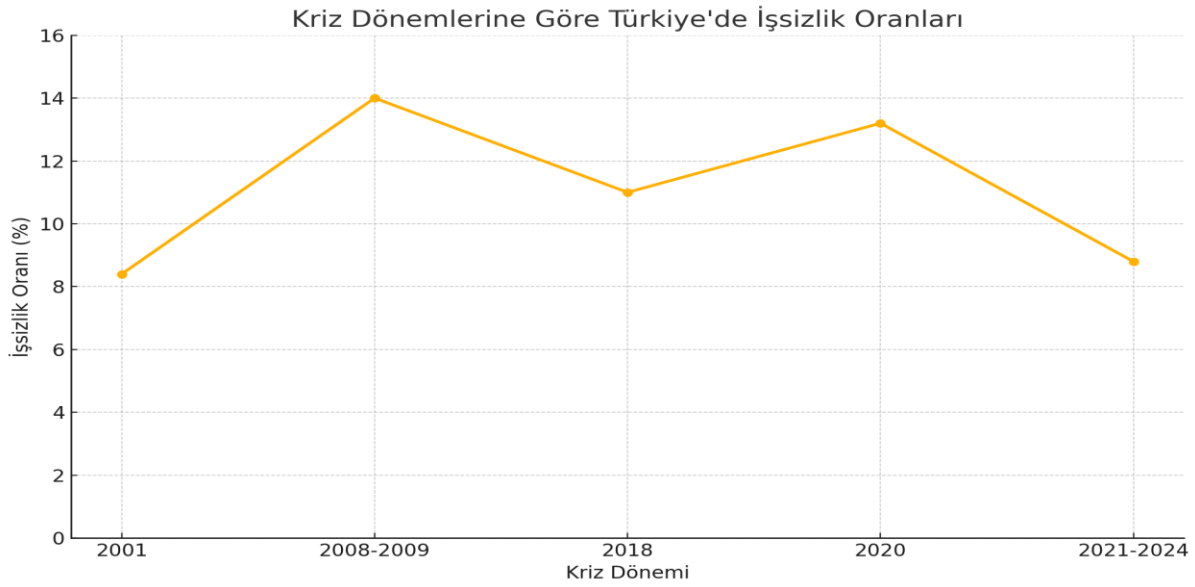
İktisadi krizler, bireylerin işsiz kalmasına ya da artan enflasyon karşısında yoksullaşmasına neden olurken refah seviyelerinin değişmesine ve bunun sonucunda da gündelik yaşam rutinlerinin bozulmasına neden olmaktadır. Gelir güvencesinin kaybının yarattığı ekonomik

belirsizlikten kaynaklanan stres aile içi ilişkileri de etkiler. Bu da bireylerin hem maddi hem de manevi olarak geçinememesi anlamına gelmektedir. Türkiye’de işgücü piyasasının kriz dönemlerinde yaşadığı dalgalanma bu dönüşümü somutlaştırır. TÜİK verilerine göre Ekim 2024’te genel işsizlik oranı %8,8’e yükselmiştir. Erkeklerde %6,9 olan işsizlik kadınlarda %12,3’e çıkmıştır. Aynı bültende 15-24 yaş grubunda işsizlik %16,6 olarak kaydedilerek gençlerin krizden orantısız biçimde etkilendiğini göstermiştir (TÜİK, 2024).

Tablo 6: İktisadi Kriz Dönemlerinde İşsizlik Oranları

Kriz Dönemi	İşsizlik Oranı (%)	Kaynak
2001 Finansal Krizi	8,4	TCMB Ekonomi Notu (TÜİK verisi)
2008-2009 Küresel Krizi	14,0	TÜİK HİA 2009
2018 Kur Şoku	11,0	İşgücü İstatistikleri 2018 (TÜİK)
2020 Covid-19 Dönemi	13,2	İşgücü İstatistikleri 2020 Yıllık
2021-2024 Enflasyon Krizi	8,8	İşgücü İstatistikleri Ekim 2024 (TÜİK)

Grafik 1: İktisadi Kriz Dönemlerinde İşsizlik

Kaynak: (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2023; Türkiye İstatistik Kurumu, 2019, 2024; Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, 2021)

İktisadi krizlerde işsizlik oranları krizin etkilerinin en görünür çıktılarında biridir. Türkiye’de 2001 Krizi sonrası %8,4 düzeyinde seyreden işsizlik oranı daha çok küçük esnaf, KOBİ sahipleri ve alt-orta sınıf girişimciler üzerinde etkili olmuştur (Yıldırım, Tosuner Unal &

Gedikli, 2015). Bu kriz, beyaz yakalı iş gücünden çok piyasa bağımlılığı yüksek ve kendine ait işletmeleri olan toplumsal kesimleri etkilemiştir. 2008 Küresel Finans Krizi %14 gibi oldukça yüksek bir işsizlik oranına yol açarak özellikle genç işsizliği ve diplomalı işsizlik konularında derin etkiler yaratmıştır. Bu dönemde neoliberal eğitim politikaları sonucu üniversite mezunu gençler ile iş güvencesi arasındaki bağ zayıflamıştır (Kaya & Memiş, 2014; Bayrak & Tatlı, 2016). Dolayısıyla iktisadi ve kültürel kırılma aynı anda gerçekleşmiştir. Ayrıca kriz, sınıfsal aidiyet duygusunu bulanıklaştırmış ve orta sınıfın çöküşü söyleminin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. 2018 yılında yaşanan kur şoku finansal sistemin kırılma kadar siyasi kutuplaşmanın da damga vurduğu bir dönemi temsil eder. %11’lik işsizlik oranı daha çok döviz borçlusu olan özel sektör işletmelerinde çalışan ücretliler ve taşeron emekçiler için büyük bir belirsizlik yaratmıştır (Orhangazi & Yeldan, 2021; TÜİK, 2019). Bu kriz, emeğin parçalanmasını daha da derinleştirmiş ve örgütsüz işçi kitlelerini gündelik güvencesizlikle baş başa bırakmıştır. Aynı dönemde kriz, kent yoksulluğunun mekânsal olarak yoğunlaştığı semtlerde konut krizini ve tüketim eksenli sınıfsal dışlanmayı artırmıştır. 2020 Covid-19 dönemiyle birlikte %13,2’ye yükselen işsizlik, ekonomik sorunları ev içi dinamiklerle iç içe geçirmiştir. Bu dönemde kriz gündelik yaşamın en mahrem alanı olan hane içinde yani evde deneyimlenmiştir. Özellikle kadınlar açısından bu kriz hem ekonomik hem de fiziksel bir kırılma üretmiştir (Küçükefe & Kaya Kanlı, 2023). Pandemi, bedenlerin krizle nasıl iç içe geçtiğini gösteren özgün bir örnek olarak öne çıkar. 2021–2024 Enflasyon Krizi ise görece daha düşük görünen %8,8 oranına karşılık geniş toplum kesimlerinde ciddi bir alım gücü kaybı ve çalışan yoksulluğu²¹ yaratmıştır. Bu durum, artık iş sahibi olmanın tek başına ekonomik güvence anlamına gelmediği hatta çalışmanın da yoksulluktan çıkış stratejisi olmaktan uzaklaştığı bir dönemin habercisidir. Sosyolojik olarak bu, özellikle orta sınıflarda gelecek kaygısı duygusunu derinleştirmiştir.

Üretimde daralma ve faiz şokları nedeniyle sanayi istihdamının erimesi, bedenin günlük zaman-mekân döngüsünde belirsizlik ve ümitsizlik yaratmıştır. 2024 yılında yayınlanan uluslararası bir habere göre “ümidini yitirdiği için iş aramaktan vazgeçenlerin” bir yılda %30 arttığını ve çok sayıda gencin aile evine geri döndüğünü aktarır (Caglayan, 2024). Dolayısıyla dünyada işgücü kaybının psikososyal yansımalarını inceleyen güncel çalışmalar, ekonomik güvencesizliğin depresyon ve anksiyete düzeylerini çarpıcı biçimde yükselttiğini ortaya koyar.

---

²¹ Çalışan yoksulluğu kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kahraman, F. (2015). Yoksulluğun çalışma ile imtihanı: Çalışan yoksullar üzerine bir araştırma. *İdealkent*, 6(16), 50–70.

Yumuşak'ın (2024), üniversite öğrencilerinde “işsizlik kaygısının” depresyon skorlarını anlamlı biçimde artırdığını ve bu ilişkiye “başarısızlık hissinin” kısmi aracılık ettiğini gösterir. Yoksulluk göstergeleri bu tabloyu derinleştirir. TÜİK'in 2023 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'nda göreceli yoksulluk oranı %13,5 olarak saptanırken, 2024 sonunda bu oran %13,6'ya çıkarak artış eğilimini sürdürmüştür (TÜİK, 2025). Maddi-sosyal yoksunluk ölçütüne göre nüfusun %14'ünün en temel yedi gereksinimden mahrum olduğu görülmektedir. Associated Press'in 2025 başındaki saha haberi, çocuk nüfusun üçte birinin yoksulluk sınırının altında yaşadığını ve krizin çocuk bedenini erken yaşta emek piyasasının parçası hâline getirdiğini gözler önüne serer (Badendieck, 2024).

Kriz koşullarında devletin müdahalesi büyük ölçüde nakdî sosyal yardımlarla sınırlı kalmış, İŞKUR'un aktif işgücü programları ise işsizlik kronikleştikçe erişim engelleriyle karşılaşmıştır. Enflasyonun satın alma gücünü aşındırması ihtiyaçların (barınma, gıda, bakım) karşılanmasında yetersiz kalmasından dolayı haneler stratejik kemer sıkma pratiklerine – gereksiz harcamalardan kaçınma, enerji tüketimini kısıma, ikinci iş arayışı– yönelmiştir. Bu pratikler, hem fiziksel sağlık üzerinde kalıcı izler bırakmakta hem de aile içi gerilimi besleyen birer bedensel disiplin tekniğine dönüşmektedir.

Bedenin aile içindeki konumuna odaklandığımızda ekonomik baskının hane içi güç ilişkilerini sertleştirdiği görülür. Pandemi döneminde incelenen 417 evli kadının ekonomik şiddet alt puanınının 13,1/20 düzeyine çıktığını ve aile içi şiddet maruziyetinin orta düzeyden yüksek düzeye evrildiğini raporlanmıştır (Çevik, Arslantekin Özçoban ve Çiçek Özdemir, 2023). UNFPA-TKDF'nin 28 bin çağrı kaydını analiz eden raporu ise 2007-2021 döneminde şiddet aramalarının pandemi yılı 2020'de zirve yaptığını, failerin %90'ının erkek ve %63'ünün eş olduğunu belgeleyerek kriz dönemleri ile ev içi şiddet arasındaki korelasyonu teyit eder (UNFPA Türkiye & TKDF, 2023). Ekonomik güvensizlik bu bağlamda sadece fiziksel şiddeti değil, bedende yer eden kronik stres, uykusuzluk ve psikosomatik ağrılar üzerinden de tezahür etmektedir. Ayrıca bu şiddeti salt ekonomi odaklı okumak, pandemi döneminde mekansal kapanmanın ve kamusal alanın sınırlandırılmasının ıskalanması anlamına gelmektedir. Aile üyelerinin uzun süre bir arada kalması çatışma dinamiklerini yoğunlaştırmıştır. Uzlaşıya kavuşturulamayan çatışmalar ise boşanmayla sonuçlanmıştır.

Tablo 7: İktisadi Kriz Dönemlerinde Kaba Boşanma Hızı (%)

Kriz Dönemi	Kaba Boşanma Hızı (%)	Kaynak
2001 Finansal Krizi	1,41	Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri 2020, Tablo 5.12
2008-2009 Küresel Krizi	1,58	Evlenme-Boşanma Tablosu 2001-2023
2018 Kur Şoku	1,75	İstatistiklerle Kadın 2018 Bülteni
2020 Covid-19 Dönemi	1,62	Evlenme ve Boşanma İstatistikleri 2020 Bülteni
2021-2024 Enflasyon Krizi	2,19	Evlenme ve Boşanma İstatistikleri 2024 Bülteni

İktisadi krizler; aile ilişkileri, ev içi roller ve duygusal dayanıklılık gibi alanlarda da kırılmalar üretir. Türkiye’de farklı iktisadi kriz dönemlerinde gözlemlenen kaba boşanma hızı (yani her 1000 kişiye düşen yıllık boşanma oranı) verileri aile kurumunun kriz karşısındaki dönüşüme dair önemli ipuçları sunmaktadır. 2001 Finansal Krizi döneminde kaba boşanma hızı %1,41’dir. Bu oran görece düşüktür ve söz konusu dönemde, makro düzeydeki çalkantı küçük esnaf ve alt-orta sınıf girişimcileri sert biçimde vururken kültürel normların hâlâ evliliği koruma yönünde baskın olması ve kadınların sınırlı gelir bağımsızlığı boşanmayı görece düşük tutmuştur. Bununla birlikte Aytaç ve Rankin’in (2009) aile stres modelini Türkiye verisiyle test eden ampirik çalışması, ekonomik sıkışmanın evlilik içi çatışmaları anlamlı biçimde artırdığını fakat özellikle kadınların işgücüne zayıf katılımı nedeniyle bu çatışmaların çoğu zaman boşanmaya evrilmediğini ortaya koyar.

2008-2009 Küresel Finans Krizi’nde kaba boşanma hızı binde 1,58’e yükselmiştir. Aynı yıllarda genç işsizliğin tırmanması ve üniversite mezunları için iş güvencesinin zayıflaması, kadınların istihdama yönelmesi ve bireysel hak bilincinin artması boşanmanın toplumsal meşruiyetini genişletmiştir. Ekonomik gerilim ile boşanma oranları arasındaki doğrudan nedenselliği zaman serisi analizleriyle gösteren Koç ve Kutlar’ın (2021) araştırması da bu artış destekler. 2018 Kur Şoku sırasında bu oran %1,75’e çıkarak belirgin bir artış göstermiştir. Bu artış, kriz koşullarında kadınların ve erkeklerin evlilik kurumuna dair beklentilerinin farklılaştığını, ekonomik zorlukların artık aileyi bir arada tutmak yerine çözülmeyi hızlandıran bir etkene dönüştüğünü göstermektedir. Döviz yükümlülüğü yüksek özel sektör firmalarındaki daralma, ücretli emekçileri ve taşeron çalışanları giderek daha güvencesiz hâle getirirken kentli

orta sınıflar açısından geçim baskısı “duygusal emek” ile “ekonomik emek” arasındaki dengesizliği belirgin biçimde görünür kılmıştır²². Orhangazi ve Yeldan’ın kriz analizleri (2021), bu dönemde borç baskısı ve enflasyonun hanedeki çatışma eşiğini yükselttiğini göstermektedir.

2020 Covid-19 döneminde boşanma oranı %1,62’ye gerilese de bu düşüş, mahkemelerin sınırlı çalışması ve karantina koşullarının getirdiği “fiilî erteleme”den kaynaklanmıştır. Meder’in (2024) pandemi sonrası karşılaştırmalı çalışması, ev içi şiddet vakalarının ve duygusal tükenme göstergelerinin aynı dönemde keskin biçimde arttığını ancak hukuki başvuruların ertelendiğini saptar. Böylece kriz, boşanma istatistiklerine gecikmeli yansıyan bastırılmış gerilimler üretmiştir. 2021–2024 Enflasyon Krizi döneminde ise kaba boşanma hızı %2,19’a yükselerek tüm kriz dönemleri içerisinde en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu dönemde evlilik kurumunun sosyolojik olarak yeniden sorgulanması gerektiğini göstermektedir. Türkiye’de 2021-2025 dönemi iktisadi kriz dinamikleri, işsizlik ve yoksulluk ekseninde bedenün gündelik örgütlenmesini parçalayarak aile içi huzursuzluğu kurumsallaştırmıştır. İstihdam güvencesinin zayıflaması, yoksulluk oranlarının artışı ve sosyal destek mekanizmalarının yetersizliği hem görünür şiddet biçimlerini hem de kronik psikosomatik rahatsızlıkları besleyen iç içe geçmiş bir bedensel gerilim alanı üretmiştir. Sonuç olarak, iktisadi krizler işsizlik, yoksulluk ve aile ilişkileri üzerinden bedeni hem biyolojik hem de toplumsal bir varlık olarak etkilemektedir. Bedensel sağlık, beslenme, güvenlik ve barınma gibi temel boyutlar doğrudan tehdit altına girerken; toplumsal ilişkiler, aile içi roller ve duygusal dayanıklılık gibi sosyal boyutlar da çözülme eğilimi gösteriyor. Böylece beden, krizin hem ekonomik hem de kültürel etkilerinin taşıyıcısı ve yansıtıcısı hâline geliyor.

3.3.3.3. Göç: Türkiye Kaybetti Avrupa Kazandı

Göç olgusu, mekânsal bir yer değiştirme pratiğinin ötesinde bedenün, emeğün ve aidiyetin yeniden tanımlandığı iktisadi, siyasi ve sosyal bir süreçtir. Göç eden birey, ait olduğu yerin toplumsal normlarından, kültüründen ve ekonomik ilişkiler açısından koparak yeni bir toplumsal zeminde yeniden konumlanır. Fakat bu konumlanmanın arka planında bireyin önceki

---

²² Duygusal emek hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız, M. (2023). *Ücretli öğretmenlerde duygusal emeğün oluşumu, işleyişi ve etkileri: Konya örneği* (Yüksek lisans tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.

konumundan rahatsızlık duyması yer almaktadır. Kriz dönemlerinde yaşanan ekonomik daralmalar bu rahatsızlığın somutlaştığı ve bireyleri zorunlu mekânsal hareketliliğe yönelttiği eşiklerdir.

2001 krizinde, neoliberal yapısal uyum politikalarının bir sonucu olarak tasfiye edilen küçük üreticiler ve esnaf, kent merkezlerine doğru yönelerek kırsal çözülmeyi hızlandırmıştır. 2008-2009 küresel durgunluğunda ise diplomalı genç işsizliğin artması, metropollere yönelen eğitimli bireylerin göçünü tetiklemiştir. 2018’de yaşanan kur şoku sonrasında bu kez borç yükü altındaki orta sınıf haneler, kent içindeki konumlarını koruyamaz hâle gelmiş ve taşeron işgücü piyasalarının periferik alanlarına yönelmiştir. TÜİK’in 2023 İller Arası Göç İstatistikleri’ne göre sadece bir yıl içinde 3 milyon 450 bin kişinin ikametgâhını başka bir ile taşıması, nüfusun %4’ünden fazlasının ekonomik uyum için bedenini iç mekânsal dolaşıma soktuğunu ortaya koyar (TÜİK, 2024a). İç göç ağlarının bu hacmi, Barro-Beckeri bir “insan sermayesi” optimizasyonu kadar Bourdieu’nun habitus kavramıyla açıklanabilecek bedensel bir yerleşiklik krizine de işaret eder. Beden, tanıdık mekânsal rutinlerini feda ederek geçim güvenliğini yeniden inşa etmeye çalışır. Yine TÜİK verilerinden hareketle dış göçlere baktığımızda, 2023’te yurt dışına göç edenlerin sayısının bir önceki yıla göre %53 artarak 714 bin 579’a çıktığını ve bu kitlenin %55’inin 20-35 yaş aralığında olduğunu göstermektedir (TÜİK, 2024b). Bu veriler son yıllarda Türkiye’de bedenin hem iç hem dış göçte nasıl bir dolaşıma dahil olarak emeğin güvencesizleştiği, sınıfsal mobilitenin daraldığı ve gençliğin gelecek kaygısı taşıdığı bir ortamda göçün varoluşsal bir stratejiye dönüştüğünü gösterir.

Yurt dışına giden yüksek vasıflı gençler, gelecek hissini yeniden kurmaya dönük öznel bir yatırım yapar. Yurt dışına yerleşen gençlerin başlattığı bir akımda pasaport veya biletlerini çeken gençler “Türkiye Kaybetti, Avrupa Kazandı” paylaşımları ile geleceğe dair umudu başka bir coğrafyada arama anlatısını vurgulamaktadır (Onedio, 2021). Bu anlatılar, kriz-göç ilişkisinin bedensel umut ve kaygı duygusuyla da örüldüğünü göstermektedir. Özellikle 20-35 yaş arası bireylerin bu göç dalgasının merkezinde yer alması, toplumsal üretkenliğin en yoğun olduğu kesimin artık bu coğrafyada geleceğini konumlandıramadığına işaret eder. Bedenin, mekânda yeniden konumlanmak zorunda kalması; aidiyet, süreklilik ve toplumsal bağlılık gibi kavramların zeminini aşındırmaktadır. Böylece göç toplumsal çözülme tehdidiyle karşılaşmaktadır. Toplumsal yapı, bu ölçekte bir dolaşımı entegre edecek mekanizmaları üretmediğinde, beden hem taşıyıcı hem de taşıdığı yükü gizleyen bir arayüz olarak krizin doğrudan tanığına dönüşür.

Sonuç olarak, Türkiye’de iktisadi krizler bedenın göç yoluyla verili mekân ilişkilerini ve emek gücünü yeniden kurduğu çok boyutlu bir dönüşüm biçimini tetikler. Bu süreçte beden, kimi zaman borç ve işsizlikten kaçmak için yola düşen bir emek kaçağı, kimi zaman kazancını ülkesine döviz girdisi olarak geri gönderen bir göçmen işçi, kimi zamansa sınırda bekleyen bir “geçici hayat” statüsüne sıkışır.

3.3.3.4. İntihar

İktisadi krizler, bireyin toplumsal yapıyla kurduğu ilişkinin en derin kırılmalarını beden aracılığıyla açığa çıkarır. Kriz dönemlerinde artış gösteren intihar vakaları bireysel faktörlerle açıklanamayacak ölçüde toplumsal faktörler taşır. Ekonomik kayıpların, işsizliğin, borçluluğun ve toplumsal dışlanmanın yoğunlaştığı koşullarda bireyin içinde bulunduğu durum çoğu zaman toplumsal desteğin yokluğunda bir tür varoluşsal çöküşe evrilir.

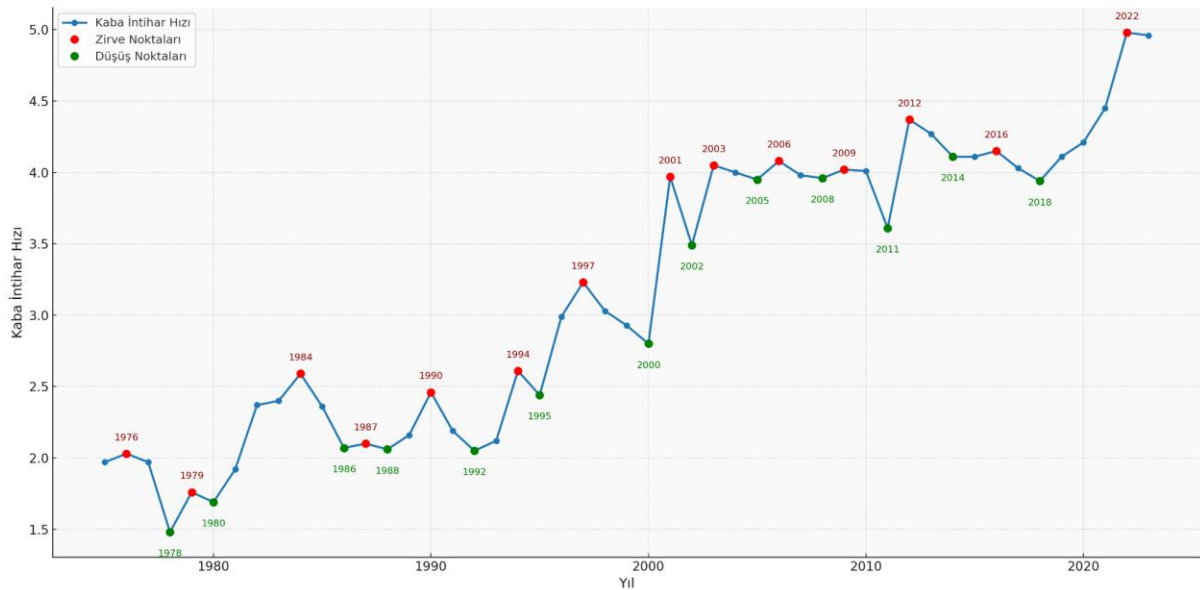
İntihar, ekonomik rasyonaliteye dayalı sistemin birey üzerinde biriktirdiği baskıların son aşaması olarak düşünölmelidir. Durkheim’ın (2002) intihar kuramı, ekonomi kurumunun birey-toplum ilişkisini ne ölçüde sarsabileceğini göstererek toplumsal çözölmünün bedende nasıl bir yıkıma yol açabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bakış açısına göre kriz, bireyin toplumsal bütünle kurduğu anlam bağıını zayıflatarak amaçsızlık, çaresizlik ve yabancılaşma hissini yoğunlaştırır. Bu bağlamda özellikle anomik intihar, bireyin toplumdaki normatif denge bozulduğunda –kriz dönemlerinde– yönsüzlük ve belirsizlik duygusunun bir sonucu olarak ortaya çıkar. Türkiye’de 1975’ten 2024’te yaşanan yüksek enflasyon dönemine kadar uzanan yarım asırlık süreçteki intihar sayıları ekonomik belirsizliklerin bireysel yaşamı ne denli zorlama kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 8: Türkiye’de 1975–2023 Yılları Arasında İntihar Sayısı ve Kaba İntihar Hızı (Yüz Binde)

Yıl	İntihar Sayısı	Kaba İntihar Hızı (Yüz binde)	Yıl	İntihar Sayısı	Kaba İntihar Hızı (Yüz binde)
2023	4061	4,76	1998	1890	3,03
2022	4218	4,96	1997	1990	3,23
2021	4194	4,98	1996	1815	2,99
2020	3710	4,45	1995	1460	2,44
2019	3476	4,21	1994	1536	2,61
2018	3342	4,11	1993	1229	2,12
2017	3168	3,94	1992	1167	2,05
2016	3193	4,03	1991	1228	2,19
2015	3246	4,15	1990	1357	2,46
2014	3169	4,11	1989	1172	2,16
2013	3252	4,27	1988	1099	2,06
2012	3287	4,37	1987	1098	2,10
2011	2677	3,61	1986	1068	2,07
2010	2933	4,01	1985	1187	2,36
2009	2898	4,02	1984	1273	2,59
2008	2816	3,96	1983	1149	2,40
2007	2793	3,98	1982	1105	2,37
2006	2829	4,08	1981	876	1,92
2005	2703	3,95	1980	750	1,69
2004	2707	4,00	1979	766	1,76
2003	2705	4,05	1978	633	1,48
2002	2301	3,49	1977	824	1,97
2001	2584	3,97	1976	829	2,03
2000	1802	2,80	1975	788	1,97
1999	1853	2,928			

Kaynak: (TÜİK, 2001d).

Grafik 2: Türkiye’de 1975-2023 Arasında Kaba İntihar Hızı (Yüz Binde)

Türkiye'nin 1975–2023 dönemine ait intihar istatistikleri incelendiğinde toplumsal yapıdaki kırılmalarla bireysel dayanıklılığın sınırlarının nasıl keşiştiği görünür hâle gelmektedir. İntihar olgusu, bireysel ve toplumsal bir süreç olmakla birlikte özellikle iktisadi krizlerin derinleştiği dönemlerde toplumsal sistemin taşıma kapasitesini aşan yapısal baskıların dışavurumu olarak değerlendirilmelidir. Durkheim'ın intihar tipolojilerinden hareketle burada özellikle anomi ve ekonomik yıkım temelli intiharların artış eğilimi gösterdiği söylenebilir. 1993 yılında 1229 olan intihar sayısı, 1994'te 1536'ya yükselmiş; kaba intihar hızı da 2,12'den 2,61'e çıkarak yaklaşık %23'lük bir artış göstermiştir. Bu artış, yüksek devalüasyon, kitlesel yoksullaşma ve işsizliğin bireyde yol açtığı etkinin sosyolojik yansımasıdır. 2001 krizinin hemen öncesinde kaba intihar hızı 2000'de 2,80 iken, 2001'de 3,97'ye yükselmiş ve izleyen yıllarda 2002'de 3,49'a, 2003'te 4,05'e kadar çıkmıştır. Bu artış, bireylerin ekonomik belirsizlik ve ani yoksullaşmayla karşı karşıya kaldığı, işsizliğin ve toplumsal güvencesizliğin keskin biçimde hissedildiği bir döneme işaret eder. Küçük esnafın tasfiyesi, KOBİ'lerin kapanması ve toplumsal aidiyetin yerini umutsuzluğa bırakması beden üzerinde doğrudan etkiler yaratmıştır.

2008 krizinde kaba intihar hızı 3,96 iken 2009'da 4,02'ye çıkmış; 2010'da ise 4,01 seviyesinde kalmıştır. Krizin özellikle işsizlik oranlarını arttırdığı ve genç işsizliğinde büyük bir sıçrama yaşandığı bu dönem, gelecek kaygısı ile bireyin toplumsal yerini yitirme korkusunun iç içe geçtiği bir sürece işaret eder. 2018 yılında kaba intihar hızı 4,11 iken, 2019'da 4,21'e, 2020'de 4,45'e; 2021'de 4,98 ile rekor seviyeye ulaşmıştır. Covid-19 pandemisi bu süreçte önemli bir kırılma noktasıdır. 2020 ve sonraki yıllardaki intihar artışını pandemi ve ekonomik daralmalarla birlikte okumak gerekmektedir. Bu dönemin temel özelliği, orta sınıfın borç sarmalına girmesi, yüksek enflasyon ve reel gelirlerin ciddi biçimde erimesidir. Özellikle 2021–2023 arası dönemde kaba intihar hızınının 4,91–4,98 bandında seyretmesi yaşam maliyetinin artması, barınma ve gıda gibi temel ihtiyaçlara erişimin zorlaşmasıyla doğrudan ilişkilidir. 2023 yılında bile bu oranın 4,76 ile hâlen yüksek seyrini koruduğu görülmektedir. İntiharların sürekli yükseldiği dönemlerde, bunların kamuoyunda görünür olmaması ve medyada bireysel trajedi olarak kodlanması toplumsal huzurun bozulmaması ve intiharların toplumsal hafızasında iz bırakmasını engelleme çabasıdır. Toplumsal hafızada kaydı tutulmayan bu sessiz ölümler, kolektif çöküşün bireysel bir biçimde yaşandığını ve görünmez kılındığını göstermektedir.

Toplumsal hafızanın hatırlatma ve unutturma pratiği intiharın görünür olmasını ya da olmamasını öne çıkartır. Kriz kaynaklı intiharlardan geçim zorluğu ya da ticari başarısızlık

vurgusuyla ele alınan haberler krizin varlığını somutlaştırarak toplumsal hafızada yer edinir. Medyaya bu tarz yansıyan haberlerin başlığına bakıldığında nasıl bir hafıza inşa süreci olduğu görünür. Başlık, olayı kamuya sunan bir hafıza inşası işlevi taşır. Örneğin, 2020 yılında meydana gelen bir intihar vakası “Konya’da bir vatandaş borçları yüzünden kendini kamyonu astı!” başlığıyla medyada yer almıştır (Milli Gazete, 2020).

Görsel 6: Haberin görseli

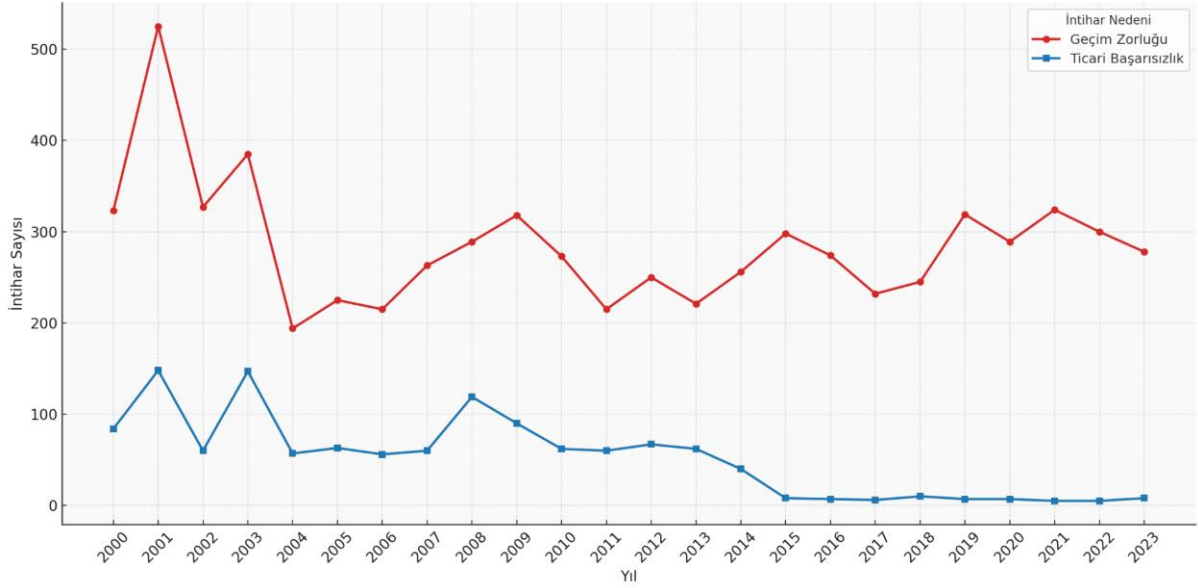
Başlıktaki “bir vatandaş” ifadesi, olayın öznesini her türlü belirleyici kimlikten — cinsiyet, meslek, sınıf ya da ailevi bağlamdan — koparmaktadır. Failin sessizleştirilmesinin ilk adımı hikâyesinin silinmesine dayandırılmaktadır. Burada kişinin geçmişi, ekonomik mücadeleleri, sosyal ilişkileri ya da toplumsal roller içindeki yeri görünmez kılınır. Oysa bu kişi muhtemelen bir evlat, bir baba, bir eş ve bir şofördür. Bu söylem, olayı kişiselleştirmeyerek duygusal mesafeyi artırır. “Borçları yüzünden” ifadesi, intiharı doğrudan ekonomik bir nedenle açıklamaktadır. Borç, burada bireyin kendi ekonomisini yönetememesinden, mali plansızlığından veya yetersizliğinden gibi okunabilecek bir ima taşımaktadır. Kişinin kendini “kamyonu asması” hem görsel hem de toplumsal olarak güçlü bir simgesel anlam taşır. Başlıkta ne devlete ne ekonomik sistemin işleyişine ne de sosyal destek mekanizmalarının eksikliğine dair bir ima vardır. Olay bireyin “borçlanması” ile başlamış ve “kendi seçimi” ile sonuçlanmıştır.

İntiharın ekonomik krize dayandırıldığı bir örnekte ise “Ekonomik Kriz Can Almaya Devam Ediyor” başlığıyla verilen intihar vakasında (Birgün, 2020) intiharın faili olarak ekonomik kriz vurgusu yer almaktadır. Kriz vurgusunda dikkat çekici unsur kimsenin doğrudan sorumlu tutulamayacağı krizin muğlak bir özne şeklinde sunulmasıdır. Böylece iktisadi ve siyasal karar alıcılar ile uygulanan politikalar görünmez kılınır. “Devam ediyor” ifadesi ise süregiden bir süreci ve alışılmışlığı vurgulamaktadır. “Can almak” ifadesi ise katille özdeşleştirilen bir tamlama olmakla birlikte travma ve şiddeti çağrıştırırken, kurban intihar eden kişidir. İntiharlar toplumsal hafıza için travmatik unsurlardır. Verileri asıl görünür hale getiren mecra medyadır. Medyanın intihar vakalarını ele alması, alış biçimi ve tekrarlama unsuru burada devreye girmektedir. Medya failin silinmesi, nedenin bireyselleştirilmesi ve çözümün imkânsızlaştırılması yoluyla intiharı görünür kılarken bir tür anlatıyla intiharı unutmamanın taşıyıcısı hâline gelir. Böylece toplumsal hafızada intihar bireysel sapma olarak kodlanır ve hafızanın nasıl hatırladığı kadar ne şekilde unuttuğuyla da ilgili olduğunu gösterir.

Tablo 9: 2000–2023 Arasında Türkiye’de Geçim Zorluğu ve Ticari Başarısızlık Nedeniyle İntihar

Yıllar	Toplam İntihar Vakası			Geçim Zorluğu			Ticari Başarısızlık		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
2023	4061	3062	999	278	262	16	8	8	-
2022	4218	3173	1045	300	281	19	5	4	1
2021	4194	3263	931	324	310	14	5	5	-
2020	3710	2845	865	289	276	13	7	7	-
2019	3476	2684	792	319	305	14	7	7	-
2018	3342	2529	813	245	235	10	6	6	-
2017	3168	2445	723	232	223	9	6	6	-
2016	3193	2426	767	274	257	17	7	7	-
2015	3246	2358	888	298	283	15	8	8	-
2014	3169	2352	817	256	244	12	40	39	1
2013	3252	2382	870	221	205	16	62	59	3
2012	3287	2377	910	250	235	15	67	66	1
2011	2677	1876	801	215	196	19	60	58	2
2010	2933	2073	860	273	254	19	62	61	1
2009	2898	2111	787	318	305	13	90	89	1
2008	2816	1924	892	289	269	20	119	117	2
2007	2793	1808	985	263	240	23	60	58	2
2006	2829	1782	1047	215	193	22	56	54	2
2005	2703	1740	963	225	190	35	63	61	2
2004	2707	1681	1026	194	163	31	60	57	3
2003	2705	1574	1131	385	330	55	147	134	13
2002	2301	1392	909	327	267	60	91	82	9
2001	2584	1677	907	525	453	72	148	146	2
2000	1802	1114	688	323	287	36	84	81	3

Grafik 3: 2000–2023 Arasında Türkiye’de Geçim Zorluğu ve Ticari Başarısızlık Nedeniyle İntiharlar

Türkiye’de 2000–2023 arasında gerçekleşen intihar vakalarından geçim zorluğu ve ticari başarısızlık gibi doğrudan ekonomi ile ilgili olan verilerden hareketle tablo ve grafik oluşturulmuştur. 2000 yılında 1802 olan intihar vakası 2001 krizi ile %43,4 oranında artış göstererek 2584’e yükselmiştir. 2000 yılında geçim zorluğuyla 323 ve ticari başarısızlıkla 84 intihar vakası görülürken, 2001 yılında geçim zorluğu %62,5 oranında artış göstererek 525 ve ticari başarısızlık %76,2 oranında artış göstererek 148 kişi intihar etmiştir. 2007 yılında 2793 olan intihar vakası, 2008 küresel finansal krizinin etkisiyle %0,8 oranında artarak 2816’ya yükselmiştir. 2007’de geçim zorluğuyla bağlantılı 263 ve ticari başarısızlıkla 60 intihar vakası görülürken, 2008 yılında geçim zorluğu %9,9 oranında artış göstererek 289’a, ticari başarısızlık ise %98,3 oranında artışla 119 kişiye çıkmıştır. Krizin etkileri 2009 yılında da derinleşerek devam etmiştir. Toplam intihar vakası bu dönemde %2,9 artışla 2898’e yükselmiştir. Geçim zorluğu nedeniyle intihar edenlerin sayısı %10,3 artarak 318’e ulaşırken, ticari başarısızlık kaynaklı intiharlar %24,4 azalarak 90 kişiye düşmüştür. 2017 yılında 3168 olan intihar vakası, 2018 yılında %5,5 oranında artış göstererek 3342’ye yükselmiştir. 2017 yılında geçim zorluğuyla bağlantılı 232 ve ticari başarısızlıkla 6 intihar vakası görülürken, 2018 yılında geçim zorluğu %5,6 oranında artış göstererek 245’e, ticari başarısızlık ise aynı kalmıştır. Krizin etkileri 2019 yılında da etkisini devam ettirmiş ve 3476 intihar vakası gerçekleşmiştir. 2020 yılıyla birlikte %6,7 oranında artış göstererek 3710’a yükselmiştir. 2019 yılında geçim zorluğuyla 319 ve ticari başarısızlıkla 7 intihar vakası görülürken, 2020 yılında geçim zorluğu %9,4 oranında azalarak 289’a, ticari başarısızlık ise değişmeyerek 7 kişide sabit kalmıştır. 2021

sonrası dönemde kriz artık olağan bir durum haline gelmiştir. Yıllık intihar sayısı 2021'de 4.194, 2022'de 4.218 ve 2023'te 4.061 olarak kaydedilmiştir. Bu yıllarda geçim zorluğu nedeniyle gerçekleşen intiharlar belirli bir istikrarda seyretse de bu oran mutlak rakamlar açısından oldukça yüksektir. Ticari başarısızlıklar ise düşüktür.

2001, 2008-2009, 2018 ve 2020 yıllarında intihar oranlarında geçim zorluğu ve ticari başarısızlıklarda (2018 ve sonrası hariç) artışlar meydana gelmiştir. Bu artışlar, bireyin yaşamsal sınırlarının ekonomik istikrarsızlıkla nasıl iç içe olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle geçim zorluğu nedeniyle intihar edenlerin sayısı, ekonomik yapının birey üzerindeki tahakkümünü açık biçimde yansıtır. Erkek intiharlarının ağırlıkta olması aile geçimini sağlama yükünün cinsiyetlendirilmiş olmasıyla ilişkilidir. Verilerden hareketle “aile reisliği”, “ev geçindirme sorumluluğu” gibi ataerkil söylemlerin kriz dönemlerinde erkek bireyler üzerinde daha yoğun bir baskı yaratmakta olduğunu söylemek mümkündür. 2001 ve 2008 krizleri ani şoklar olarak belirirken, 2018 sonrası süreç ve özellikle 2021 sonrası dönemde krizin kronikleşmiş ve normalleşmiş bir yapıya dönüşmüştür. 2001'deki %43,4'lük intihar artışı gibi sıçramalar daha görünürken, 2021 sonrası dönemde yüksek ama stabil oranlar gözlemlenmektedir. Bu, artık Türkiye'de krizlerin içselleştirildiğine ve kişilerin direnç kazandığına işaret eder. Krizler travmatik bir hal olmaktan çıkıp sürekli bir yaşam biçimi haline gelmiştir.

Her ne kadar yıllara ilişkin intihar verileri mevcut olsa da intiharı, istatistik ve demografik verilerle açıklamak yetersiz bir çabanın ürünüdür. Bu tarz bir açıklama intiharı aktörün olan bireyi sayısal verilere indirgeme yanılmasına dönüşmemelidir. Çünkü intihar olgusunu anlamının yolu hangi “krizde kaç kişi intihar etmiş? Bunların kaç geçim sıkıntısı, kaç ticari başarısızlıktan intihar etmiş?” sorusunda yatmamaktadır. Asıl mesele, bu eylemin ardındaki toplumsal, kültürel ve psikolojik bağlamı kavramaktır. Aksi hâlde, bireyin yaşadığı çaresizlik, keder ve direnç hikâyesi tabloda yok olur ve kaybolur. Bu nedenle, sayısal veriyi reddetmeden fakat onu yalnızca tek bir gerçeklik olarak görmemeliyiz. Aksi halde “ekonomik sebeplerden ötürü ailevi sıkıntıları olan bireyi” ailesinin polis memuruna verdiği “psikolojik sorunları vardı o yüzden intihar etti” ifadesinde bireyin intiharı istatistik olarak psikoloji temelli intihara dahil edileceği için bireyi bu tablonun dışında görürüz. Oysaki bireyin yaşadığı ekonomik sorunlar, aile içi huzursuzluğu ve toplumsal süreçlerin bireyi dışsallaştırmasıyla bireyin toplumsal yapı içerisinden çözülerek radikal bir kararla bedenine son verme isteği tek bir nedene bağlanamaz.

3.3.3.5. Kriz Dönemlerinde Bedenleşen Kurumsal Aktörler ve Figürler

Türkiye ekonomisi, tarihsel seyri boyunca pek çok iktisadi kriz yaşamıştır. Her kriz dönemi kendi koşullarına özgü uygulamalar ve stratejilerle aşılmaya çalışılmıştır. Kriz dönemlerinde belirli kurumlar ve figürler krizi yönetme kapasiteleri ve kamuoyu nezdindeki sembolik rolleriyle ön plana çıkmıştır. Merkez bankaları, ekonomi bakanlıkları, uluslararası kuruluşlar veya karizmatik liderler; kamuoyunun kriz hafızasında yer eden başlıca aktörler arasında yer almıştır. Bu bölüm, Türkiye'nin kriz dönemlerinde öne çıkan kurumlar ve figürleri, onların uyguladığı politikaları ve toplumsal hafızada bıraktıkları izleri tarihsel-sosyolojik bir perspektiften incelemeyi amaçlamaktadır.

İktisadi kriz anlarında devlet kurumları ve uluslararası kuruluşlar, kriz yönetme kapasiteleri nedeniyle toplumsal ilginin merkezinde konumlanır. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) para politikasının yönlendirilmesindeki merkezi rolü nedeniyle özellikle kritik bir öneme sahiptir. 2001 krizinin ardından çıkarılan yasa ile Merkez Bankası'na tanınan bağımsızlık, kurumu yeni dönemin teknokratik düzeninin simgesi haline getirmiştir. Enflasyonla mücadelede sağlanan başarılar ve fiyat istikrarının korunması TCMB'ye yönelik toplumsal güveni pekiştirmiş ve kriz sonrası toparlanmanın temel aktörü olarak hafızada yer edinmiştir (Akat vd., 2019). Nitekim 2001 krizinden sonra enflasyonun tek hanelere inmesi ve ekonomik büyümenin hızlanması Merkez Bankası'nın bağımsız ve disiplinli politikalarının bir sonucu olarak görülmüştür. Buna karşın ilerleyen yıllarda TCMB'nin bağımsızlığının aşınması ve siyasetin etkisine girmesi toplumsal hafızada 2001 sonrasındaki kurumsal kazanımların kaybı şeklinde yorumlanmıştır. Bu durum, Merkez Bankası'nın Türkiye'de krizlerle özdeşleşen en merkezi kurumsal figürlerden biri olduğunu ve kriz hafızasındaki sembolik ağırlığını koruduğunu ortaya koymaktadır.

Kriz dönemlerinde Hazine ve Maliye Bakanlığı da kamuoyunun dikkatle izlediği bir diğer merkezi kurumdur. Mali disiplinin sağlanması, bütçe açığının kontrol altına alınması ve piyasalara güven verilmesi gibi hayati sorumlulukları üstlenen bu kurum adeta ülke ekonomisinin komuta merkezi olarak algılanır. 2001 krizinde ekonomi yönetiminin Kemal Derviş başkanlığındaki bir ekibe devredilmesi ve Hazine-benzeri kurumlarda gerçekleştirilen köklü reformlar bakanlığın kriz hafızasındaki yerini pekiştirmiştir (Akat vd., 2019). Özellikle "15 günde 15 yasa" gibi yapısal dönüşümler Hazine ve Maliye yönetimini ekonomik toparlanmanın simgelerinden biri haline getirmiştir. Tarihsel olarak 1994 krizi sonrasında

uygulanan kemer sıkma politikaları veya 1970'lerin sonundaki ekonomik dar boğazda Turgut Özal'ın müsteşarlığı döneminde alınan 24 Ocak 1980 istikrar kararları Hazine'nin rolünü önemli bir tarihsel referans noktasına taşımıştır. Bu süreçlerde bakanlık, ekonomi politikalarının belirlenip uygulanmasında ve bunun sonucunda da krizden çıkışa dair toplumsal beklentilerin yönetilmesinde belirleyici bir aktör olmuştur. Hazine ve Maliye Bakanlığı'nı yöneten isimlerin —örneğin 1990'larda Tansu Çiller veya 2010'larda Mehmet Şimşek— kamuoyunda yoğun tartışmalara konu olması kurumun toplumsal hafızadaki yerinin onu temsil eden figürlerin simgesel değerleriyle ne denli iç içe geçtiğini göstermektedir.

Krizlerin bir diğer önemli kurumsal aktörü, uluslararası finans sisteminin temsilcisi olan Uluslararası Para Fonu'dur (IMF). Türkiye'nin yaşadığı derin ekonomik krizlerin birçoğunda IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları, sağlanan acil kredi destekleri ve uygulamaya konulan yapısal uyum programları devreye girmiştir. Bu nedenle IMF, Türk toplumunun hafızasında çift yönlü bir simgeselliğe sahiptir: Bir yandan ekonomiyi çöküşten kurtarmak için başvuru alan bir can simidi olarak algılanırken, diğer yandan ekonomik bağımsızlığa müdahale eden dış güç olarak algılanır. 2001 krizi, bu ikili imajın en belirgin şekilde görünür olduğu dönemdir. Krizin yıkıcı etkileri karşısında dönemin hükümeti çözümü IMF desteğinde bulmuş ve Kemal Derviş liderliğinde ekonomi bürokrasisinin yürüttüğü köklü kurumsal reformlarla kapsamlı bir istikrar programı hayata geçirilmiştir. Nitekim Akat ve arkadaşlarının (2019) ifadesiyle, “toplumsal hafızada en canlı duran kriz 2001 krizidir... çünkü bu kez hükümet havlu attığından IMF ile birlikte Kemal Derviş yönetimindeki ekonomi bürokrasisi köklü kurumsal reformlar yapmayı başardı.” Bu süreçte uygulanan reformlar kısa vadede ekonomik toparlanmayı sağlasa da IMF özellikle getirdiği kemer sıkma politikaları nedeniyle siyasi söylemlerde sıklıkla eleştirilen bir aktör haline gelmiştir. İktidarlar, IMF'siz geçen yılları ekonomik bağımsızlığın bir göstergesi olarak sunarken; muhalefet, gerektiğinde IMF ile işbirliğinin yeniden gündeme gelebileceğini ima ederek politik tartışmalara zemin hazırlamıştır. Örneğin, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın “Türkiye, IMF boyunduruğundan kurtarıldı; 2013'te IMF'ye olan borç sıfırlandı” sözleri (Anadolu Ajansı, 2018) IMF'nin iktidar söyleminde ekonomik egemenliğe yönelik bir tehdit figürü olarak sembolleştirildiğini göstermektedir.

Kriz anlarının piyasa cephesindeki yansıması ise çoğunlukla Borsa İstanbul üzerinden okunur. Borsa, bu dönemlerde hem bir ekonomik barometre hem de toplumsal psikolojinin sembolik aynası işlevi görür. Sert değer kayıpları, endeksin ani düşüşleri ya da panik satışları medyada krizin en görünür yüzü olarak geniş yer bulur. Özellikle 2001 krizinde İstanbul Menkul

Kıymetler Borsası'nın (İMKB) bir günde %15'i aşan kayıplar yaşaması veya 2008 küresel krizinin ilk dalgasında borsanın hızla değer yitirmesi haber bültenlerinin başlıca konusu olmuştur. Haber bültenlerine yansıyan panik halindeki borsacı görüntüleri kriz dendiğinde toplumsal hafızada canlanan imgeler arasında yer alır. Bunun tersine ekonomide toparlanma başladığında borsanın yükseliş eğilimi de normalleşmenin simgesel bir göstergesi olarak yorumlanır.

Kriz dönemlerinde bireysel aktörler –siyasetçiler, teknokratlar veya bürokratlar– kamuoyu nezdinde adeta krizin vitrin yüzü haline gelirler. Bu isimler, yürüttükleri ekonomi politikalarıyla birlikte kişisel karizmaları, söylemleri ve temsil ettikleri vizyonla da kriz hafızasında iz bırakırlar. Türkiye’de bunun en çarpıcı örneklerinden biri Turgut Özal’dır. 24 Ocak 1980 istikrar kararlarının ve 1980’ler boyunca uygulanan neoliberal dönüşüm programının lideri olarak Özal, ekonomik dar boğazdan çıkışın simgesi haline gelmiştir. Öniş’in (2004: 113) ifadesiyle, Özal “1980’lerde Türkiye’nin neoliberal kalkınma modeline geçişindeki kritik figür”dür ve “Atatürk’ten sonraki en etkili siyasi lider” olarak anılacak kadar derin bir iz bırakmıştır. 1970’lerin sonunda yaşanan ağır ekonomik bunalımdan sonra Özal’ın aralıksız liderliği siyasi istikrarsızlığı sekteye uğratmıştır. Bu da Türkiye’nin hızla toparlanmasında ve yapısal uyum programlarının başarıya ulaşmasında belirleyici olmuştur. Onun liderliğinde ithalat serbestisi, döviz rejiminin liberalleşmesi ve yüksek büyüme oranları gibi yapısal dönüşümler hayata geçirilmiş ve bu süreç siyasal literatürde “Özalizm” olarak adlandırılan bir dönemin doğmasına neden olmuştur. Aradan geçen yıllara rağmen Özal, Türk toplumunda nostaljik bir figür olarak varlığını sürdürmektedir. Dede ve Çoruk’un (2020: 5) belirttiği gibi; günümüzde Özal’ın kişiliği ve politikaları iktidar partisi tarafından kendine öncül olarak yüceltilirken muhalefet de farklı anlatılarla Özal’ı anımsatmakta ve referans olarak kullanmaktadır. Her yıl ölüm yıldönümünde düzenlenen anma törenleri, belgeseller ve köşe yazıları Özal’ın vizyoner liderliğini ve reformcu kimliğini yeniden hatırlatarak onun hafızadaki yerini pekiştirmektedir.

Kemal Derviş, Türkiye’nin 2001 krizindeki belirleyici rolüyle toplumsal hafızada yer eden bir diğer önemli isimdir. Şubat 2001’de patlak veren büyük finansal kriz sonrasında Dünya Bankası’ndaki görevinden Türkiye’ye davet edilen Derviş, ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı olarak kapsamlı bir istikrar programını hayata geçirmiştir. Krizin hemen ardından medya tarafından “kurtarıcı figür” olarak sunulan Derviş, kamuoyunda ekonomiyi düze çıkaracak dışarıdan gelen yerli uzman imajıyla adeta mitik bir kimlik kazanmıştır. Demirer ve

Orhangazi'nin (2002) vurguladığı üzere, 2001 krizinin yarattığı tahribat karşısında neoliberal düzenin meşruiyetini yeniden tesis etmek amacıyla Kemal Derviş'in kişiliği etrafında bilinçli bir mit yaratma süreci işletilmiştir. Bu süreçte siyasiler, iş dünyası ve medya Derviş'i uluslararası deneyime sahip krizden çıkış için tek çare olan kahraman olarak görmüşlerdir.

Derviş'in koordinasyonunda yürütülen yapısal reformlar –bankacılık yasaının çıkarılması, mali disiplinin sağlanması, Merkez Bankası bağımsızlığının güçlendirilmesi gibi kritik adımlar– kısa sürede somut sonuçlar vermiştir (Akat vd., 2019). Krizin yıkıcı etkilerine rağmen birkaç yıl içinde enflasyonun tek hanelere inmesi, bankacılık sisteminin sağlamlaşması ve ekonomik büyümenin yeniden başlaması kamuoyunda Derviş Programı'nın başarısı olarak anılmıştır. Bu başarı öyküsü, Kemal Derviş'i toplumsal hafızada olumlu bir referans figürü haline getirmiştir. Nitekim Türkiye ilerleyen yıllarda benzer bir ekonomik darboğaza girdiğinde bazı çevrelerde “yeni bir Derviş'e ihtiyaç var” söyleminin dillendirilmesi bu algının sürekliliğini göstermektedir. Bununla birlikte, Derviş'in sembolleşmesi takdirin yanında siyasi tartışmaların da odağı olmuştur. Özellikle milliyetçi-muhafazakâr çevreler tarafından IMF'nin adamı olmakla eleştirilen Derviş, uyguladığı reformlar nedeniyle egemenlik devri suçlamalarına maruz kalmıştır (Demirer ve Orhangazi, 2002). Bu eleştiriler, Derviş figürünün toplumda ne denli güçlü bir sembolik yük taşıdığını ve kriz dönemlerinde bireysel aktörlerin nasıl kutuplaştırıcı anlamlar edinebildiğini de ortaya koymaktadır.

Güncel tarihte öne çıkan bir diğer kriz figürü Mehmet Şimşek'tir. 2007–2018 yılları arasında farklı dönemlerde Maliye Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak ekonominin merkezinde yer alan Şimşek özellikle 2008 küresel krizi ve 2018 döviz krizi süreçlerinde piyasalara verdiği güven ile tanınmıştır. 2018 yılında TL'nin hızla değer kaybettiği günlerde Şimşek'in istifa etmesi veya görevden ayrılması olasılığı dahi piyasalarda tedirginlik yaratmış ve buna karşılık 2023 yılında yeniden bakanlık görevine getirilmesi rasyonel zemine dönüş olarak değerlendirilmiştir. Batı finans çevrelerince “Ortodoks ekonomi politikalarının yılmaz savunucusu” olarak nitelendirilen Şimşek'in bu itibarı Türk medyasında da geniş yankı bulmuştur (Demiralp, 2023). Şimşek'in şahsında simgeleşen temel unsur, ekonomik akılcılık ve mali disiplin olmuştur. Uzun süre heterodoks politikalar izleyen hükümetin, ekonomik dengelerin ciddi biçimde bozulduğu bir dönemde onu yeniden göreve çağırması hem topluma hem de piyasalara güçlü bir güven mesajı verme amacı taşımaktadır. Bu durum, bireysel figürlerin kriz dönemlerinde üstlendikleri sembolik rolün belirleyici niteliğini açıkça ortaya koymaktadır. Mehmet Şimşek örneğinde varlığıyla dahi ekonomiye dair beklentileri

değiştirebilen bir aktör imajı öne çıkmaktadır. Bu etki, medyanın onu sürekli piyasanın güvendiği isim olarak lanse etmesi ve geçmiş başarılarının –düşük enflasyon oranları, yabancı yatırım girişlerinin artışı gibi– hafızada yer etmiş olmasıyla doğrudan bağlantılıdır.

Kriz dönemlerinde medyanın ve siyasi aktörlerin söylemleri, kurumsal ve bireysel figürlerin imajının inşasında belirleyici bir rol oynar. Medya, ekonomik verileri ve teknik gelişmeleri geniş kitlelere aktarırken çoğu zaman bunları öyküleştirecek sunar. Bu anlatı stratejisi, karmaşık ekonomik süreçleri daha anlaşılır hale getirmenin yanı sıra “kriz kahramanı” ya da “günah keçisi” figürlerinin yaratılmasına da zemin hazırlar. Böylece krizler kişiselleştirilmiş hikâyeler aracılığıyla kamuoyunun zihninde somutlaşır ve hafızada kalıcı bir yer edinir. Örneğin, 2001 krizinde basın organları Kemal Derviş’i “Türkiye’yi kurtaracak adam” manşetleriyle tanıtmıştır. Televizyonlar, onun reform çalışmalarını günü gününe takip ederek kamuoyuna aktarmıştır. Bu yoğun medya görünürlüğü Derviş’in ekonomi yönetimindeki rolünü ve bunun sonucunda sembolik konumunu da pekiştirmiştir. Bu yoğun görünürlük Derviş’in toplumsal hafızada kalıcı bir yer edinmesini sağlamıştır.

Görsel 7: Kemal Derviş’in Ekonomiye Hayata Döndürme Arayışı

Benzer biçimde, Turgut Özal dönemi de medya aracılığıyla topluma “Türkiye’nin dünyaya açılması” olarak kurgulanan bir kahramanlık öyküsü şeklinde sunulmuştur. Özal’ın dışa açık ekonomi vizyonu, basında modernleşme ve kalkınma hamlesinin simgesi olarak işlenmiş ve bu temsil onun liderlik imajını pekiştirmiştir. Mehmet Şimşek ise özellikle sosyal medya ve

uluslararası basında yer alan demeçleri –örneğin Londra’da yatırımcılara verdiği güven verici mesajlar– üzerinden kamuoyunda istikrar ve güven telkin eden bir figür olarak öne çıkarılmıştır. Dolayısıyla medya, bu aktörlerin hem kriz sırasındaki algısını hem de kriz sonrasındaki hatırlanma biçimini büyük ölçüde şekillendirmiştir.

Türkiye’nin kriz hafızasında yer alan figürler yukarıda anılan isimlerle sınırlı değildir. Örneğin, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit veya Tansu Çiller gibi liderler, 1970’ler, 1994 ve 2001 krizlerindeki rollerinden ötürü genellikle eleştirel bir hatırlanma biçimiyle simgeleşmiştir. Demirel’in 1970’lerdeki ağır dış borç krizi sürecinde sarf ettiği “70 sente muhtaç olduk” sözü ekonomik yetersizliğin ve kırılganlığın sembolü haline gelmiştir. Benzer şekilde, 2001’deki siyasi krizin fitilini ateşleyen gelişmelerin baş aktörü olarak görülen dönemin başbakanı Ecevit krizle özdeşleşen bir siyasal figür olarak hafızalara kazınmıştır. 1994 krizinde ise dönemin başbakanı Tansu Çiller, uyguladığı sert istikrar paketi ve sonrasında yaşanan kur şoku ile anılmaktadır. Bu örnekler, krizlerin başarılı yönetim hikâyeleri ya da tam tersi başarısızlık ve kötü yönetim algılarıyla da kişilere atfedilerek toplumsal hafızada yer ettiğini göstermektedir. Bazı aktörler kurtarıcı kimliğiyle sembolleşirken, bazıları krizin sorumlusu veya yanlış politika tercihlerinin simgesi olarak anılagelmiştir. Her iki durumda da ortak nokta, karmaşık ekonomik süreçlerin kamuoyu nezdinde daha anlaşılır ve somut hale gelmesi için olayların belirli kişiler etrafında öyküleştirilmesidir. Bu anlatsal çerçeve, kriz hafızasının kişiselleşen bir boyut kazandığını ve lider figürlerin ekonomik tarih yazımında merkezi bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye’de iktisadi kriz dönemlerinde belirginleşen kurumsal aktörler ve figürler, salt ekonomi yönetiminin unsurları olmaktan çıkarak toplumsal hafızada simgesel bir kimlik kazanırlar. Merkez Bankası bağımsızlığı, IMF programları, Hazine politikaları gibi kavramlar veya Ecevit, Özal, Derviş, Şimşek gibi isimler kendi dönemlerinin kriz anlatısının kısa yoldan ifadesi haline gelmiştir. Bu simgeleşme süreci; medyanın bu aktörlere atfettiği roller, siyasi söylemlerin onları yüceltme veya itibarsızlaştırma stratejileri ve geçmiş performanslarının yarattığı güven ya da güvensizlik gibi dinamiklerle beslenir. Toplumsal hafıza, krizleri çoğu zaman birer öykü formunda yeniden üretir ve bu öykülerin başrolünde söz konusu kurumlar ile kişiler yer alır. Böylelikle karmaşık ekonomik kırılmalar, geniş kitleler tarafından daha anlaşılır ve hatırlanabilir bir çerçeveye oturur.

3.3.4. İktisadi Krizlerin Toplumsal Hafıza İnşasında Dil

Dil, toplumsal hafızanın inşasında hem aktarıcı hem de kurucu bir unsur olarak temel bir rol üstlenir. Toplumsal hafızayı meşrulaştıran ve yeniden üreten çeşitli dilsel unsurları barındırır. Dil aracılığıyla kriz deneyimi; kavramsallaştırmalar, atasözleri, deyimler ve siyasi söylemler biçiminde işlenir ve böylece bireysel yaşantıların ötesine geçerek ortak bir toplumsal hafızaya dönüşür. Halbwachs'ın (1992) toplumsal hafıza kuramında vurguladığı gibi, bireysel anılar bile sosyal çerçeveler içinde şekillenmekte, dil bu çerçevelerin inşasında en etkili araçlardan biri olmaktadır. Özellikle iktisadi kriz dönemlerinde, dilsel temsiller hem krizin toplumsal algısını biçimlendirmekte hem de gelecekteki hatırlama pratiklerinin temelini oluşturmaktadır.

Tablo 10: İktisadi Krizlerin Toplumsal Hafıza İnşasında Dilsel Unsurların Rolü

Dil Unsuru Türü	Krizle İlişkisi	Sınıfsal Boyut	Temsili Simgeler
İktisadi Kavramsallaştırmalar ve Metaforlar	Kriz dönemlerinde ekonomik kavramların gündelik dile sızması	Tüm sınıflar	“Kemer sıkma”, “Enflasyon canavarı”, “Devalüasyon”
Siyasi Söylem	Kriz zamanlarında siyasal söylemlerle meşruiyet alanı ya da karşıt hafıza üretimi	Tüm sınıflar	“Boş tencere iktidar devirir” “Biz Bize Yeteriz Türkiye’im”, “Milli seferberlik”, “Yerli ve milli ekonomi”

İktisadi krizlerin derinleştiği dönemlerde dilin hafızayla olan ilişkisi daha da belirginleşir. Kriz dönemleri, dilsel unsurların yeniden yorumlandığı ve dönüştürüldüğü dönemler olarak görülmelidir. İktisadi kavramsallaştırmalar ve metaforlar gündelik hayattaki konuşma dilimize dahil olurken, söylemler de devlet ve muhalefet tarafından araçsallaştırılır. Bu bakımdan, dil ve hafıza arasındaki ilişki kurgusu dinamikleşir. Bir taraftan dil, toplumsal hafızayı kuşaktan kuşağa taşır, diğer taraftan ise toplumsal hafızada yer eden kriz deneyimleri dilsel unsurlarla biçimlendirir. Kapitalizmin iç çelişkisi olan ve neredeyse her on yılda bir tekrarlanan krizler ortak bir anlatı çerçevesi oluşturarak toplumsal hafızaya kazınır ve dilde belirli kalıpların yerleşmesine yol açar. Dilsel inşanın ideoloji ile bağı hangi krizin nasıl hatırlandığının bir yansımasıdır. Toplumsal hafıza ile dil etkileşimi, toplumsal anlam dünyasını şekillendirir ve bireylerin kriz olgusunu algılama biçimlerini derinden etkiler.

Kriz dönemlerinde dilsel unsurlar hem geçmişten bugüne gelen zorlu tecrübelerin hikâyelerini taşır hem de geleceğe yönelik umut, kaygı veya direnç gibi duyguların ifadesine hizmet eder.

Toplumsal hafıza inşasında dilin rolü, kriz dönemindeki dilsel unsurlarla sınırlı kalmayarak kriz sonrası dönemde de bu söylemlerin yeniden dolaşıma sokulması, güncellenmesi ve yeni bağlamlarda kullanılması yoluyla sürdürülür. Kriz döneminde dilsel unsurlar, toplumsal hafızanın hangi referanslara dayanarak inşa edileceğini yeniden belirleyen bir dönemeç niteliğindedir.

3.3.4.1. İktisadi Kavramlar ve Metaforlar

İktisadi kavramlar ve metaforlar, soyut ekonomik olayları somut ve anlaşılır hale getirerek geniş kitlelerin algısını şekillendirir. İnsanlar çoğu zaman karmaşık olguları (örneğin yüksek enflasyon ya da finansal çöküşleri) bu tür metaforik anlatımlar yoluyla kavrarlar. Bu metaforik anlatımlar ortak deneyimlerin birikimi olan toplumsal hafızayı da şekillendirir. Dolayısıyla krizlere dair kolektif anılar ile bu krizlerin anlatımında kullanılan dilsel kalıplar iç içe geçer.

Toplumsal hafızanın inşasında dilsel unsurların kullanımında medya ile siyasal söylem önemli bir rol oynamaktadır. İktisadi krizlerin ardından hem basın hem de siyasal aktörler kamuoyunu mobilize etmek ve kriz algısını yönlendirmek amacıyla çarpıcı dilsel stratejiler ve simgesel anlatımlara başvururlar. Özellikle 1994 ve 2001 gibi geçiş dönemlerinde yaşanan sert iktisadi krizler geniş toplumsal kesimlerin yaşam koşullarını derinden sarsmış ve toplumsal hafızada kalıcı izler bırakmıştır. Bu dönemlerin hafızalarda yer etmesinde krizi tanımlamak üzere kullanılan metaforlar ve dilsel imgeler belirleyici bir işlev görmüştür. Örneğin, 1994 yılı başında döviz kurundaki sert yükseliş ve TL'nin büyük oranda değer kaybetmesiyle gündeme gelen "5 Nisan 1994 Kararları" kamuoyunda teknik içeriğinden bağımsız biçimde basitçe "devalüasyon" olarak adlandırılmıştır. Devalüasyon terimi, iktisat literatüründe ulusal paranın yabancı paralar karşısında değerinin resmi olarak düşürülmesini ifade ederken, Türkiye bağlamında teknik bir kavramdan ziyade toplumun hafızasında travmatik bir deneyimi çağrıştırmaktadır. 1994'te TL'nin bir gecede neredeyse yarı yarıya değer kaybetmesi ve bunu izleyen hayat pahalılığı süreci "paramız pul oldu" söylemiyle özdeşleşmiş ve devalüasyon kelimesi halk arasında ekonomik çöküşün ve geçim krizinin adı olmuştur. Paramız pul oldu ifadesi; paranın değerinin, emeğin, birikimin ve geçim güvencesinin anlamını yitirmesine yönelik bir algının dışavurumudur. Bu deyimde geçen pul değersizleşmenin simgesidir. Bu tür deyimsel anlatımlar aracılığıyla kriz olgusu, hafızalarda yokluk, çaresizlik ve güvensizlik duygularıyla örülü bir toplumsal tecrübeye dönüşür.

Toplumsal hafızada bu denli yer edinen devalüasyon olgusu sonraki yıllarda yaşanan benzer döviz krizlerinin de aynı kelimeyle anılmasına neden olmuştur. Nitekim 2001 krizinde kur rejiminin serbest bırakılması teknik olarak “dalgalı kura geçiş” biçiminde tanımlansa da kamuoyunda bu süreç yine bir devalüasyon krizi olarak nitelendirilmiştir. Paranın değer kaybı, borç ilişkilerinin niteliğini de dönüştürmüştür. Bu dönemde TL cinsinden borçlanmak yerine altın ve döviz üzerinden borçlanma yaygınlaşmıştır. Özellikle Almanya'da çalışan işçiler aracılığıyla Türkiye'ye giren Alman Markı bu tür işlemlerde güvenilir bir değişim aracı²³ olarak öne çıkmıştır. Söz konusu eğilim, bireylerin belirsizlik ve ekonomik değersizleşme karşısında daha öngörülebilir ve istikrarlı araçlarla ekonomik ilişkilerini güvence altına alma çabasını yansıtmaktadır. Bu değişim, paranın toplumsal anlamına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Türkiye'nin uzun yıllar mücadele ettiği kronik yüksek enflasyon toplumsal hafızada güçlü bir metaforik imgenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle 1970'li yılların sonlarından 2000'li yılların başlarına dek süregelen yüksek enflasyon dönemi gündelik yaşam pratikleri üzerinde ciddi tahribatlar yaratmıştır. Yıllık enflasyon oranlarının üç haneli rakamlara ulaştığı 1990'lı yıllarda medya söylemleri ve siyasi beyanatlar aracılığıyla enflasyon çoğu zaman “azgın bir canavar”a benzetilmiştir. Bu benzetme söylemsel bir abartı olarak kalmamış, akademik literatürde de Türkiye'deki kronik enflasyon süreci sıklıkla enflasyon canavarı metaforuyla tanımlanmıştır (Başkurt, 2020: 13). Bu metafor, enflasyonun teknik bir ekonomik göstergeden çok daha fazlası olduğunu, toplumsal düzeyde kontrol edilemeyen, yıkıcı ve tehditkâr bir güç olarak algılandığını gösterir. Enflasyon burada rasyonel zeminden uzaklaştırılıp kişileştirilmiş bir tehdit olarak temsil edilmektedir. Bu temsil biçimi aracılığıyla hem kolektif korkular hem de geçmişteki kriz tecrübeleri güncel anlatıya dâhil edilmektedir. Nitekim Puntscher ve arkadaşlarının (2014: 117) araştırmaları, yakın geçmişte yaşanan ekonomik şokların toplumsal hafızada silinmeyen izler bıraktığını ve bu hafızanın mevcut kriz algılarını biçimlendirmede etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda metaforik dil, hem ekonomik süreçleri toplum nezdinde anlaşılır kılmakta hem de kriz deneyiminin zamansal sürekliliğini sağlayarak toplumsal hafızayı pekiştirmektedir.

---

²³ Simmel'in paranın doğası üzerine yaptığı çözümlerinde belirttiği gibi para bir değişim aracı olmakla birlikte sosyal ilişkilerin de bir temsilcisidir (2004). Paranın değer kaybetmesi, bu temsil ilişkisini zayıflatmıştır. Bireylerin birbiriyle olan ekonomik ve dolayısıyla toplumsal güven ilişkilerini yeniden tanımlamaya zorlamıştır. Altın ve döviz gibi daha güvenli değerler üzerinden borçlanmak modern toplumun kriz anlarında nasıl alternatif güven mekanizmaları geliştirdiğini gözler önüne sermektedir.

1990'lı yıllarda çocukluk dönemi yaşayan kuşak, enflasyon olgusunu televizyon haberlerinde ya da gazete sayfalarında karikatürize edilmiş enflasyon canavarı figürleri aracılığıyla tanımıştır. Bu görsel ve söylemsel temsil biçimi enflasyonun toplumsal hafızada canavar metaforu üzerinden kolektif bir tehdit ve korku nesnesi olarak yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Görsel 8: Enflasyon Canavarı

Bu görsel, enflasyonun toplumsal etkilerini ironik ve metaforik bir dille görünür kılan çarpıcı bir medya örneğidir. Görselde enflasyon canavarı figürü büyük ve tehditkâr bir dinazor şeklinde tasvir edilmiştir. Canavarın ağzında büyük bir et parçası yer alırken “eti enflasyon canavarı kaptı kemiği vatandaşa kaldı” ifadesiyle birlikte vatandaşın ekonomik kayıptan geriye sadece değersiz bir “artık” kaldığı ima edilmektedir.

1990'lı yıllarda, “Enflasyon canavarı herkese korku verir” ifadesi medya ve siyasal söylemde sıkça tekrar edilen ve toplumsal hafızada yer eden bir metaforudur. Siyasetçiler, enflasyonun gündelik yaşamdaki en görünür etkisi olan hayat pahalılığına dikkat çekmek amacıyla bu kişileştirilmiş canavar imgesine sıklıkla başvurmuştur (Bayrı, 2020: 72; Başarır, 2019: 634). 2000'li yıllarda ise hükümet yetkilileri, enflasyon oranlarını düşürmeye yönelik politikalarını meşrulaştırmak ve siyasi başarı anlatısını pekiştirmek amacıyla “enflasyon canavarının yenilgiye uğratıldığını” ilan etmişlerdir. Bu başarı söylemi kamuoyunun geçmiş kriz deneyimlerini hatırlaması üzerinden inşa edilmiş ve metaforun hafızadaki karşılığı siyasi performansın etkili bir temsil aracına dönüşmüştür. Buna karşılık, enflasyonun yeniden yükselişe geçtiği dönemlerde ise muhalefet partileri “enflasyon canavarı hortladı” benzeri

ifadelerle aynı metaforu eleştirel biçimde yeniden dolaşıma sokmuştur. Bu döngüsel kullanım biçimi söz konusu metaforun toplumsal hafızadaki kalıcılığını ve etkililiğini açıkça ortaya koyar. Enflasyon canavarı söylemi bir yandan güncel ekonomik sorunları geçmiş krizlerin hatıralarıyla ilişkilendirerek yorumlama imkânı sunmakta, diğer yandan toplumsal algıda ekonomik istikrarın veya başarısızlığın ölçütlerinden biri olarak işlev görmektedir.

Kriz dönemlerinde toplumun geniş kesimlerini etkileyen başlıca söylemlerden biri de “kemer sıkma” metaforudur. Bu metafor, hükümetlerin krizlerle mücadele kapsamında uyguladığı harcama kısıtlaması ve mali disiplin politikalarını görsel ve bedensel bir imge üzerinden ifade eder. Bu söylem, ekonomik zorlukların kişisel ve kolektif fedakârlıkla aşılabileceği fikrini yerleştirir ve halktan sabır talep eder. Bu yönüyle metafor, belirli bir ekonomik davranış biçimini ve siyasal itaati yeniden üretir ve vatandaşlardan beklenen psikolojik ve ahlaki tutumu da tanımlar.

Türkiye’de 1994 krizi sonrasında uygulamaya konulan istikrar programı ile 2001 finansal krizi sonrası Kemal Derviş öncülüğünde yürütülen yapısal reformlar kamuoyunda yaygın olarak kemer sıkma politikaları olarak adlandırılmıştır. Bu programlar; kamu harcamalarında kesintiler, dolaylı vergilerde artışlar, sosyal transferlerin kısıtlanması gibi önlemleri içermekteydi ve doğrudan halkın yaşam koşullarını etkileyen müdahalelerdi. Bu tür politikaların meşrulaştırılmasında da yine bedensel metaforlar devreye sokulmuştur. Örneğin 1990’lı yıllarda IMF destekli politikalar “kötü yaşam tarzı nedeniyle komaya giren hastaya uygulanan şok tedavisi” metaforuyla açıklanmıştır (Aydın, 2024). Burada ekonomi hasta bir bedene, reformlar ise sert fakat gerekli bir tıbbi müdahaleye benzetilmiştir.

Görsel 9: Kemer Sıkma Metaforu

Kriz dönemlerinin bir diğer çarpıcı kavramsallaştırması bireylerin finansal davranışlarını tanımlayan kültürel söylemlerde kendini gösterir. Bu bağlamda “yastık altı” ve “kara gün akçesi” gibi ifadeler Türkiye toplumunun kriz deneyimlerinden süzülen ve kuşaklar boyu aktarılan özgün birikim pratiklerini temsil eder. 1970’li ve 1990’lı yıllarda yaşanan yüksek enflasyon ortamı ile 1994 ve 2001 yıllarındaki banka iflasları ve mevduat kayıpları toplumun finansal kurumlara yönelik güven duygusunda ciddi aşınmalara yol açmıştır. Bu dönemlerde yaşanan olumsuz tecrübeler halk arasında formel finansal yapılara karşı temkinli bir tutumun yerleşmesine neden olmuştur. Önemli birikimlerin bankacılık sistemi dışında muhafaza edilmesine yol açmıştır. Nitekim 2001 krizi öncesinde dahi Türkiye’de hatırı sayılır miktarda döviz ve altının ev ortamında tutulduğu bilinmektedir. Dönemin ekonomi dergilerinden biri, atalarımızın “zor günler için ayırdıkları parayı yastık altında tutma” alışkanlığının krizlerle birlikte daha da büyüyen neredeyse kurumsallaştığını belirtmiştir. Aynı dergide yer alan verilere göre, 2001 krizinden hemen önce yastık altındaki döviz miktarı yaklaşık 15 milyar dolar olarak tahmin edilmekteydi. Kriz sonrası ise bu miktarın bankacılık sistemine duyulan güvensizlik nedeniyle belirgin biçimde arttığı ifade edilmiştir (Capital, 2001). Daha önceki krizlerde tasarrufları eriyen ya da devletin borçlanma araçlarına olan güvenini yitiren yurttaşlar, birikimlerini güvenli gördükleri biçimde—çoğunlukla evde ve döviz cinsinden—saklama eğilimine girmiştir. Daha önceki krizlerde tasarrufları eriyen ya da devletin borçlanma araçlarına olan güvenini yitiren yurttaşlar, birikimlerini güvenli gördükleri biçimde—çoğunlukla evde ve döviz cinsinden—saklama eğilimine girmiştir.

2018-2019 döviz krizi sırasında da benzer bir eğilim kendini göstermiştir. Bu dönemde ekonomik yönetim tarafından halkın yastık altındaki altın ve dövizlerini bozdurarak ekonomiye kazandırması yönünde sık sık çağrılar yapılmıştır. Resmî tahminlere göre Türkiye’de yastık altındaki altın stoğu ekonomiye entegre edilmemiş biçimde yaklaşık 200 ila 300 milyar dolar arasında bir değere ulaşmıştır (Demirci vd., 2019). Bu birikim tarzı kriz anlarında ekonomiyi ayağa kaldıracak son kale olarak tahayyül edilen bir güven rezervi işlevi görmektedir.

Kara gün akçesi ise belirsizlik dönemlerinde kullanılmak üzere önceden ayrılmış birikimi tanımlar. Türkiye’de finansal krizler, yüksek enflasyon, banka iflasları ve parasal oynaklık gibi olgular toplumu formel finansal sistemlere karşı temkinli olmaya itmiştir. Bunun sonucunda bireyler geçmiş deneyimlerin öğrettiği biçimde kriz anlarına hazırlıklı olma düşüncesiyle gayriresmî birikim yollarına yönelmiştir. Bu durum, tarihsel süreklilik arz eden kültürel hafızanın da bir yansımasıdır. Kara gün akçesi söylemi, Osmanlı dönemine uzanan bir

gelenekten beslenir. Savaş, kıtlık, doğal afet ve parasal çöküş gibi olaylarla şekillenen bu hafıza bireyleri görünmez fakat güçlü bir kültürel disiplin içinde ekonomik tedbire yöneltmiştir. Bu kültürel miras, modern dönemde bankaların ve devletin iktisadi krizde güven sarsmasına karşı bir refleks haline dönüşmüştür. Özetle, yastık altı ve kara gün akçesi kavramları toplumsal hafızada krizlerle ilintili bir güvensizlik ve tedbir kültürünün dolaylı simgeleridir.

Toplumun kriz deneyimleri, soyut iktisadi süreçlerin gündelik yaşamda somut karşılık bulduğu anda ete kemiğe bürünür ve toplumsal hafızanın inşasında belirleyici bir rol üstlenir. Kriz dönemlerine ait metaforlar ve iktisadi kavramlar, dönemin ruhunu yansıtır ve bu ruhu simgesel düzlemde taşıyarak sonraki kuşaklara aktarır. Devalüasyon, enflasyon canavarı, kemer sıkma, yastık altı ya da kara gün akçesi gibi ifadeler Türkiye'nin yakın tarihindeki kırılma anlarını anlamlandırmada temel referans noktalarına dönüşmüştür. Bu kavramların her biri krizlere verilen toplumsal tepkilerin, korkuların, direnç biçimlerinin ve uyum stratejilerinin dilsel bir karşılığı olarak işlev görür.

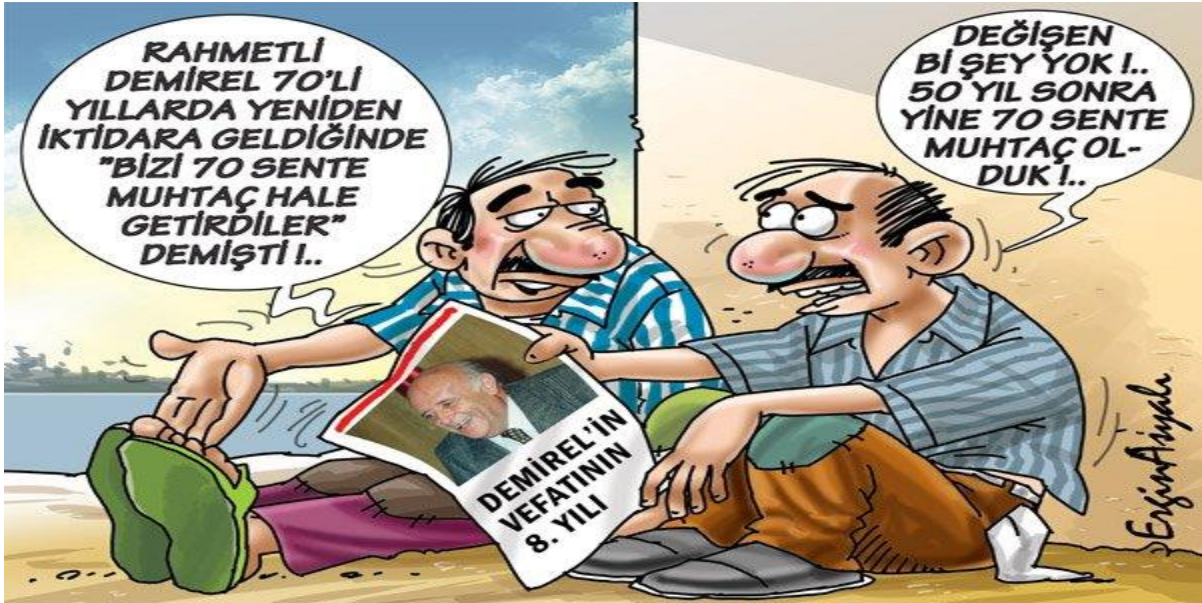
3.3.4.2. Siyasal Söylemler

Kriz dönemlerinde siyasal liderlerin kullandığı dil iktidarın meşruiyetini hangi temeller üzerinden yeniden üreteceğini de belirleyici biçimde etkiler. İktisadi krizler, siyasal iktidarlar açısından hem bir yönetim hem de bir anlatı inşa sürecidir. Bu süreçte hükümetler bir yandan içinde bulunulan durumun ciddiyetini kamuoyuna aktarma zorunluluğuyla karşı karşıya kalırken, diğer yandan panik havasının yayılmasını engelleyerek ekonomik güveni ve toplumsal istikrarı koruma çabası içinde olur. Bu ikili denge arayışı ise krizlerin siyasal söylem düzleminde nasıl çerçevesleneceğini doğrudan etkiler.

Yapılan araştırmalar, iktidarların kriz anlarında iletişim stratejilerini yoğunlaştırdıklarını ve bu stratejiler aracılığıyla kamuoyunu yönlendirme, ekonomik güveni tahkim etme ve uygulanacak politikaları meşrulaştırma gayesi güttüklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, krizin etkilerini olduğundan hafif gösterme, geçicilik vurgusu yapma ya da umut ve dayanışma temalarını öne çıkarma gibi söylem teknikleri sıklıkla başvurulan araçlar arasındadır (Yücel vd., 2023: 219). Türkiye özelinde bakıldığında, farklı dönemlerde yaşanan iktisadi krizlerde her iktidarın kendi siyasal bağlamına ve ideolojik duruşuna uygun biçimde kriz söylemleri

geliştirdiği ve bu söylemler aracılığıyla hem toplumsal algıyı yönlendirme hem de meşruiyet mücadelesi yürüttüğü görülmektedir.

1970’li yıllarda tüm dünyayı etkisi altına alan petrol krizi ve Türkiye ekonomisinin yapısal kırılma noktaları ülkede ciddi bir döviz darboğazı ve enflasyonist baskıların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu süreçte siyasal aktörler, krizin ağırlığını kabul eden ancak aynı zamanda sorumluluğu dağıtmaya ya da umut telkin etmeye çalışan ikircikli söylemler geliştirmiştir. Dönemin başbakanı Süleyman Demirel’in kamuoyunda geniş yankı uyandıran “Türkiye 70 sente muhtaçtır” ifadesi bu iktisadi kriz ortamının hem simgesel hem de söylemsel bir özet haline gelmiştir. 1977 yılında dile getirilen bu söz devletin döviz rezervlerinin kritik seviyelere gerilediğini açıkça ifade eden bir itiraf niteliği taşımaktadır (Gürses, 2022). Bu söz devletin ekonomik kırılma noktasını ve toplumsal belirsizlik duygusunu görünür kılan simgesel bir dil işlevi görür. “Cent” kelimesinin seçimi krizin küresel ekonomik düzlemdeki bağımlılıklar üzerinden de biçimlendiğini ima eder. Bu bağlamda Demirel’in söylemi, ekonomik bağımsızlık ideolojisinin aşındığı bir dönemde devletin uluslararası finansal yapılar karşısındaki kırılma pozisyonunu açığa vurmaktadır. Türkiye’nin kriz tarihine dair toplumsal hafızada kalıcı bir yer edinmiş ve kriz anlatılarında sıkça atıf yapılan sembolik bir referansa dönüşmüştür.

Görsel 10: 70 Cente Muhtaç Kaldık Karikatürü

Süleyman Demirel’in bir diğer çarpıcı ifadesi olan “Boş tencerenin devremeyeceği iktidar yoktur” sözü ekonominin siyasal iktidar üzerindeki yıkıcı potansiyelini özetleyen güçlü bir metafor olarak toplumsal hafızada yer etmiştir. Bu söz, halkın en temel ihtiyaçlarına erişemediği, gündelik yaşamın sürdürülemez hâle geldiği dönemlerde siyasal meşruiyetin ciddi

biçimde sorgulandığını ve hatta sona erebileceğini ima eder. Geçim zorluğu ve yoksulluk kriz dönemlerinde bireysel bir sorun olmaktan çıkarak kolektif bir tepki biçimine dönüşerek siyasal sistemin sürdürülebilirliğini doğrudan etkiler.

1970’li yıllarda sıkça değişen ve çoğunlukla koalisyonlardan oluşan hükümetlerin krizi yönetmedeki yetersizlikleri siyasal söylemin giderek daha fazla savunma ve suçlama stratejilerine yaslanmasına neden olmuştur. İktidar ve muhalefet, ekonomik buhranın sorumluluğunu birbirine yüklerken kamuoyuna dönük söylemler çoğu zaman ya “dış güçlerin uyguladığı ekonomik ambargo” ya da “yönetim zaafiyeti” ekseninde şekillenmiştir. Bu dönemin siyasal söyleminde dışsal ve içsel tehditler iç içe geçirilerek bir kriz anlatısı inşa edilmiştir. Böylece halk nezdinde hem sorumluluk hem de çözümün kaynağı konusunda yönlendirici bir çerçeve sunulmuştur. Bu dönemin sonunda, 1980 askeri müdahalesi tam da bu kriz ve istikrarsızlık anlatısına dayanarak kendi meşruiyetini kurmuştur. Müdahaleyi gerçekleştiren askeri otorite ülkeyi düzlüğe çıkarma vaadiyle mevcut siyasal aktörlerin çözüm üretilmediği fikrini topluma benimsetmiş ve böylece iktisadi kriz siyasal düzenin yeniden yapılandırılmasına da zemin hazırlamıştır. Bu durum, krizlerin uzun vadede hafızayı ve iktidar değişimlerini biçimlendiren tarihsel kırılmalar yarattığını da açıkça göstermektedir.

1994 yılı, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en sarsıcı ekonomik krizlerinden birine sahne olmuştur. Yüksek enflasyon, büyüyen cari açık ve finansal piyasalardaki derin çalkantılar devletin kapsamlı bir müdahale planı oluşturmasını kaçınılmaz hâle getirmiştir. Bu bağlamda 5 Nisan 1994’te açıklanan istikrar paketi siyasal iktidarın kriz anında kendisini yeniden meşrulaştırmak üzere inşa ettiği söylemsel bir çerçevenin parçası olarak değerlendirilmelidir. Dönemin Başbakanı Tansu Çiller bu kritik eşikte kamuoyunu ikna etmek ve ekonomik sıkıntıların toplumsal kabulünü sağlamak amacıyla güçlü, duygusal ve mobilize edici bir söylem tercih etmiştir. Çiller, 4 Nisan 1994 tarihli “Ulusa Sesleniş” konuşmasında krizi açıkça bir “Ekonomik Kurtuluş Savaşı” olarak tanımlamış ve halkı şu sözlerle seferber etmeye çalışmıştır: “*Gelin elbirliğiyle omuz omuza bu savaşı kazanalım. Ülkenin üzerindeki kara bulutları dağıtalım. Bugünün güçlüklerini yarınki mutlu günlerin müjdecisi yapalım. Ekonomik kurtuluş savaşından zaferle çıkalım.*” (Serbestiyet, 2021). Bu söylem, doğrudan Türk toplumunun hafızasında derin yer tutan İstiklal Savaşı anlatısına yaslanmakta ve krizi adeta ulusal bir varoluş meselesi, bir tür vatan savunması olarak çerçevelemektedir. “Kara bulutlar” metaforu içinde bulunulan karanlık tabloyu imgelerken hemen ardından gelen “mutlu günlerin müjdecisi” ifadesiyle umut ve zafer vurgusu yapılmıştır. Duygusal bir iniş-çıkış ritmiyle halkın

hem endişe hem de dayanışma duygularına hitap edilmiştir. Çiller'in söyleminde yer alan “elbirliğiyle, omuz omuza” çağrısı dayanışmayı ve toplumsal fedakârlığın kaçınılmazlığını meşrulaştıran bir rıza üretim aracıdır. Bu noktada savaş metaforu, ekonomik sıkıntıları geçici ve aşılabilir bir mücadele olarak sunarak kemer sıkma önlemlerinin kabulünü kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Nitekim 5 Nisan kararları kapsamında uygulamaya konan devalüasyon, fiyat artışları ve kamu harcamalarında kesinti gibi sert önlemler bu “ekonomik savaşın” gerekleri olarak meşrulaştırılmıştır. Çiller'in kullandığı duygusal retorik, kriz dönemlerinde iktidarın meşruiyetini koruma çabasında en etkili araçlardan biri olmuştur. Krizlere nasıl tepki vereceğini ve bu tepkilerin nasıl yönlendirileceğini de belirleyen temel bir güç kaynağı olarak işlev görmüştür.

2001 yılında yaşanan finansal kriz, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en derin iktisadi kırılmalarından biri olmasının yanı sıra siyasal söylem düzleminde de ciddi dönüşümlere yol açmıştır. DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümetinin ekonomik istikrarı sağlayamaması ve siyasal karar alıcılar arasındaki gerilim krizi bir ekonomik çöküşe ve bunun sonucunda da devletin yönetim kapasitesine yönelik toplumsal sorgulamaların yoğunlaştığı bir döneme dönüştürmüştür. 19 Şubat 2001'deki MGK toplantısında dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında yaşanan sert tartışmanın ardından Ecevit'in kameralar önünde sarf ettiği “devlet yönetiminde bir kriz var” ifadesi piyasalarda paniğin derinleşmesini tetikleyen bir söylemsel kırılma olarak işlev görmüştür. Bu açıklama, kriz dönemlerinde siyasal liderlerin dili ile ekonomik sonuçlar arasındaki doğrudan ilişkiyi açığa çıkarmaktadır. Ecevit'in bu çıkışı, hükümet içi uyumsuzluğun açık bir itirafı olarak değerlendirilmiş fakat kriz iletişimi açısından bakıldığında ise bu söylem hükümetin krizi yönetme kapasitesi ve güvenilirliği konusunda kamuoyunda ciddi soru işaretleri yaratmıştır. Krizin ardından koalisyon hükümetinin resmi söylemi yaşanan ekonomik çöküşü sistemin yapısal sorunlarına ve devlet içindeki koordinasyon eksikliğine bağlayan bir savunma hattına yönelmiştir. Ekonomiden sorumlu devlet bakanı Kemal Derviş'in öncülüğünde hazırlanan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” teknik olarak kapsamlı bir yeniden yapılandırma süreci başlatsa da halk nezdinde siyasal iktidarın meşruiyetini yeniden tesis etmeye yetmemiştir. Ekonomik daralma, işsizlikteki artış ve yoksullaşma süreci, toplumsal öfkenin büyümesine ve mevcut hükümete yönelik güvensizliğin derinleşmesine neden olmuştur. Bu süreçte muhalefet partilerinin söylemleri, krizin yükünü “kötü yönetim”, “yolsuzluk” ve “beceriksizlik” temaları etrafında yeniden çerçevelemiş ve özellikle Anayasa kitapçığı krizine atıfla “koalisyon hükümetinin ülkeyi yönetememesi” anlatısı sistematik biçimde pekiştirilmiştir. Siyasal söylem,

bu dönemde mevcut iktidarın meşruiyetini aşındırmakla kalmamış dahası yeni siyasal aktörlerin yükselişine zemin hazırlayan bir hafıza üretim aracına da dönüşmüştür.

2001 krizinin hemen ardından kurulan AK Parti siyasal meşruiyetini büyük ölçüde bu kırılma üzerinden inşa etmiştir. Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki AK Parti, 1990’lı yılları “kayıp yıllar” olarak tanımlamış, 2001 krizini ise eski düzenin çöküşü olarak kodlayarak kendisini bu çöküşten ülkeyi kurtaracak yeni ve güçlü bir alternatif olarak sunmuştur. Bu söylem, 2002 genel seçimlerinde geniş toplumsal kabul görmüş ve koalisyon partilerinin tamamının baraj altında kalması AK Parti’nin tek başına iktidara gelmesiyle sonuçlanmıştır. Böylelikle 2001 krizi, siyasal düzlemde yeni bir dönemin başlangıcını mümkün kılan kurucu bir anlatıya dönüşmüştür. Bu örnek açık biçimde göstermektedir ki kriz dönemlerinde kullanılan siyasal söylem, anlık duygusal etkilerin ötesine geçerek toplumsal hafızada kök salan ve siyasal yapıların dönüşümünü mümkün kılan güçlü bir araçtır. 2001 krizi sonrasında yaşanan siyasal yeniden yapılanma ekonomik çöküşün doğrudan sonucu olduğu kadar bu çöküşün nasıl anlatıldığı ve hafızaya nasıl kazındığıyla da yakından ilişkilidir.

2008 yılında patlak veren küresel finansal kriz kısa sürede tüm dünya ekonomilerini etkisi altına almıştır. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Aralık 2008 ve Mart 2009’da yaptığı birçok konuşmada Türkiye’nin bu krizden ciddi biçimde etkilenmeyeceğini öne sürmüş ve bu durumu “kriz bizi teğet geçecek” ifadesiyle simgeleştirmiştir. Erdoğan’ın bu söylemi zamanla siyasal hafızada iktidarın kriz yönetiminde kendine duyduğu özgüvenin ve toplumsal destek üretme becerisinin sembolü hâline gelmiştir. Her ne kadar muhalefet partileri ve bağımsız iktisatçılar bu iyimser söylemi o dönemde ciddi biçimde eleştirmiş ve hükümeti krizi hafife almakla suçlamışlarsa da Türkiye’nin 2008–2009 krizinden görece olarak daha az hasarla çıkması iktidar tarafından bu söylemin haklılığına yönelik bir kanıt olarak sunulmuştur. Özellikle sonraki yıllarda hükümet yetkilileri “teğet geçecek” söylemiyle alay edenlerin daha sonra Türkiye’nin krizden başarıyla çıktığını kabul etmek zorunda kaldıklarını iddia etmiş ve bu anlatıyı siyasal başarıyı görünür kılmanın bir aracı olarak kullanmıştır (Küçükali, 2014: 210). Bu siyasal söylem iktidarın hem krizi kontrol altına alma kapasitesine olan inancını hem de bu başarının seçmen nezdinde olumlu bir karşılık bulduğunu temsil eden söylemsel bir güç alanı yaratmıştır. Krizin başarıyla yönetilebildiğine dair bu anlatı siyasal destek üretiminde etkili bir meşruiyet kaynağına dönüşmüştür.

Türkiye örnekleri, iktisadi kriz söylemlerinin rasyonel argümanlar kadar duygusal unsurlara da dayandığını göstermektedir. Kriz dönemlerinde liderler sıkça korku, umut, öfke ve gurur gibi duyguları harekete geçiren retorik araçlara başvururlar. Korku, mevcut durumun vehametini belirtmek veya olası daha kötü senaryolara karşı halkı uyarmak için kullanılır. Umut genellikle alınan önlemlerin ardından gelecek güzel günlerin vaadiyle toplumsal dayanıklılığı güçlendirmeye ve iktidarın güven telkin eden yüzünü ön plana çıkarmaya hizmet eder. Öfke ve suçlama ise genellikle iktidarın doğrudan sorumluluk üstlenmekten kaçındığı anlarda devreye girer. Kriz söylemi bu noktada dışsal aktörleri hedef gösterme eğilimindedir: “Dış mihraklar”, “faiz lobisi”, “üst akıl” ya da geçmiş dönemlerin yanlışları gibi. Bu söylemler aracılığıyla halkın öfkesi mevcut yönetimden uzaklaştırılarak dışsal düşmanlara yönlendirilir ve böylelikle hükümet etrafında bir dayanışma ve savunma duygusu inşa edilir. Kriz söylemlerinde gurur duygusu da işlevseldir. İktidarın geçmiş başarıları, dış müdahalelere karşı gösterilen dirayet ya da krizlere rağmen elde edilen kazanımlar ulusal zafer olarak gösterilir.

2018 yılında yaşanan kur krizinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın krizi ABD’nin ekonomik saldırılarına bağlayan söylemi (Kalemler-Ozcan, 2018), toplumu ekonomik bir kuşatma altındayız duygusuna yönlendirmiş ve milli birlik duygusunu pekiştirme amacını taşımıştır. Bu tür söylemler, iktidarın kendisini de halkla birlikte hedef alınan bir özne olarak konumlandırmasına olanak tanır. Böylece kriz, ekonomik bağımsızlık mücadelesi retoriği çerçevesinde yeniden anlamlandırılır. Dış güçlere duyulan öfke, ekonomik sorunların sorumluluğunun hükümet yerine bu aktörlere yönlendirilmesine zemin hazırlar ve bu da iktidar etrafında bir kenetlenme duygusu yaratabilir.

Dış güçlerle ilişkilendirilemeyen krizlerde söylemsel çerçevenin daha barışçıl ve uzlaşmacı bir tona evrildiği görülmektedir. Örneğin Covid-19 pandemisi sürecinde sağlık harcamalarının artması ve üretimin yavaşlaması gibi nedenlerle ağırlaşan ekonomik koşullar milli birlik ve beraberlik vurgusuyla toplumsal ölçekte kolektif bir seferberlik duygusu etrafında çerçevelenmiştir. Bu dönemde kullanılan slogan, metafor ve anlatılar kolektif duyguların paylaşımı ve yeniden üretimi işlevini de üstlenmiştir. Öfke, umut, direnç ve dayanışma gibi duygular bu süreçte dilsel pratikler aracılığıyla toplumsal hafızaya kaydedilmiştir. Bu bağlamda, Covid-19 sürecinde başlatılan “Biz Bize Yeteriz Türkiye’im” kampanyası, hükümetin ekonomik darboğaz karşısında iyimser bir ruh hâli inşa etme çabasının somut bir örneğidir. Ancak bu söylem, muhalif çevrelerde çoğu zaman alaycı veya eleştirel tepkilerle karşılanmış ve böylece aynı dilsel ifade farklı toplumsal kesimlerde birbirine zıt duygusal

yankılar uyandırmıştır. Bu durum, kriz dönemlerine ilişkin toplumsal hafızanın çoğulcu ve çok katmanlı karakterini bir kez daha görünür kılmaktadır.

Türkiye'nin yakın tarihine bakıldığında, krizler siyasal söylemlerin yeniden üretildiği, toplumsal algıların dönüştürüldüğü ve toplumsal hafızada kalıcı izler bırakan tarihsel eşikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen örnekler göstermektedir ki kriz dönemlerindeki siyasal söylem üç temel işlev üstlenir: i) mevcut iktidarın meşruiyetini koruma ve güçlendirme; ii) toplumsal duyguları —korku, umut, öfke, gurur— yönlendirme; iii) yaşanan krizi ulusal hafızada belirli bir anlatı çerçevesine yerleştirme. Böylece krizler, söylemsel stratejiler ve duygusal mobilizasyon pratikleri aracılığıyla da yönetilmektedir. Siyasal söylemin kriz dönemlerinde kazandığı bu çok katmanlı işlev hafızanın tekil bir hatırlama biçiminden ziyade çoğul ve müzakereye açık bir süreç olduğunu ortaya koyar. Zira aynı kriz farklı toplumsal kesimlerde farklı duygusal yankılar uyandırabilir. Bir kesim için milli direniş olan bir süreç, bir diğer kesim için yönetim zafiyetinin sembolü olabilir. Bu bağlamda kriz söylemleri hem siyasal iktidarın hem de muhalefetin toplumsal desteği mobilize etme mücadelesinin en güçlü araçlarından biri olarak varlığını sürdürmektedir.

3.4. İktisadi Kriz Dönemlerinde Direniş Mekanizmaları

Toplumların, kriz dönemlerinde geliştirdiği dayanışma ve direnç mekanizmaları krizlerin yıkıcı etkileri karşısında direnç gösterir. Bireyler, devletin sağladığı sınırlı desteklerin ötesinde, formel veya enformel ağlar aracılığıyla kendi çözümlerini üretirler. Özellikle Türkiye gibi sosyal ilişkiler bakımından güçlü aile ve komşuluk bağlarının bulunduğu toplumlarda, yakın sosyal çevrenin desteği belirleyici hale gelmektedir. Yapılan saha çalışmaları, kent yoksullarının öncelikle aile, akraba ve komşularından oluşan yakın çevrelere başvurarak zorlu ekonomik koşullarla baş etmeye çalıştığını ortaya koymaktadır (Topçuoğlu ve Aksan, 2013: 261). Bu durum, geleneksel dayanışma ilişkilerinin modern kent yaşamında hâlâ önemini koruduğunu gösterir. Sivil toplum örgütleri, gönüllü ağlar ve informel toplumsal yardımlaşma mekanizmaları, kriz zamanlarında adeta tampon görevi görerek en kırılgan kesimleri korumaya çalışmaktadır.

Sivil toplum kuruluşları ve toplumsal yardımlaşma ağları, iktisadi kriz dönemlerinde sosyal dayanışmanın kurumsallaşmış yüzünü temsil eder. Vakıflar, dernekler, gönüllü platformlar ve

yerel inisiyatifler, zorlu ekonomik koşullar içerisinde bulunan bireylere gıda, giyim, barınma yardımı gibi çok çeşitli alanlarda destek sunar. Özellikle devletin sosyal desteklerinin yetersiz kaldığı durumlarda sivil toplum, bir nevi “açığı kapatıcı” rol üstlenir. Türkiye’de 2001 krizi sonrasında sosyal yardımların öneminin yeniden anlaşılması da bu çerçevede değerlendirilebilir. Krizin ardından sosyal yardım politikaları gözden geçirilerek 09.12.2004 tarihinde yürürlüğe giren 5263 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile, sosyal yardımlar alanında yasal çerçeve oluşturulmuş ve düzenlemeler getirilmiştir. Böylece, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları üzerinden ihtiyaç sahiplerine daha fazla kaynak aktarılmıştır (Yiğit ve Eken, 2013: 289). Araştırmalar, Türkiye’de kent yoksulluğu olgusunun Batı’daki örneklerden farklı olarak halen güçlü toplumsal bağlar ve hayırseverlik duygusu ile hafifletilmeye çalışıldığını belirtmektedir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 97). Yani gelir düzeyi düşen veya işini kaybeden bir birey, yakın çevresinin desteğiyle ayakta kalma yolları geliştirebilmektedir. Bu dayanışma ağlarının içerisinde, komşuların birbirinden eksik temel gıda ihtiyaçlarını istemesinden esnafların veresiye defterleri tutmasına kadar çok sayıda geleneksel uygulama yer alır. Son yıllarda, kent merkezlerinde mahalle dayanışma grupları ve platformları da ortaya çıkarak, krizden etkilenen ailelerle hayırseverleri buluşturmaya başlamıştır. Bu sayede, ekonomik zorluklar toplumun en kırılgan kesimleri için bir nebze olsun yumuşatılabilmektedir.

İktisadi kriz koşullarında ortaya çıkan en önemli kurumsal dayanışma kanallarından biri aşevleridir. Aşevleri, yoksul ve muhtaç durumda olan bireylere genellikle ücretsiz sıcak yemek sağlayan ve Türkiye’de köklü bir geçmişe dayanan yardım kuruluşlarıdır. Özellikle belediyelerin veya vakıfların işlettiği aşevleri, kriz dönemlerinde artan gıda ihtiyacına karşı bir emniyet supabı işlevi görür. Son yıllardaki ekonomik sıkıntılar, aşevi hizmetlerine talebi ciddi ölçüde artırmıştır. Örneğin, resmi verilere göre 2014 yılından 2024’e kadar aşevinden yardım alan kişi sayısı %87 oranında artmıştır. 2024 itibarıyla ülke genelinde 65 bini aşkın kişi günlük yemek ihtiyacı için aşevlerine başvurmaktadır (Birgün, 2025). Bu çarpıcı artış, halkın bir kesiminin karın doyurmak için dahi dış yardıma muhtaç hale geldiğini göstermektedir. Aşevleri, sıcak bir çorba ve ekmek kapısı olmanın ötesinde, kriz zamanlarında hiçbir vatandaşın aç kalmamasını sağlama misyonunu üstlenir. Nitekim geçmişte Vakıflar Genel Müdürlüğü çatısı altında faaliyet gösteren hayır kurumları, onlarca aşevi aracılığıyla her gün on binlerce kişiye yemek dağıtmıştır. Örneğin 2000’ler ortasında 51 aşevinde günlük 31.195 kişiye sıcak yemek verildiği kaydedilmiştir (SYDGM, 2010, akt. Eroğlu, 2010: 93). Geline

noktada kriz derinleştikçe, aşevlerinin önündeki kuyruklar uzamakta, bu kurumlar toplumsal dayanışmanın en somut göstergelerinden biri haline gelmektedir.

Kriz dönemlerinde toplumda yeşeren yaratıcı dayanışma örneklerinden biri de “askıda ekmek” ve “askıda fatura” gibi uygulamalardır. *Askıda ekmek*, ihtiyaç sahibi insanların ücretsiz ekmek alabilmesi için fırınlarda hayırsever müşteriler tarafından önceden ödeme yapılması esasına dayanır. Osmanlı döneminden beri var olduğu bilinen bu gelenek, son yıllarda Türkiye’de yeniden canlanmış ve yaygınlaşmıştır. Askıda ekmek uygulaması “işlevsel ve insani yönü son derece güçlü” bir dayanışma örneği olarak görülmektedir (Çetin, 2014). Günümüzde mahalle fırınlarından market zincirlerine kadar pek çok noktada askıda ekmek uygulamasına rastlamak mümkündür. Gelir durumu nispeten iyi olan vatandaşlar birkaç ekmek ekstra ücret ödeyerek bırakmakta, ihtiyaç duyanlar ise onurunu incitmeden bu ekmekleri alabilmektedir. Benzer bir dayanışma modeli, 2020 yılında pandemi süreciyle birlikte gelişen askıda fatura uygulamasıdır. Askıda fatura, ödeme güçlüğü çeken dar gelirli ailelerin su, elektrik, doğalgaz faturalarının hayırsever kişilerce anonim olarak ödenmesini sağlayan bir platform olarak ortaya çıkmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin öncülüğünde başlayan bu kampanya, kısa sürede toplumda büyük karşılık bulmuştur. Sadece ilk iki yıl içinde İstanbul’da 303.526 adet birikmiş fatura, askıda fatura aracılığıyla ödenmiş ve ihtiyaç sahiplerinin yaklaşık 45 milyon TL tutarındaki borcu kapatılmıştır (Gazete Kadıköy, 2025). Bu rakamlar, kriz dönemlerinde toplumdaki dayanışma ruhunun canlandığını ve dijital platformlar üzerinden organize olarak önemli bir etki yaratabildiğini göstermesi açısından çok çarpıcıdır. Askıda fatura sayesinde binlerce hanenin elektriği kesilmemiş, suyu akmaya devam etmiştir. Toplumun farklı kesimlerini “veren el” ve “alan el” olarak buluşturan bu uygulama, “veren elin alan eli görmediği” bir hayır anlayışıyla şeffaflık ve güven tesis etmiştir. Sonuç olarak askıda ekmek ve askıda fatura gibi dayanışma uygulamaları, kriz zamanlarında komşuluk ve kardeşlik hukukunun modern yorumları olarak bireylerin yükünü bir nebze olsun azaltmaktadır.

Bireylerin krizle başa çıkmak için başvurduğu bir diğer strateji, ek iş yaparak gelir artırma çabasıdır. Hane halkları, temel gelirleri düşüşe geçtiğinde veya enflasyon karşısında eridiğinde, geçimlerini sürdürebilmek amacıyla yeni gelir kaynakları arayışına girer. Bu durum, kimi zaman kayıt dışı ekonomiyi büyüten bir etki yaratsa da birey açısından bir *hayatta kalma mekanizması*dır. Uygulamada, özellikle ekonomik zorluk dönemlerinde birden fazla işte çalışma olgusuna sık sık rastlanır. Nitekim Türkiye’de son yıllarda pek çok ücretli çalışan, ana işinin yanında ek işler yapmaya başlamıştır. Yarı zamanlı ikinci bir işte çalışmak, evden

internet üzerinden gelir getirici faaliyetlerde bulunmak veya hafta sonları pazarda satış yapmak gibi yöntemler yaygınlaşmaktadır. Benzer şekilde, hayat pahalılığının arttığı dönemlerde insanların akşamları taksi şoförlüğü yapma, çevrimiçi platformlar üzerinden satış yapma ya da freelance projeler alma gibi alternatiflere yöneldiği görülmektedir. Ek iş olanakları, hanelerin toplam gelirini artırarak kriz dönemlerinde düşen alım gücünü telafi etmeye katkı sağlar. Bunun yanı sıra, aile içinde daha önce çalışmayan bireylerin (örneğin ev kadınlarının veya emeklilerin) işgücü piyasasına girmesi de kriz dönemlerinde gözlemlenen bir diğer olgudur. Elbette bu durum, hane refahını korumaya çalışırken bireylerin daha uzun saatler çalışması ve dinlenme sürelerinin kısılması gibi sosyal maliyetler de doğurmaktadır. Ancak kısa vadede bakıldığında, ek iş ve gelir çeşitlendirme gibi stratejileri krizin hanelere etkisini hafifletmek için sıklıkla başvurulan bir yöntemdir.

Türkiye'nin özgün toplumsal dayanışma pratiklerinden biri de kır-kent dayanışması olarak adlandırılabilir, kırsal kesimde yaşayan akrabaların şehirdeki yakınlarına destek olması geleneğidir. Özellikle 20. yüzyıl boyunca büyükşehirlere göç etmiş aileler memleketlerinde kalan akrabalarından düzenli olarak erzak, gıda ve diğer temel ihtiyaç malzemeleri temin etmişlerdir. Kırsal bölgede üretilen bakliyat, un, yağ, salça gibi ürünler şehirdeki akrabalara gönderilerek, kentteki hayat pahalılığı karşısında önemli bir destek mekanizması oluşturulmuştur. Geçmiş krizlerde, köyden gelen erzak kolileri adeta şehirdeki aileleri ayakta tutan bir can suyu işlevi görmüştür. Ancak günümüzde köylerin büyük oranda boşalması ve kırsal üretimin azalmasıyla, bu dayanışma kanalının zayıfladığı belirtilmektedir. Yoksulluk üzerine araştırmalar yapan Yıldırım Foggo, günümüzde "*köyde yaşayan akrabadan istenecek bir şey kalmadı*" diyerek kırsalın kentlere erzak gönderme kapasitesinin çok düştüğünü vurgular (Erdem, 2022). Köylerde genç nüfusun azalması, tarımsal üretimin gerilemesi nedeniyle köylünün üretmekte zorlanır hale gelmesine neden olmuştur. Yine de, kır-kent dayanışması tamamen ortadan kalkmış değildir. Kırsalda toprağı veya evi olan bazı şehirli aileler, her yıl hasat mevsiminde memleketine giderek erzak stoklamaya çalışmakta, böylece pazardan veya marketten almak zorunda kalacakları gıdaları kendi imkanlarıyla temin etmektedir. Bu tür dayanışma pratikleri, ölçeği eskisi kadar büyük olmasa da, halen özellikle gıda enflasyonunun yüksek seyrettiği dönemlerde aile bütçelerine katkı sunan önemli bir araçtır. Kırsal-kentsel aile bağlarının devam etmesi, kriz zamanlarında kent yoksullarının tamamen desteksiz kalmasını önlemekte ve toplumsal dayanışmanın farklı bir boyutunu temsil etmektedir.

Kriz koşullarında gündelik hayatın içinde gelişen bir diğer strateji ise ikinci el eşya kullanımı ve tüketimi azaltma eğilimidir. Bireyler, gelirlerindeki azalma veya fiyatlardaki artış karşısında bütçelerini denkleştirebilmek için harcamalarını kısma ve daha tasarruflu tüketim alışkanlıkları geliştirmeye yönelirler. Dayanıklı tüketim mallarını yenilemek yerine mevcut eşyaları onarmak, kıyafetleri daha uzun süre giymek veya ikinci el piyasasından temin etmek yaygın bir davranış haline gelir. Nitekim hayat pahalılığının hissedildiği son dönemlerde Türkiye’de ikinci el pazarlarının canlandığı, çevrimiçi ikinci el platformlarında hem satışların hem de alımların arttığı gözlenmektedir. Bu olgu, küresel ölçekteki verilerle de tutarlıdır. Örneğin Birleşik Krallık’ta 2022 yılında hızla artan yaşam maliyeti karşısında tüketicilerin yeni ürün yerine ikinci el ürünlere yönelimi belirgin biçimde artmış; eBay, Depop, Vinted gibi ikinci el satış platformlarında harcamalar bir önceki yıla göre %7 yükselirken, kişi başına ortalama harcama son üç yılda %482 gibi olağanüstü bir artış göstermiştir. Uzmanlar, *“hayat pahalılığı krizinin daha uygun fiyat arayışıyla ikinci el alışverişine yönelimi hızlandırdığında”* hemfikirdir (Mutreja, 2022). Türkiye özelinde de benzer şekilde, ekonomik zorluklar karşısında halkın ikinci el giyim, mobilya ve elektronik eşya pazarlarına ilgisi büyümüştür. Örneğin, sosyal medyada örgütlenen takas grupları veya ikinci el satış uygulamalarının kullanıcı sayıları son yıllarda belirgin şekilde yükselmiştir. Bunun yanı sıra, tüketimin kısılması da krizle baş etmenin doğal bir sonucudur. İstanbul Planlama Ajansı (İPA) tarafından yapılan “Gıda Fiyatları Krizi Neden Şimdi, Neden Yine?” bir araştırma raporunda görüşülen ev kadınlarının %62’sinin temel gıda ürünleri dışında harcama yapmayı bıraktığını, %42’sinin ise ancak taneyle veya gramla alım yaparak mutfak ihtiyaçlarını karşılayabildiğini ortaya koymaktadır (İPA, 2022, 12). Bu çarpıcı veriler, ailelerin zorunlu olmayan tüm giderleri kısmak suretiyle ayakta kalmaya çalıştığını göstermektedir. İkinci el eşya kullanımı da bu çerçevede hem bir tasarruf hem de dayanışma yöntemidir. Kullanılmayan eşyaların bağışlanması veya düşük bedelle elden çıkarılması hem veren hem alan tarafa karşılıklı fayda sağlar. Özetle, kriz dönemlerinde tüketim kültüründe meydana gelen değişimler daha paylaşımcı ve tutumlu bir yaklaşıma işaret ederek aile ekonomilerini korumaya katkı sunar.

Sonuç olarak, iktisadi krizlerin yıkıcı etkilerine rağmen bireyler ve topluluklar geliştirdikleri direnç mekanizmaları sayesinde bu zorlu süreçleri daha dayanılabilir ve katlanılabilir kılabilmektedir. Sivil toplum örgütlerinin ve gönüllü dayanışma ağlarının sağladığı sosyal destek, aşevleri ve benzeri girişimlerle kimsenin aç kalmamasını temin etme çabası, askıda ekmek ve askıda fatura gibi yenilikçi uygulamalar aracılığıyla toplumsal birlik duygusunun pekişmesi, kriz ortamında insanların yalnız olmadığını hissettiren önemli etkenlerdir. Aynı

şekilde, birey düzeyinde ek işler yaparak gelir artırma, ikinci el kullanımını benimseme, akraba ve komşu dayanışmasına sarılma gibi stratejiler, hanelerin ekonomik şoklara karşı direncini yükseltmektedir. Tüm bu mekanizmalar, formel ekonomi ve sosyal politikalar yetersiz kaldığında devreye giren enformel bir güvenlik ağı örnektir. Elbette bu yöntemlerin hiçbiri tek başına krizin yükünü tamamen ortadan kaldıramaz fakat yarattıkları toplumsal dayanışma ve paylaşma kültürü, zorlu dönemlerin daha az hasarla atlatılmasına yardımcı olur. İktisadi krizleri daha katlanılabilir kılan şey büyük ölçüde toplumun içindeki bu dayanışma ruhu ve uyum sağlama kapasitesidir.

SONUÇ

İktisadi krizlerin sosyolojik bir olgu olduğu iddiası krizin başlangıcından toparlanma evresine uzanan hattın bütününde toplumsal ilişkilerin belirleyici rol oynadığını ortaya koymuştur. Kriz, devletin politika tercihleri, piyasaların örgütlenişi, aile ve hane stratejileri, işgücü rejimleri, sınıfsal yapı, dayanışma ağları ve ahlaki ekonomi beklentileri gibi alanlarda eşzamanlı gerilimler yaratır. Bu nedenle kriz, toplumsal yapının içindeki çatlakları görünür kılan ve mevcut kurumsal dengeleri yeniden kuran bir dönüm noktasıdır.

Krizin ortaya çıkış dinamikleri toplumsal yapıdan bağımsız değildir. Finansal riskler, üretim yapısının dışa bağımlılığı, sosyal politikaların kapsayıcılığı, sendikal örgütlülük düzeyi, medya söylemleri ve siyasal meşruiyet kaynakları kırılmalıkların nerede birikeceğini tayin eder. Krizin etkileri gündelik hayatın ritmini değiştirir: tüketim pratikleri, tasarruf kanalları, borçluluk ilişkileri, iş ve emek örgütlenmesi, mekânların kullanım biçimleri yeni uyum stratejileriyle yeniden şekillenir. Bu dönüşüm, yaşandığı krizle sınırlı kalmaz. Kriz tecrübesi toplumsal hafızada iz bırakır ve normatif ölçütleri, risk algısını, güven ve güvensizlik eşiklerini kalıcı biçimde dönüştürür.

Bir diğer iddia, her kriz kendisinden sonraki krizi şekillendiren bir sosyoloji/toplumsal hafıza üretir. Hafıza, sonraki krizlerde bireylerin ve kurumların neyi kriz olarak adlandıracağını, hangi göstergelere bakacağını, kimi sorumlu tutacağını ve hangi tepki repertuarlarını devreye alacağını belirleyen bir referans çerçevesi sunar. Kuyruk görüntüleri, pazar/AVM karıştıkları, bankaya ve döviz bürolarına ilişkin güven eşiği, stok yapma veya harcamayı erteleme gibi bedensel ve gündelik pratikler, “kemer sıkma”, “yüksek kur”, “güven krizi” gibi dilsel metaforlar ve belirli kurumsal figürlerin simgeselleşmesi bu çerçevenin parçalarıdır. Dolayısıyla geçmiş deneyimler yeni durumu anlamlandırmanın ölçeğine, hızına ve yönüne de rehberlik eder. Bu nedenle krizler ardışık ve bağımlı bir zincir halinde seyrederek ve her halka bir sonraki halkayı mümkün kılan anlam ve eylem kalıplarını üretir.

Bu iddianın izleri; makro düzeyde krize verilen siyasal tepkileri, para-maliye dengesinin yeniden kurulma biçimleri, kurumsal figürlerin simgeselleşmesi ve meşruiyet tartışmaları toplumsal yapının nasıl çatladığını gösterir. Orta düzeyde üretim ağlarının kırılmalığı, işletmelerin nakit ve stok yönetimi stratejileri, sendikal örgütlülük ve dayanışma ağlarının mobilizasyon kapasitesi krizi bir yönetim meselesine dönüştürür. Mikro düzeyde hane bütçesi, borçluluk ve tasarruf kanalları yeniden düzenlenir; fiyat takibi, indirim kovalamak, dayanıklı

tüketimi ertelemek, ikinci iş aramak, aile içi bakım ve emek paylaşımını yeniden kurgulamak gibi pratikler sıradan hayatın ritmini değiştirir. Mekân boyutunda pazar-AVM hattı, kuyruğun hatırlama siyaseti, banka ve döviz bürosu etrafında oluşan güven/güvensizlik eşikleri krizin nerede ve nasıl deneyimlendiğini görünür kılar. Anlatı boyutunda medya çerçeveleri, suçlu ve kurtarıcı figürlerin hikâyeleştirilmesi, özne konumlarını ve toplumsal sorumluluk atıflarını yeniden dağıtır. Beden boyutunda protesto repertuarları, göç ve intihar krizin somutlaştığı eylem kalıplarını üretir. Dil boyutunda kemer sıkma, güven krizi, yüksek kur, enflasyon canavarı gibi metaforlar krizi anlamlandıran ortak bir sözlük kurar. Bu sözlük sonraki dalgalanmalarda neye bakılacağını ve nasıl tepki verileceğini önceden çizer. Böylece her kriz, hem kurumların hem de bireylerin hafızasında yer edinir. Bir sonraki krizin tanınma eşiğini, müdahale mantığını ve gündelik uyum stratejilerini yönlendiren bir hafıza altyapısı inşa eder.

“Kriz–hafıza” ekseninde süreklilikler ile kırılmalar çoğu kez aynı anda işler ve birbirini besler. Süreklilikler, krizlerin tanınma eşiğini, tepki repertuarlarını ve sorumluluk atıflarını sabitleyen kalıplardır. Kırılmalar ise bu kalıpların çatladığı, yeni anlamlandırma ve eylem biçimlerinin devreye girdiği yerlerdir. Sürekliliğin ilk kaynağı kurumsal ve kültürel yapıdır. Toplum, daha önceki krizlerde işe yaradığı varsayılan politika setlerini, aktör figürlerini ve açıklama şemalarını yeniden çağırma eğilimindedir. Merkez bankası, hazine politikaları, uluslararası kuruluşlarla ilişkiler gibi kurumsal alanlarda oluşmuş hafıza yeni dalgalanmada kimin “sorumlu” ya da kimin “kurtarıcı” olarak kodlanacağını önceden belirler. Haneler düzeyinde de benzer bir tutarlılık görülür: Altına ve dövize yönelme, dayanıklı tüketimi erteleme, stok yapma, aile içi dayanışma kanallarını genişletme gibi pratikler kuşaklar arası aktarımla kalıcılaşır. Bu pratikler, ahlaki ekonomi beklentilerine ve güven–güvensizlik eşiğine yaslanır ve bu yüzden her yeni dalgada otomatikleşmiş refleksler devreye girer.

Süreklilikleri besleyen ikinci etken anlatılardır. Medya ve siyaset dili, geçmişte işe yaramış çerçeveleri tekrar dolaşıma sokarak krizi tanıdık kılar. Kemer sıkma, enflasyon canavarı, güven krizi gibi metaforlar krizin karmaşık yapısını sindirilebilir hikâyelere dönüştürür. Toplumsal hafıza bu kısa yollarla işlediği için kuyruk görüntüleri, pazar–AVM karşıtlıkları, bankaya yönelik şüphe gibi imgelere yüksek bir açıklama gücü atfedilir. Böylece kriz daha yaşanırken bile hatırlanabilir kalıplara yerleştirilir ve bu da yeniden üretimi kolaylaştırır.

Kırılmalar, iki tür tetikleyiciyle belirginleşir: yapısal dönüşümler ve eşiği aşan deneyimler. Finansallaşmanın derinleşmesi, dijital ödeme altyapıları, e-ticaretin yükselişi, sosyal medya

ağlarının gündem kurma kapasitesi mekânı, anlatıyı, bedeni ve dili dönüştürür. Kuyruğun anlamı buna iyi bir örnektir: Kıtlık ve karaborsa hafızasının kurduğu yokluk kuyruğu imgesi günümüzde indirim veya kampanya kaynaklı varlık kuyruğuna evrilir. Görünüş aynı kalsa bile deneyimin duygusal tonu değişir. Aynı biçimde pazar–AVM hattı yeni tedarik zinciri pratikleri, fiyat takibi uygulamaları ve online fiyat karşılaştırmalarıyla yeniden ölçeklenir. Pazarlık sesinin yerini ekran bildirimleri alır. Bu kırılmalar, krizle başa çıkma bilgisini dijital platformlara ve veri okuryazarlığına kaydırır.

Kırılmanın ikinci tetikleyicisi hafızanın taşıyamayacağı yoğunlukta yaşanan sarsıntılardır. Bankacılık sistemini hedef alan çöküşler, ani kur şokları, yüksek enflasyon–durgunluk bileşimleri gibi eşiği aşan olaylar eski anlatıların açıklama gücünü zayıflatır. Toplumsal beden bu anlarda yeni repertuarlar dener: Sokak gösterileri ile çevrimiçi kampanyalar iç içe geçer, bireysel tasarruf jestleri kolektif siyasal taleplere eklenerek mağdur ve muktedir konumları yeniden yazılır. Bu yeniden yazım, normal kabul edilen risk düzeyini değiştirir. Bir sonraki dalgada hangi göstergelerin alarm sayılacağına dair eşikler güncellenir.

Özetle süreklilikler, güven–güvensizlik eşikleri, kurumsal figürlerin simgeselliği ve hane stratejilerinin kuşaklar arası aktarımı üzerinden kriz hafızasını istikrara kavuşturur. Kırılmalar ise teknolojik altyapı, finansal yapı ve siyasal meşruiyet pencerelerindeki değişimlerle bu istikrarı bozarak yeni tepki eşikleri üretir. Bu çift yönlü hareket, çalışmanın temel iddiasını güçlendirir: Her kriz, geçmişten devraldığı hafıza düzenekleriyle tanınır ve yönetilir. Aynı zamanda bu düzenekleri değiştirerek bir sonraki krizin sosyolojisini hazırlar.

Krizlerden “ders çıkarma” meselesi tekil bir bilinç aydınlanması değildir. Farklı ölçeklerde işleyen seçici bir öğrenme sürecidir. Ders dediğimiz şey çoğu kez üç düzlemde görünür: Krizi açıklamak için kullandığımız bilişsel çerçeveler, gündelik pratiklerdeki uyum stratejileri ve kurumsal düzenlemeler. Bu üç düzlem eşgüdümlü işlemediğinde öğrenme parçalı kalır. Hatta kimi durumlarda tersine işler ve yanlış dersler kurumsallaşır.

Öğrenme kanalları üç yoldan işler: doğrudan deneyim, sosyal taklit ve anlatsal çerçeveleme. Kişisel temas eşiği aşıldığında ders güçlüdür ancak temasın yokluğunda bireyler çevresindeki örüntüleri taklit eder. Medya ve siyaset dili ise anlam oluşturur. Hangi göstergenin alarm sayılacağı, kimin sorumlu görüleceği ve hangi tepkinin meşru kabul edileceği bu çerçevelerle belirlenir. Bazı gruplar için kriz, dayanışma ağlarını kuvvetlendiren bir işlevi görürken, diğerleri için kalıcı güvencesizlik ve siyasete mesafe üretir. Sonuç olarak insanlar ve kurumlar

krizlerden ders çıkarır fakat bu ders krize maruz kalmanın şiddetine, anlatının yönüne, kurumsal taşıyıcıların kapasitesine ve eşitsizlik rejimlerine bağlı olarak değişkendir.

Bu tez, gelecekte yapılacak çalışmalar için bir başlangıç noktasıdır. Tez, Türkiye özelinde yapılmış olmakla birlikte benzer kriz-hafıza ilişkilerinin farklı kültür ve toplumlarda incelenmesi gereğine de işaret etmektedir. Böyle bir çalışma Türkiye'deki bulguları küresel bağlama oturtarak karşılaştırmalı hafıza çalışmalarına kapı aralar. Bir diğer öneri, tezde geliştirilen kuramsal-analitik çerçevenin sahada sınanacağı kapsamlı bir araştırmadır. Bu amaçla, kriz dönemlerini bizzat yaşamış kişilerle yürütülecek sözlü tarih çalışmaları, kuşaklar arası iki farklı kesitle karşılaştırma çalışmaları örnekleme yaş, sınıf, cinsiyet, meslek ve bölge çeşitliliği vb. unsurlarla zenginleştirilebilir.

Kurumsal düzlemde büyük ölçekli firmaların sahipleri veya yöneticileriyle ya da KOBİ'lerle derinlemesine görüşmeler yapılabilir. Nakit akışı yönetimi, istihdam stratejileri, tedarik ilişkileri, kur riski ve borçlanma pratikleri gibi temalar üzerinden kriz hafızasının karar süreçlerine etkisinin oluşturduğu kurumsal hafıza saptanabilir. Aynı sektörde farklı ölçeklerin karşılaştırılması, hafızanın kurumsal öğrenmeye çevrildiği eşikleri işaretler. Bu araştırma hattı, kuramsal katkıları sahadan besleyen bir döngü kurar. Bulgular, yerel yönetim ve sosyal politika aktörleriyle düzenli paylaşım oturumlarında tartışılarak kurumsal öğrenmeye dönüştürülebilir.

Sonuç olarak bu tez, iktisadi krizlerin sosyolojik bir olgu olduğunu göstermiştir. Kriz, ortaya çıkışından toparlanma evrelerine kadar toplumsal yapılarda üretilir. Bulgular, kriz karşısındaki tepkilerin bireysel tercihlerin toplamı olarak anlaşılamayacağını toplumsal hafızadan devralınan kalıplarca şekillendiğini ortaya koymuştur. Çalışma, Türkiye bağlamında krizi mekânsal taşıyıcılar, anlatı çerçeveleri, bedensel pratikler ve dilsel arşivler arasındaki etkileşimle kavramsallaştıran bir model önerir. Krizlerin unutulmadığını ve hatta aksine mekânların, anlatıların, bedenlerin ve dilin taşıyıcılığında hafızada yaşamaya devam ettiğini ve bu hafızanın da toplumların geleceğini şekillendirmede önemli bir rol oynadığını bu çalışma ortaya koymaktadır. Bu bilinçle, gelecekteki toplumsal hafıza ve kriz araştırmaları daha zengin, daha kapsayıcı ve daha derinlikli bir yörüngeye kavuşacaktır.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. New York, NY: Crown.
- Adger, W. N. (2006). Vulnerability. *Global Environmental Change*, 16(3), 268–281.
- AFAD. (2023). *Afet yönetimi raporları*. Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı.
- Aisen, A., & Veiga, F. J. (2013). How does political instability affect economic growth? *European Journal of Political Economy*, 29, 151–167.
- Akat, A. S., Çolak, Ö. F., Yazgan, E., Üçer, M., & Gürsel, S. (2019). Ekonomik kriz bu kez farklı mı? *İktisat ve Toplum Dergisi*, (98).
- Akerlof, G. A., & Shiller, R. J. (2009). *Animal spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Akın, F. (2017). Finansal krizlerin Türk ekonomisine etkileri ve bu krizlere karşı alınan ekonomik politikalar. *İş ve Hayat*, 3(6), 27–41. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/404394>
- Aksan, G., & Topçuoğlu, A. (2013). Yardımlaşma ve dayanışma ağlarını bir kent yoksulluğu örneği üzerinden okumak: Konya. *İdealkent*, 4(8), 250–269.
- Aktan, A. (1953). *Türkiye iktisat tarihinde devalüasyon ve sonuçları*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Aktan, C. C., & Şen, H. (2001). Ekonomik kriz: Nedenler ve çözüm önerileri. *Yeni Türkiye Dergisi*, (42, Ekonomik Kriz Özel Sayısı), 1225–1230.
- Aktan, C. C. (2009). *Siyasal rejimler* (2. bs.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Alada, D. (2000). *İktisat felsefesi ve belirsizlik*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Alatlı, A. (2010). *Genişletilmiş felsefe sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alesina, A., & Perotti, R. (1996). Income distribution, political instability, and investment. *European Economic Review*, 40(6), 1203–1228.
- Alkan, B. (2018). *Küresel iklim değişikliği ve tarım ekonomisi üzerine etkileri*. Ankara: Tarım Ekonomisi Araştırmaları Yayınları.
- Allan, K. (2020). *Çağdaş sosyal ve sosyolojik teori: Toplumsal dünyaları görünür kılmak* (A. Bora, S. Coşar, H. Ergül, M. Pamir, & E. Ünal, Çev.; H. Ergül, Çev. Ed.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Allen, F., & Gale, D. (2007). *Understanding financial crises*. Oxford: Oxford University Press.

Alper, E., & Öniş, Z. (2003). *Emerging Turkey: Economic and political challenges*. London: Routledge.

Altvater, E. (1974). Ölkrise, Energiekrise oder Krise des Kapitalismus? Vorbemerkung zu den nachfolgenden Aufsätzen von M. Massarrat und A. Tahmassebi. *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft*, 4(11/12), 215–218.

Anadolu Ajansı. (2018, 29 Ekim). Türkiye IMF defterini tekrar açmamak üzere kapatmıştır. *AA Günün Başlıkları*.

Aristotle. (1908). De memoria et reminiscentia. In W. D. Ross & J. A. Smith (Eds.), *Parva naturalia*. Oxford: Clarendon Press.

Arkonaç, S. A. (2005). *Psikoloji: Zihin süreçleri bilimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Armitage, D. (2007). *The Declaration of Independence: A global history*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Arrow, K. J. (1971). *Essays in the theory of risk-bearing*. Chicago, IL: Markham Publishing Company.

Arslan, M. O. (2010). Küresel Keynesçilik ve küresel ekonomik kriz. *Ege Akademik Bakış*, 10(4), 1231–1244. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/558499>

Arslan, Ü. (2011). Siyasi istikrarsızlık ve ekonomik performans: Türkiye örneği. *Ege Akademik Bakış*, 11(1), 73–80.

Assmann, J. (2001). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Asteriou, D., & Price, S. (2001). Political instability and economic growth: UK time series evidence. *Scottish Journal of Political Economy*, 48(4), 383–399.

Aydemir, M. A. (2007). Tüketim: Modern dünyanın kültürel göstereni. In K. Alver & N. Doğan (Eds.), *Kültür sosyolojisi* (ss. 325–344). Ankara: Hece Yayınları.

Aydın, B. (2024, Temmuz 20). Kemer sıkma politikaları. *TEPAV Blog*. <https://tepav.org.tr/tr/blog/s/7410>

Aytaç, I. A., & Rankin, B. H. (2009). Economic crisis and marital problems in Turkey: Testing the family stress model. *Journal of Marriage and Family*, 71(3), 716–729. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00631.x>

Badendieck, R. (2024, December 16). Turkey's soaring costs are creating a 'lost generation' of kids forced to help their families get by. *AP News*. <https://apnews.com/article/63551d2d589550666cb06ffcb7a8c18e>

- Bakır, N. O. (2019). Tüketicilerin alışveriş merkezi tercih etme unsurlarının ilişkiyi sürdürme isteklerine ve sadakate etkisi: Capacity ve Carousel alışveriş merkezi örnekleri. *Beykoz Akademi Dergisi*, 7(1), 36–61.
- Baldwin, R., & di Mauro, B. W. (Eds.). (2020). *Economics in the time of COVID-19*. CEPR Press.
- Banerjee, A. V. (1992). A simple model of herd behavior. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(3), 797–817.
- Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Başarır, M. (2019). Siyasal iletişim sürecindeki metaforik üsluba ilişkin betimleyici bir çalışma. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(1), 625–640.
- Başkurt, B. (2020). *Public expenditure, women's unemployment and inflation in relation in Turkey (2000–2019)* (Yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Bayraktar, U. (2003). Formelleşen hemşehri dayanışma ağları: İstanbul'daki hemşehri dernekleri. *Toplumbilim (Göç Özel Sayısı)*, 17, 107–118.
- Bayrı, Y. (2020). *Metafor yöntemi ile temel ekonomik ve finansal kavramların algı seviyelerinin belirlenmesi: Kilis örneği* (Yüksek lisans tezi). Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kilis.
- BBC Türkçe. (2019, 13 Şubat). Tanzim satış uygulaması: Hükümet neden tanzim satışlara başladı, neler yaşıyor? *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-47315831>
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage.
- Bedir, A., & Tabakoğlu, A. (2020). Hatırlama ve kolektif hafıza. *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 25–49.
- Bell, D. (1999). *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. New York: Basic Books.
- Berger, P. L. (1993). *A far glory: The quest for faith in an age of credulity*. New York: Free Press.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin sosyal inşası* (V. S. Öğütle, Çev.). İstanbul: Paradigma.
- Bergson, H. (1911). *Matter and memory* (N. M. Paul & W. S. Palmer, Trans.). London: George Allen & Co.

Bernoulli, D. (1738). *Specimen theoriae novae de mensura sortis. Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, 5, 175–192.

Billig, M. (2005). *Laughter and ridicule: Towards a social critique of humour*. London: Sage Publications.

BirGün. (2020, Şubat 4). Ekonomik kriz can almaya devam ediyor. *BirGün*. <https://www.birgun.net/haber/ekonomik-kriz-can-almaya-devam-ediyor-277836>

BirGün. (2025, Mart 15). Halk krizi aşamıyor: Aşevinden yardım alan kişi sayısı yüzde 87 arttı! *BirGün*. <https://www.birgun.net/haber/halk-krizi-asamiyor-asevinden-yardim-alan-kisi-sayisi-yuzde-87-artti-607428>

Boratav, K. (1980). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*. Ankara: İmge Yayınları.

Boratav, K. (1991). *1980’li yıllarda Türkiye’de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (2007). *Türkiye iktisat tarihi: 1908–2007*. Ankara: İmge Kitabevi.

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1979). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.

Bowles, S., & Gintis, H. (2000). Walrasian economics in retrospect. *The Quarterly Journal of Economics*, 115(4), 1411–1439.

Bozkurt, V. (2018). *Endüstri sosyolojisi* (N. Suğur & V. Bozkurt, Eds.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

BP. (2020). *BP statistical review of world energy 2020*. London: BP.

Braudel, F. (1991). *Maddi medeniyet ve kapitalizm* (M. Özel, Çev.). İstanbul: Ağaç Yayıncılık.

Braudel, F. (1993). *Maddi uygarlık: Ekonomi ve kapitalizm XV–XVIII. yüzyıllar II. cilt: Mübadele oyunları* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: Gece Yayınları.

Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly Review Press.

Brennen, J. S., & Kreiss, D. (2016). Digitalization and digitization. In *The international encyclopedia of communication theory and philosophy*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

Budak, S. (2009). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Buğra, A. (1994). *State and business in modern Turkey: A comparative study*. Albany, NY: State University of New York Press.

- Butkiewicz, J., & Yanıkkaya, H. (2005). The impact of sociopolitical instability on economic growth: Analysis and implications. *Journal of Policy Modeling*, 27(5), 629–645.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of "sex"*. New York: Routledge.
- Butler, J. (2011). Bodies in alliance and the politics of the street. *European Institute for Progressive Cultural Policies (EIPCP)*.
- Bükey, A. M. (2016). *İktisadi krizler bağlamında gelir dağılımı: Türkiye örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çaglayan, C. (2024, Kasım 21). Turkish job seekers losing hope amid painful economic rebalancing. *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/turkish-job-seekers-losing-hope-amid-painful-economic-rebalancing-2024-11-21/>
- Calhoun, C. (2013). Occupy Wall Street in perspective. *British Journal of Sociology*, 64(1), 26–38.
- Canatan, K. (2016). Sosyal bilimler metni olarak Mukaddime: Bir meta-anlatı. *Mukaddime*, 7(2), 201–216.
- Capital Dergisi. (2001, Ağustos 1). Yastık altı ekonomisi. *Capital Türkiye*. <https://www.capital.com.tr>
- Carruthers, M. J. (2008). *The book of memory: A study of memory in medieval culture* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Cengiz, O. (2021). Kapitalizmin yapısal krizleri karşısında devletin konumu: Kuramsal bir tartışma. In C. Aytun (Ed.), *Kriz dönemlerinde piyasa ve devlet* (ss. 7–65). Ankara: İksad Yayınevi.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Tilly, C. (2008). *Toplumsal hareketler 1768–2004* (O. Düz, Çev.). Erzurum: Babil Yayınları.
- Clark, B., & York, R. (2005). Carbon metabolism: Global capitalism, climate change, and the biospheric rift. *Theory and Society*, 34(4), 391–428.
- Connerton, P. (1989). *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coser, L. A. (1992). Introduction: Maurice Halbwachs 1877–1945. In M. Halbwachs, *On collective memory* (pp. 1–34). Chicago: University of Chicago Press.
- Couldry, N. (2003). *Media rituals: A critical approach*. London: Routledge.

Çankal, G. (2022). Üniversite isimlerinde toplumsal hafıza. In F. Karaarslan & Y. Demirel (Eds.), *Hafıza fragmanları*. Konya: NEU Yayınları.

Çepni, E., & Köse, N. (2006). Assessing the currency crises in Turkey. *Central Bank Review*, 6(1), 37–64.

Çetin, E. (2014). Bir sosyal yardımlaşma pratiği olarak askıda kahve ve sadaka taşı. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (41).

Çevik, E., Arslantekin Özçoban, F., & Çiçek Özdemir, S. (2023). COVID-19 pandemi sürecinde kadınlara yönelik aile içi şiddet sıklığı ve iyilik hali ile ilişkili faktörler. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(3), 159–171.

Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven, CT: Yale University Press.

Dede, K., & Çoruk, E. (2020). “Eski” ve “yeni” Türkiye arasında Özal nostaljisi. *Moment Dergi: Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 7(1), 5–27.

Demiralp, S. (2023, Temmuz 17). Turkey’s economic U-turn? *International Economic Association*. <https://www.iea-world.org>

Demirci, S., Güriş, S., Çinko, L., Ün, T., & Kızıllarslan, Ş. (2019). Türkiye’de yastık altındaki altınların ekonomiye kazandırılmamasının sebepleri ve bunları ekonomiye kazandırma yolları: İstanbul örneği. *Proje raporu*. Marmara Üniversitesi.

Demirel, Y. (2020). *Kredili hayatlar: Toplumsal dayanışma ve borçlanma kültürü üzerine sosyolojik bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Demirel, Y. (2024). Emin şehrin ekonomisi: Emanete ihanet etmemek / Borç. *Düşünen Şehir*, (21), 116–121.

Demirer, Y., & Orhangazi, Ö. (2002). Kemal Derviş mit(leştirilmes)ini tersinden okumak. *Praksis*, (9), 337–356.

Diamond, D. W., & Dybvig, P. H. (1983). Bank runs, deposit insurance, and liquidity. *Journal of Political Economy*, 91(3), 401–419.

Diamond, L., Linz, J. J., & Lipset, S. M. (Eds.). (1990). *Politics in developing countries: Comparing experiences with democracy*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

Doğu, B. (2015). Comparing online alternative and mainstream media in Turkey: Coverage of the TEKEL workers protest against privatization. *International Journal of Communication*, 9, 630–651.

Durkheim, É. (1997). *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.; L. A. Coser, Intro.). New York: Free Press.

- Durkheim, E. (2002). *İntihar: Toplumbilimsel inceleme* (Ö. Ozankaya, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Durkheim, É. (2008). *The elementary forms of religious life* (M. S. Cladis, Ed.; C. Cosman, Trans.). Oxford: Oxford University Press.
- Dünya Bankası. (2023). *Türkiye deprem raporu*. Washington, DC: World Bank Publications.
- Ebbinghaus, H. (1913). *Memory: A contribution to experimental psychology* (H. A. Ruger & C. E. Bussenius, Trans.). New York: Teachers College, Columbia University.
- Edirneligil, A. (2024). Davranışsal iktisat bağlamında ekonomik krizlerin değerlendirilmesi. *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 439–466. <https://doi.org/10.31679/adamakademi.1564034>
- Eğilmez, M. (2008). *Küresel finans krizi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2020). *Tarihsel süreç içinde dünya ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eichengreen, B. (2019). *The populist temptation: Economic grievance and political reaction in the modern era*. Oxford: Oxford University Press.
- Eichengreen, B. (1996). *Golden fetters: The gold standard and the Great Depression, 1919–1939*. New York, NY: Oxford University Press.
- Eisenstadt, S. N. (2000). Multiple modernities. *Daedalus*, 129(1), 1–29.
- Eisenstein, E. (1980). *The printing press as an agent of change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Engels, F. (2013). *İngiltere’de emekçi sınıfların durumu* (O. Emre, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ercan, E., & Bildirici, M. (2001). Türkiye’de siyasal ve iktisadi istikrarsızlık; 1980–2001. *İşletme ve Finans*, (187), 27–33.
- Erdem, A. K. (2022, Haziran 11). Köyler boşalıp, üretim de azalınca geçmiş krizlerde kenttekileri ayakta tutan köydeki akrabadan erzak desteği de kurudu. *Independent Türkçe*. <https://www.indyturk.com/node/519776/haber>
- Eroğlu, E. (2010). *Türkiye’de yoksulluk ve yoksulluğu önlemeye yönelik uygulanan kamusal politikaların değerlendirilmesi* (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Eroğuz, K. (2022, Nisan 2). Türkiye’de grev dalgası. *Türkiye Raporu*. <https://turkiyeraporu.com/arastirma/turkiyede-grev-dalgasi-7164/>
- FAO. (2020). *The state of food security and nutrition in the world*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.

- Feigenbaum, A. (2024, Haziran 5). Protesto kamplarının uzun tarihi. *Commons Sosyal Değişim Kütüphanesi*. Erişim tarihi: 5 Mart 2025, <https://www.commonslibrary.org>
- Feldman, G. D. (1997). *The great disorder: Politics, economics, and society in the German inflation, 1914–1924*. Oxford: Oxford University Press.
- Feng, Y. (2001). Political freedom, political instability and policy uncertainty: A study of political institutions and private investment in developing countries. *International Studies Quarterly*, 45, 271–294.
- Firth, R. (1939). *Primitive Polynesian economy*. London: Routledge & Kegan Paul. https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781136537172_A23850456/preview-9781136537172_A23850456.pdf
- Foucault, M. (2013). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Yayınları.
- Freyer, H. (2014). *Sanayi çağı* (B. Akarsu & H. Batuhan, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Freedman, D. (2008). *The politics of media policy*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Freud, S. (1915). Repression. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 14, pp. 141–158). London: Hogarth Press.
- Friedman, M., & Schwartz, A. J. (1963). *A monetary history of the United States, 1867–1960*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Galbraith, J. K. (2010). *İktisat tarihi* (M. Günay, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Galbraith, J. K. (2012). *Inequality and instability: A study of the world economy just before the great crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Galbraith, J. K. (1954). *The great crash 1929*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Gamson, W. A., & Modigliani, A. (1989). Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructionist approach. *American Journal of Sociology*, 95(1), 1–37.
- Garde-Hansen, J. (2011). *Media and memory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gazete Kadıköy. (2025, Nisan 28). ‘Askıda fatura’ 45 milyona dayandı. *Gazete Kadıköy*. <https://www.gazetekadikoy.com.tr/gundem/askida-fatura-45-milyona-dayandi>
- Gençoğlu, A. Y. (2016). Batı Avrupa’da sosyokültürel dönüşümler ve bir bilim dalı olarak sosyoloji. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(5), 39–54.
- Gençoğlu, A. Y. (2020). Kapitalizme teorik yaklaşımlar: Kapitalist ekonomik sistemin temel nitelikleri üzerinden karşılaştırmalı bir analiz. *Temaşa Felsefe Dergisi*, 14, 237–256.

Gençoğlu, A. Y. (2012). *Kapitalizm, Kayseri ekonomisi ve iş adamları* (Yayımlanmış doktora tezi). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Giddens, A. (2010). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.

Gür, T. H., & Akbulut, H. (2012). Gelişmekte olan ülkelerde politik istikrarın ekonomik büyüme üzerine etkisi. *Sosyoekonomi*, 1, 282–300.

Gürlük, S., & Turan, Ö. (2008). Dünya gıda krizi: Nedenleri ve etkileri. *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 63–74.

Gürses, U. (2022, Ağustos 15). 70 cente muhtaçlığın kitabını kim yazdı? T24. <https://t24.com.tr/yazarlar/ugur-gurses/70-cente-muhtacligin-kitabini-kim-yazdi,36333>

Habermas, J. (1987). *The philosophical discourse of modernity*. Cambridge, MA: MIT Press.

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). Chicago: University of Chicago Press.

Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J., & Roberts, B. (1978). *Policing the crisis: Mugging, the state, and law and order*. London: Macmillan.

Hallin, D. C., & Mancini, P. (2004). *Comparing media systems: Three models of media and politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since World War II. *Journal of Political Economy*, 91(2), 228–248.

Harvey, D. (2007). Neoliberalism as creative destruction. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 610(1), 21–44.

Harvey, D. (2010). *The enigma of capital and the crises of capitalism*. Oxford: Oxford University Press.

Harvey, D. (2012). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. London: Verso.

Hayek, F. A. von. (2023). *Kölelik yolu* (T. Feyzioğlu, Y. Arsan & A. Yayla, Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.

Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2019). *Kamu borç yönetimi raporu*. <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-raporlari>

Herman, E. S., & Chomsky, N. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. New York: Pantheon Books.

Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a chain of memory* (S. Lee, Trans.). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

- Heywood, A. (2007). *Siyasi ideolojiler* (Ş. Akın ve diğerleri, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (1996). *The age of revolution: 1789–1848*. New York: Vintage Books.
- Hoskins, A. (2011). Media, memory, metaphor: Remembering and the connective turn. *Parallax*, 17(4), 19–31.
- International Monetary Fund. (2019). *Global financial stability report: Vulnerabilities in a maturing credit cycle*. Washington, DC: IMF.
- International Monetary Fund. (2020). *Fiscal monitor: Policies to support people during the COVID-19 pandemic*. Washington, DC: IMF.
- IPCC. (2021). *Climate change 2021: The physical science basis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Işık, O., & Pınarcıoğlu, M. (2001). *Nöbetleşe yoksulluk: Sultanbeyli örneği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İstanbul Planlama Ajansı. (2022, Haziran). *Kent gündemine bakış: Gıda fiyatları krizi, neden şimdi, neden yine?* İstanbul Planlama Ajansı.
- James, W. (1950). *The principles of psychology* (Vols. 1–2). New York: Dover Publications.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1988). *İnsan ve insanlar*. İstanbul: Evrim Basım.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291.
- Kahraman, F. (2015). Yoksulluğun çalışma ile imtihanı: Çalışan yoksullar üzerine bir araştırma. *İdealkent*, 6(16), 50–70.
- Kalaycıoğlu, E. (2014). *Siyasal sistemler* (12. bs.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kalemlı-Ozcan, Ş. (2018, Ağustos 22). The financial and economic crisis in Turkey. *Econofact*. <https://econofact.org/the-financial-and-economic-crisis-in-turkey>
- Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza: Hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Karaarslan, F. (2021). *Bir Müslüman modernleşme ve modernizm'e nasıl bakmalı?* İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karagöz, G. (2023). Brain drain from Turkey to the USA and Europe: Patterns and drivers. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(4), 612–630.

- Katona, G. (1975). *Psychological economics*. New York: Elsevier Scientific Publishing Company.
- Kaya, R., & Çakmur, B. (2010). Politics and the mass media in Turkey. *Turkish Studies*, 11(4), 521–537.
- Kaya, S. A., & Memiş, E. (2014). The impact of the economic crisis on joblessness in Turkey. *Economic and Labour Relations Review*, 25(2), 213–230. <https://doi.org/10.1177/1035304613519380>
- Kazgan, G. (1985). *Ekonomide dışa açık büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kazgan, G. (2011). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (1981). *The definition of a peripheral economy: Turkey 1923–1929*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey: A study in capitalist development*. London: Verso.
- Keyder, Ç. (2009). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1983). *Toplumsal tarih çalışmaları*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Keynes, J. M. (1919). *The economic consequences of the peace*. London: Macmillan.
- Keynes, J. M. (1921). *A treatise on probability*. London: Macmillan.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. London: Macmillan.
- Kılıç, Y. (2020). Finansal piyasalarda balon varlığının test edilmesi: BRICS-T ülkeleri örneği. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi (BSPAD)*, 4(9), 11–22.
- Kibritçiöğlü, A. (2001). Türkiye’de ekonomik krizler ve hükümetler (1969–2001). *Yeni Türkiye Dergisi*, Ekonomik Kriz Özel Sayısı I, 41, 174–182.
- Kindleberger, C. P., & Aliber, R. Z. (2011). *Manias, panics, and crashes: A history of financial crises* (6th ed.). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Kindleberger, C. P. (1973). *The world in depression 1929–1939*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Knight, F. H. (1971). *Risk, uncertainty and profit* (G. J. Stigler, Intro.; Phoenix Books, P396). Chicago: University of Chicago Press.
- Koç, P., & Kutlar, A. (2021). The effects of economic recessions on divorce rates: A research on Turkey. *Sosyoekonomi*, 29(49), 65–84. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2021.03.04>
- Koestler, A. (1964). *The act of creation*. London: Hutchinson.

Koyunca, A. (2011). Anadolu kentlerine göç: Konya örneği. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2011), 130–145.

Koyuncu, A. (2019). Nimet mi? Külfet mi? Türkiye'nin Suriyeli sığınmacıları ve göç ekonomisi üzerine bir derkenar. In A. Esen & M. Duman (Eds.), *Türkiye'de geçici koruma altındaki Suriyeliler: Tespitler ve öneriler* (ss. 189–213). İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Vakfı (WALD).

Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Kuipers, G. (2006). *Good humor, bad taste: A sociology of the joke*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

Küçükali, C. (2014). Understanding discursive hegemony in Turkish politics: Discourses of AKP and the marginalization of the Kurdish issue (Doktora tezi). Lancaster University.

Küçükefe, B., & Kaya Kanlı, N. (2023). Turkey's labour market during COVID-19 pandemic: A K-modes analysis. *İzmir Journal of Economics*, 38(1), 142-157. <https://doi.org/10.24988/ije.1096088>

Küçükkalay, A. (1997). Endüstri devrimi ve ekonomik sonuçlarının analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2).

Lapavitsas, C. (2012). *Crisis in the Eurozone*. London: Verso.

Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Oxford & Cambridge, MA: Blackwell.

Lévi-Strauss, C. (1961). *Tristes tropiques* (J. Russell, Trans.). New York: Criterion Books. <https://ia800200.us.archive.org/0/items/tristestropiques000177mbp/tristestropiques000177mbp.pdf>

Loewenstein, G. (2000). Emotions in economic theory and economic behavior. *American Economic Review*, 90(2), 426–432.

Macionis, J., & Plummer, K. (1998). *Sociology: A global introduction*. New York: Prentice Hall Europe.

Marks, S. (1978). The myths of reparations. *Central European History*, 11(3), 231–255.

Marshall, A. (1890). *Principles of economics*. London: Macmillan and Co.

Marx, K. (1867). *Das Kapital*. Hamburg: Verlag von Otto Meissner.

Marx, K. (1993). *1844 elyazmaları: Ekonomi politik ve felsefe* (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K., & Engels, F. (2019). *Komünist manifesto* (N. Satlıgan, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Maslow, A. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396.

Meder, M. (2024). Analyzing divorce trends causes during and after the pandemic: A comparative global and Turkish perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*, 14(2), 113–120. <https://doi.org/10.15640/jehd.v14n2a11>

Merton, R. K. (1968). *Social theory and social structure*. New York: Free Press.

Milli Gazete. (2020, Şubat 5). Konya’da bir vatandaş borçları yüzünden kendini kamyonu astı. *Milli Gazete*. <https://www.milligazete.com.tr/haber/3654260/konyada-bir-vatandas-borclari-yuzunden-kendini-kamyona-asti>

Minsky, H. P. (1986). *Stabilizing an unstable economy*. New Haven & London: Yale University Press. (Reprinted 2008, New York: McGraw-Hill). <http://digamo.free.fr/minsky86.pdf>

Mitchell, C. W. (1929). Sombart’s *Hochkapitalismus*. *The Quarterly Journal of Economics*, 43(2), 230–250.

Muth, J. F. (1961). Rational expectations and the theory of price movements. *Econometrica*, 29(3), 315–335.

Mutreja, S. (2022, Kasım 8). The cost-of-living crisis has accelerated the move to second hand. *Cardlytics*. <https://www.cardlytics.com/blog/the-cost-of-living-crisis-has-accelerated-the-move-to-second-hand>

Nişanyan, S. (t.y.). *Toplum*. Nişanyan Sözlük. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/toplum> (Erişim tarihi: 29 Mart 2025)

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, (26), 7–24.

Nordhaus, W. D. (2019). Climate change: The ultimate challenge for economics. *American Economic Review*, 109(6), 1991–2014.

Odatv. (2024, Aralık 2). Trabzon'da Saadet Partisi İlçe Başkanlığı ekonomi politikalarını protesto etti: 2001 krizine sembol olan yazar kasa tekrar fırlatıldı. *Odatv*. <https://www.odatv.com/ekonomi/trabzonda-saadet-partisi-ilce-baskanligi-ekonomi-politikalarini-protesto-etti-2001-krizine-sembol-olan-yazar-kasa-tekrar-firlatildi-120074433>.

Odell, P. R. (1979). *Oil and world power: A geographical interpretation* (5th ed.). Harmondsworth: Penguin Books.

OECD. (2012). *OECD environmental outlook to 2050*. Paris: OECD Publishing.

OECD. (2020). *OECD economic outlook* (Vol. 2020, Issue 2). Paris: OECD Publishing.

Oktar, S., & Dalyancı, L. (2010). Finansal kriz teorileri ve Türkiye ekonomisinde 1990 sonrası finansal krizler. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 1–22.

Okur, M. A. (2015). Gramsci, Cox ve hegemonya: Yerelden küresele, iktidarın sosyolojisi üzerine. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12(46), 129–151.

Olick, J. K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, 17(3), 333–348.

Onedio. (2021, Ağustos 7). Türkiye’yi geride bırakarak umudu yurt dışında arayan gençlerin ‘Türkiye beni kaybetti’ akımı. *Onedio*. <https://onedio.com/haber/turkiye-yi-geride-birakarak-umudu-yurt-disinda-arayan-genclerin-turkiye-beni-kaybetti-akimi-996676>

Orhangazi, Ö., & Yeldan, A. E. (2021). The re-making of the Turkish crisis. *Development and Change*, 52, 1–44.

Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Öçal, M., & Korkmaz, A. (2021). Neo-liberalizmin gölgesinde sosyal devlet: Emek ve emeğin örgütlenmesi nereye gidiyor? *Sosyoloji Divanı*, (18), 27–49.

Ökaz, F. (2019). Kente tutunma sürecinde tampon bir kurum olarak hemşehri dernekleri: Yalova örneği (Yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Öniş, Z. (1998). *State and market: The political economy of Turkey in comparative perspective*. İstanbul: Boğaziçi University Press. ISBN: 975-518-113-X

Öniş, Z. (2004). Turgut Özal and his economic legacy: Turkish neo-liberalism in critical perspective. *Middle Eastern Studies*, 40(4), 113–134.

Öniş, Z., & Güven, A. B. (2011). Global crisis, national responses: The political economy of Turkish exceptionalism. *New Political Economy*, 16(5), 585–608.

Öniş, Z., & Rubin, B. (Eds.). (2003). *The Turkish economy in crisis: Critical perspectives on the 2000–1 crises*. London: Frank Cass.

Özatay, F., & Sak, G. (2002). Financial liberalization in Turkey: Why was the impact on growth limited? *Emerging Markets Finance and Trade*, 38(5), 6–22.

Özgüven, A. (2001). İktisadi krizler. *Yeni Türkiye*, Ekonomik Kriz Özel Sayısı I (41), 56–63.

Özkiraz, A., & Talu, N. (2008). Sendikaların doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa ülkeleri karşılaştırması. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 108–126.

Palamut, M. E., & Giray, F. (2001). Cumhuriyetten günümüze yaşanan mali krizler ve uygulanan politikalar. *Yeni Türkiye*, Ekonomik Kriz Özel Sayısı I (41), 20–34.

Pamuk, Ş. (2007). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi: Büyüme, kurumlar ve bölüşüm*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş. (1987). *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820–1913*. Cambridge: Cambridge University Press.

Phythian-Adams, S. L., Sapsford, D. R., & Apps, E. M. (2009). Behavioural economics: A review of the literature and proposals for further research in the context of workplace health and safety (HSE Research Report RR752). London: Health and Safety Executive.

Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Pirenne, H. (2007). *Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi* (U. Kocabaşoğlu, Çev., 2. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Plato. (1997). Meno. In J. M. Cooper & D. S. Hutchinson (Eds.), *Plato: Complete works* (pp. 870–897). Indianapolis, IN: Hackett.

Plattner, M. F. (2002). Globalization and self-government. *Journal of Democracy*, 13(3), 54–67.

Polanyi, K. (1944). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.

Pomeranz, K. (2000). *The great divergence: China, Europe, and the making of the modern world economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Przeworski, A., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A., & Limongi, F. (2000). *Democracy and development: Political institutions and well-being in the world, 1950–1990*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Puntscher, S., Hauser, C., Pichler, K., & Tappeiner, G. (2014). Social capital and collective memory: A complex relationship. *Kyklos: International Review for Social Sciences*, 67(1), 116–132.

Ritzer, G. (2010). *Büyüsü bozulmuş dünyayı büyülemek* (Ş. S. Kaya, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, F. S., Lambin, E. F., ... & Foley, J. A. (2009). Planetary boundaries: Exploring the safe operating space for humanity. *Ecology and Society*, 14(2), 32–48.

Rodrik, D. (2012). *The globalization paradox: Why global markets, states, and democracy can't coexist*. Oxford: Oxford University Press.

Rodrik, D. (2019, December 12). Tackling inequality from the middle. *Project Syndicate*. <https://www.project-syndicate.org>

Rothschild, M., & Stiglitz, J. (1976). Equilibrium in competitive insurance markets: An essay on the economics of imperfect information. *The Quarterly Journal of Economics*, 90(4), 629–649.

Sağlam, A. İ., Öztürk, A. Ç., & Kaçar, A. D. (2019). Türkiye’de kamusal mekânın gelişimi. *ATA Planlama ve Tasarım Dergisi*, 3(1), 47–58.

Schaefer, R. T., & Lamm, R. P. (1995). *Sociology*. New York: McGraw-Hill.

Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Schumpeter, J. A. (2007). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi* (H. İlhan, Çev.). İstanbul: Alter.

Schutz, A. (1967). *The phenomenology of the social world* (G. Walsh & F. Lehnert, Trans.). Evanston, IL: Northwestern University Press.

Scott, J. C. (1990). *Domination and the arts of resistance: Hidden transcripts*. New Haven, CT: Yale University Press.

Serbestiyet. (2021, Kasım 23). “Ekonomik Kurtuluş Savaşı”: Çiller de 5 Nisan kararları için böyle demişti. *Serbestiyet Haber Platformu*. <https://serbestiyet.com/featured/ekonomik-kurtulus-savasi-ciller-de-5-nisan-kararlari-icin-boyle-demisti-76068/>

Shiller, R. J. (2019). *Narrative economics: How stories go viral and drive major economic events*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Shilling, C. (2012). *The body and social theory* (3rd ed.). London: SAGE Publications.

Silva, M., Resurrección, D. M., Antunes, A., Frasquilho, D., & Cardoso, G. (2020). Impact of economic crises on mental health care: A systematic review. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 29, e7, 1–13. <https://doi.org/10.1017/S2045796018000641>

Simmel, G. (2004). *Para felsefesi* (A. Kotil, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Skaaning, S.-E. (2006). Political regimes and their changes: A conceptual framework (CDDRL Working Paper No. 55). Stanford, CA: Stanford University.

Skocpol, T. (Ed.). (1984). *Vision and method in historical sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, A. (2010). Economic sociology revisited. *Journal of Economic Perspectives*, 24(2), 45–60.

Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. London: W. Strahan and T. Cadell.

Sombart, W. (2008). *Burjuva: Modern ekonomi dönemine ait insanın ahlaki ve entelektüel tarihine katkı* (O. Adanır, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Stern, N. (2007). *The economics of climate change: The Stern review*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall: America, free markets, and the sinking of the world economy*. New York, NY: W. W. Norton & Company.

Stiglitz, J. E. (2020). *The pandemic economic crisis, precautionary behavior, and mobility constraints: An application of the dynamic disequilibrium model with randomness* (NBER Working Paper No. 27992). Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.

Şahin, L. (2012). Geçmişten günümüze çocuk işçiliği. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 103–118.

Tarde, G. (1903). *The laws of imitation* (E. C. Parsons, Trans.). New York: Henry Holt.

Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Türk Dil Kurumu (TDK). (2024). İhtiyaç. <https://www.sozluk.gov.tr> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2024)

Türk Dil Kurumu (TDK). (2024a). Hafıza. <https://www.sozluk.gov.tr> (Erişim tarihi: 16 Nisan 2024)

Tekgıda-İş Sendikası. (2024, Şubat 29). 2001 krizini bile mumla arıyoruz. *Tekgıda-İş Sendikası*. <https://www.tekgida.org.tr/2001-krizini-bile-mumla-ariyoruz-68522/>

Tezel, Y. S. (1982). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923–1950)*. Ankara: Yurt Yayınları.

Thaler, R. H. (2016). Behavioral economics: Past, present, and future. *American Economic Review*, 106(7), 1577–1600.

Tibet, K. (Yönetmen). (1984). *Orta Direk Şaban* [Sinema filmi].

Tibet, K. (Yönetmen). (1985). *Katma Değer Şaban* [Sinema filmi].

Tilly, C. (1992). *Coercion, capital, and European states, AD 990–1992*. Oxford: Blackwell.

Tokel, Ö. E. (2004). *Kredi risk modelleri kullanılarak kredi taleplerinin değerlendirilmesi* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tönnies, F. (2024). *Cemaat ve cemiyet* (S. Zeybekoğlu, Çev.). İstanbul: Ötüken.

Tuchman, G. (1978). *Making news: A study in the construction of reality*. New York: Free Press.

Tullock, G. (1967). The welfare costs of tariffs, monopolies, and theft. *Western Economic Journal*, 5(3), 224–232.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2002). *Hanehalkı işgücü istatistikleri, 2001*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2010). *Hanehalkı işgücü istatistikleri, 2009*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2018, Haziran 27). *Ölüm istatistikleri, 2018* (Bülten No. 30701). TÜİK Veri Portalı.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019). *İşgücü istatistikleri, 2018* (Bülten No. 30677). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2020, Haziran 24). *Ölüm ve ölüm nedeni istatistikleri, 2020* (Bülten No. 37243). TÜİK Veri Portalı.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021). *Dış ticaret verileri*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021). *İşgücü istatistikleri, 2020* (Bülten No. 45645). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). *Gelir dağılımı istatistikleri*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=gelir%20da%C4%9F%C4%B1%C4%B1m%C4%B1&dil=1>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023, Mart 27). *Ölüm ve ölüm nedeni istatistikleri, 2023* (Bülten No. 53709). TÜİK Veri Portalı.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). *İntihar istatistikleri metodolojik revizyon notu*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://tuik.gov.tr>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). *İşgücü istatistikleri, Ekim 2024* (Bülten No. 53516). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB). (2020). *2020 yılı yıllık raporu*. <https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2020/files/tr-full.pdf> (Erişim tarihi: 18 Ocak 2025)

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB). (2021). *2021 yılı yıllık raporu*. <https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2021/tr/> (Erişim tarihi: 18 Ocak 2025)

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB). (2023, Aralık). *Financial stability report – December 2023* (No. 37). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/ca0cc861-52b4-4b23-ba30-8507b66f4e9d/EN1223eng.pdf>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Şubat 12). *İşgücü istatistikleri, Ocak 2024*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?dil=2&p=Labour-Force-Statistics-January-2024-53525>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2001d). *Ölüm nedeni istatistikleri, 2001* [Veri seti]. Erişim 21 Nisan 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=A4n1XrNPLisa4cbeooShMw7tQMTSJ6l3H3747RO7TNOPNVK5xKm6tMLLWlipiOFJ>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019, Mart 15). *İşgücü istatistikleri, 2018*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2018-30677>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). *Toplumsal cinsiyet istatistikleri 2022* (Tablo 5.13: Evlenme sayısı, boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı, 2001-2022). Ankara: TÜİK.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Haziran 11). *Yoksulluk ve yaşam koşulları istatistikleri, 2023* (Bülten No. 53440). Ankara: TÜİK.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Eylül 13). *Uluslararası göç istatistikleri, 2023* (Bülten No. 53544). Ankara: TÜİK.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Kasım 15). *İşgücü istatistikleri, Ekim 2024* (Bülten No. 53516). Ankara: TÜİK.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Mayıs 15). *Evlenme ve boşanma istatistikleri, 2024* (Bülten No. 54194). Ankara: TÜİK.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Ağustos 20). *İç göç istatistikleri, 2023* (Bülten No. 53676). Ankara: TÜİK.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Aralık 30). *Yoksulluk ve yaşam koşulları istatistikleri, 2024* (Bülten No. 53714). Ankara: TÜİK.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024, Aralık 11). *İşgücü istatistikleri, Ekim 2024*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Ekim-2024-53516>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024a, Temmuz 30). *İç göç istatistikleri, 2023*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ic-Goc-Istatistikleri-2023-53676>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024b, Temmuz 9). *Uluslararası göç istatistikleri, 2023*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararası-Goc-Istatistikleri-2023-53544>

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK). (2021). *Türkiye iş gücü istatistikleri – 2020 yıllık sonuçlar*. <https://www.tisk.org.tr/dokuman/turkiye-is-gucu-istatistikleri---2020-yillik-sonuclar.pdf>

Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD). (2000). *Marmara depremi sonrası ekonomik analiz raporları*. İstanbul: TÜSİAD.

Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211(4481), 453–458.

United Nations Population Fund (UNFPA) & Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu. (2023). *Ev içi şiddet acil yardım hattı 2007-2021 yılları arası verilerinin istatistiksel analizi* [Basın bülteni]. Ankara: UNFPA Türkiye.

Usher, A. P. (1922). The genesis of modern capitalism. *The Quarterly Journal of Economics*, 36(3), 377–414.

Ülgener, S. F. (2006). İktisadi hayatta zihniyetin rolü ve tezahürleri. In A. Güner Sayar (Ed.), *Makaleler Sabri F. Ülgener* (ss. 19–53). İstanbul: Derin Yayınları.

Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları.

Veblen, T. (1899). *The theory of the leisure class: An economic study of institutions*. New York, NY: The Macmillan Company.

Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (1944). *Theory of games and economic behavior*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Wacquant, L. (2004). *Body & soul: Notebooks of an apprentice boxer*. Oxford: Oxford University Press.

Wallerstein, I. (2012). *Modern dünya sistemi: Merkantilizm ve Doğu Avrupa ekonomisinin güçlendirilmesi, 1600–1750* (Cilt 2, L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.

Weber, M. (1922). *Economy and society*. Berkeley, CA: University of California Press.

Weber, M. (1991). *From Max Weber: Essays in sociology* (H. H. Gerth & C. W. Mills, Ed. ve Çev.). London: Routledge.

Weber, M. (1995). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı* (Ö. Ozankaya, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Weber, M. (2002). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (Z. Gürata, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.

World Bank. (2019). *Global economic prospects: Heightened tensions, subdued investment* (June). Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2020). *Resilient infrastructure*. Washington, DC: World Bank Publications.

World Bank. (2022). *World development report: Risk and opportunity*. Washington, DC: World Bank Publications.

World Health Organization (WHO). (2020, April 27). *WHO timeline — COVID-19*. Geneva: WHO.

Wundt, W. (1904). *Principles of physiological psychology* (E. B. Titchener, Trans.). London: Allen.

Yalım, İ. (2002). Ulus devletın kamusal alanda meşruiyet aracı: Toplumsal belleğin Ulus Meydanı üzerinden kurgulanma çabası. In G. A. Sargın (Ed.), *Başkent üzerine mekân-politik tezler: Ankara'nın kamusal yüzleri* (ss. 157–214). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yaman, Y. Ş., & Başçı, E. (2020). “Katma Değer Şaban” ve “Orta Direk Şaban” filmlerinde 1980’ler Türkiye’sinin ekonomi politikalarının eleştirisi. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 6(2), 223–243. https://doi.org/10.17932/IAU.ICD.2015.006/icd_v06i2005

Yates, F. A. (2020). *Hafıza sanatı* (A. D. Temiz, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Yayla, A. (2012). Anayasacılık, anayasal demokrasi ve ideolojiler. *Liberal Düşünce*, 17(66), 13–22.

Yayla, Y. (2014). Sanayi Devriminde patentın rolü. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (114), 219–238. <https://tbdergisi.barobirlik.org.tr/m2014-114-1413>

Yeldan, E. (2002). Neoliberal küreselleşme ideolojisinin kalkınma söylemi üzerine değerlendirmeler. *Praksis*, (7), 19–34.

Yergin, D. (2014). *Petrol: Para ve güç çatışmasının epik öyküsü* (K. Tuncay, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yıldırım, D. C., Tosuner Unal, O., & Gedikli, A. (2015). Financial problems of small and medium-sized enterprises in Turkey. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 5(1), 27–45. <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v5-i1/1397>

Yıldız, M. (2023). *Ücretli öğretmenlerde duygusal emeğin oluşumu, işleyişi ve etkileri: Konya örneği* (Yüksek lisans tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.

Yiğit, M., & Eken, İ. (2013). Sosyal yardım ve sağlık hizmetlerinde algılama yönetimi: Diyarbakır ili örneği. *Türk İdare Dergisi*, 85(476), 289–319.

Yumuşak, İ. G. (2024). The mediator role of the feeling of personal unaccomplishment in the effect of unemployment anxiety on depression: A research on business faculty students in Türkiye. *Frontiers in Public Health*, 12, 1421137. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1421137>

Yurduseven, S. (2022). Osmanlı’da kahvehane kültürü ve yarattığı toplumsal etkiler. *Açık Pencere Gençlik Düşünce ve Kuruluşu*.

Yücel, D., Kılıçaslan, E., & Arman Zengi, C. (2023). Siyasal iletişim bağlamında Türkiye’de ekonomik kriz süreçlerinde liderlerin kriz söylemleri. *SDE Akademi Dergisi*, 3(2), 217–238.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. New York, NY: PublicAffairs.